

2025 / 1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Vidéki átmenetek

Aranyosszéki zöldségtermelők

Hegyvidéki erőforrások, közösségek

Német-sváb örökségesítés

Magyarországi Német Tájszótár

Nyelvi önéletrajzok

Magyarországi német szépirodalom 1945 után

Német nemzetiségi óvodapedagógus, tanító és tanárképzés

A ladin közösség helyzete Dél-Tirolban

Óbudai telepfelszámolás az 1970-es években

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztőbizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
Hun-Ren TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu
33. évf. (2025) 1. szám

VIDÉKI ÁTMENETEK

KISS DÉNES

Egy zöldségtermesztő kultúra végnapjai? Szereplők és folyamatok
Aranyosszék 21. századi mezőgazdaságában 3

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

A hegyvidék meghódítása: közösség, erőforrások és elosztás
a Székelyföld peremén 39

NÉMET-SVÁB ÖRÖKSÉGESÍTÉS

MÜLLER MÁRTA – GOMBKÖTŐ-KEMÉNY KRISZTINA – HUBER ÁGNES –
KAPPEL PÉTER – KEREKES GÁBOR – KNIPF-KOMLÓSI ELISABETH –
MÁRKUS ÉVA – NAGY ILLÉS – SZÍVÓS ISTVÁN

A Magyarországi Német Tájéztató a digitalizáció útján 66

MÜLLER MÁRTA

Esemény, eset és fordulat a magyarországi németek
nyelvi önéletrajzaiban 84

KEREKES GÁBOR

A modern magyarországi német irodalom. Alkotók, témák,
motívumok, narratívák és formák 1945-től máig 100

BABAI ZSÓFIA – GOMBKÖTŐNÉ KEMÉNY KRISZTINA – MÁRKUS ÉVA

A magyarországi németek jövője: a nemzetiségi óvodapedagógus-,
tanító- és tanárképzés kulcsfontosságú szerepe 123

MŰHELY

KORPICS FANNI

Kisebbség a kisebbségben: előny vagy hátrány? A latin közösség helyzete Olaszország Trentino-Alto Adige tartományában 157

GYÖRGY ESZTER

Cigánytelep-felszámolás Óbudán az államszocializmus alatt 182

KRITIKA

ADORJÁNI ANNA

Személyi autonómia – egy bécsi gondolat európai keringője 206

Börries Kuzmany: Vom Umgang mit nationaler Vielfalt: Eine Geschichte der nicht-territorialen Autonomie in Europa. Berlin/Boston: De Gruyter, 2024.

BOKOR ZSUZSA

A nemzet biológiája 212

Marius Turda: În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă. Iași: Polirom, 2024.

KARSAI László

Strasshof és az 1944-ben „jégre tett” magyar zsidók 219

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): Szeged–Strasshof–Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” szegedi deportáltakról 1944–1947. [Szeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék –Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): Szolnok–Strasshof–Szolnok. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szolnokról deportáltakról 1944–1948. [Szeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék –Szegedi Magyar – Izraeli Baráti Társaság, 2022.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): Debrecen–Strasshof–Debrecen. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Debrecenből deportáltakról 1944–1948. [Szeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék–Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2024.

BALLA KÁLMÁN

Közkinccsé tett emlékezet 234

L. Juhász Ilona: Ruszvik, haza! Adalékok Csehszlovákia 1968-as katonai megszállása szlovákiai magyar emlékezetéhez. Somorja–Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2023

VIDÉKI ÁTMENETEK

KISS DÉNES*

Egy zöldségtermesztő kultúra végnapjai?

Szereplők és folyamatok Felső-Aranyosszék 21. századi mezőgazdaságában

The Final Days of a Vegetable Growing Culture? Actors and Processes in 21st Century Agriculture in Aranyosszék

ABSTRACT: The study examines the agrarian transformation in Romania through the lens of a Transylvanian micro-region, Upper Seat of Aranyos. This micro-region is characterized by its traditional specialization in vegetable cultivation, with small-scale commercial farms supplying urban markets having a significant historical presence. Following a brief review of the literature on the transformation of Romania's agricultural sector, the study first presents the changes that have taken place in the region's agrarian sector over the past three decades, analyzing the processes that have occurred and the types of agricultural actors that have emerged as a result, with a particular focus on small-scale vegetable farms. Subsequently, the study explores why, despite the presence of multiple favorable preconditions for the spread of innovations supporting small-scale farming – such as a long-standing tradition of market-oriented production, the use of traditional short food supply chains, the availability of local varieties, and the proximity of solvent consumers seeking alternative products – such innovations have not been widely adopted. It also investigates why, despite its apparent advantages, small-scale farming in this region is still in decline. The empirical basis of the study consists of semi-structured interviews conducted with farmers from the region.

KEYWORDS: postcommunist agrarian transformation, small-scale farming, vegetable production, short food supply chains, alternative food networks

* A szerző szociológus, a BBTE Szociológia és Szociális Munka Kar docense, a kolozsvári Valláskutató Intézet kutatási igazgatója. E-mail: kissdenes2000@yahoo.com; ID: 0000-0003-0600-366X

Bevezető

A mezőgazdaság az ipari forradalom óta folyamatos változásban van, de a 20. században e változások különösen felgyorsultak. Nem történt ez másként a kelet-európai országokban, köztük Romániában sem. E térségben a 20. század közepétől kezdődően az agrárszektor több mélyreható átalakuláson is átesett. Az 1921-es és 1945-ös földreformok viszonylag kismértékű hatása után a kollektivizálás radikális következményekkel járt, amelyet a rendszerváltás után a birtok- és gazdálkodási viszonyok nem kevésbé radikális restaurációja követett, majd az EU-csatlakozás hatására a gazdálkodási technológiák gyors korszerűsödése és a birtokszerkezet polarizációja következett be. E változások hatására a mezőgazdasági tevékenységekben érintettek száma csökkent, ám még mindig jelentős, így a mezőgazdaság továbbra is a gazdasági jelentőségén túlmutató, társadalmi jelentőséggel bír.

A gépesített és kemikáliákat használó, ipari jellegű mezőgazdaság dominánsá válása számos negatív hatást is gyakorolt a vidéki lakosság életkörülményeire. Lecsökkent munkaerőszükségletével a falvak elnéptelenedését, majd előregedését eredményezte, hosszabb távon pedig a környezet erodálódásához is vezetett. Vidékpolitikai szempontból e problémák egyik lehetséges megoldásának a kistermelők fennmaradását elősegítő intézkedések tűntek: a kisgazdaságok fennmaradása foglalkoztatási lehetőséget ad, ezáltal népességmegőrző hatása lehet, emellett pedig a környezetkímélő technológiák használatára is megfelelőbbek, mint a nagyüzemek. Ugyancsak a kistermelők tűntek alkalmasnak egy másik, de részben szintén a mezőgazdasághoz kapcsolódó probléma, a fogyasztók élelmiszerekkel szembeni növekvő bizalmatlanságának enyhítésére is, a kistermelők és a fogyasztók között ugyanis könnyebb bizalmi kapcsolatokat teremteni. Fennmaradásuk érdekében azonban a kisgazdaságoknak is változniuk kell, alkalmazott technológiáikban előnyben kell részesítsék a környezetkímélőbb módszereket, növelniük kell termékeik hozzáadott értékét, és meg kell találni vagy teremtsék azokat a piaci kapcsolatokat, amelyek révén egyrészt elérik a termékeik iránt érdeklődést mutató fogyasztói csoportokat, másrészt a profitjukat is növelni tudják. Ezek a szempontok a vidékfejlesztési politika révén immár több évtizede részévé váltak az EU agrárpolitikájának, Románia EU-csatlakozását követően pedig a román vidékpolitikának is. Ennek következtében pedig számos olyan program zajlott Erdélyben is, amely a kisgazdaságok megerősítését tűzte ki célul.

E dolgozatban a fentiekben vázolt folyamatokat vizsgálom egy erdélyi kistrégióban, Felső-Aranyosszéken. E kistrégió sajátossága, hogy hagyományosan zöldségtermesztésre szakosodott, a városi piacokat ellátó árutermelő kisgazdaságok így e térségben jelentős múlttal rendelkeznek. A romániai agrárszektor átalakulásával kapcsolatos szakirodalom rövid összefoglalását követően először a kistrésg agrárszektorának az utóbbi három évtizedben bekövetkezett átalakulását, a lezajlott folyamatokat és az ezek eredményeként mára megjelent szereplőtípusokat mutatom

be, a hangsúlyt a zöldségtermesztő kisgazdaságokra helyezve. Ezt követően pedig azt a kérdést vizsgálom, hogy egy olyan térségben, ahol a kisgazdaságokat segítő innovációk elterjedésének számos előfeltétele adott (árutermelői hagyomány, hagyományos rövid élelmiszerláncok használata, helyi fajták megléte, alternatív termékeket kereső, fizetőképes vásárlók közelsége) miért nem kerül sor az innovációk bevezetésére, és a helyzetelőnyrel rendelkező kistérségben miért vannak mégis eltűnően a kistermelők.

A téma a fenténél jóval több kutatási célkitűzést tenne lehetővé. A vizsgált kistérségnek igen jelentős néprajzi-szociográfiai szakirodalmi van, amelynek ismerői részéről természetes elvárás ennek figyelembevétele az elemzés során és valamilyen módon e kutatási hagyomány folytatása, gazdagítása a jelen tanulmánnyal is, erre azonban itt nem vállalkozhatok. Másrészt a mezőgazdasági termelők, azon belül is a kistermelők történeti jellegű vizsgálata a magyar szociológián belül szorosan összekapcsolódik a polgárosodás kérdésével, annak vizsgálatával, hogy a mezőgazdaságon belüli átalakulás hogyan függ össze a társadalomszerkezet átalakulásával. Bár ez a kérdés is igencsak fontos és a vizsgált terepen is releváns, elemzésemben ezzel sem foglalkozok. Jelen elemzés a gazdaságszociológiai keretekre próbál korlátozódni, és azon belül is a gyűjtött empirikus anyagot a rövid és alternatív élelmiszerláncok szakirodalmának felhasználásával értelmezni.

Agrárátalakulás Romániában

A II. világháborút követő birtokkiszajátítások és a földreform eredményeként Románia a kisbirtokosok országává vált, mezőgazdasági területének 75,6 százaléka az 5 hektárnál kisebb birtokkategóriába esett.¹ A kollektivizálás eredményeként ezek a kisbirtokok szinte teljes mértékben a téészek részévé váltak, 1964-et követően a mezőgazdasági terület 75,3%-a termelőszövetkezeti, 20%-a pedig állami gazdasági tulajdonba került.² A későbbiekben a használat módja, azaz az üzemszerkezet, a tervezetthez képest kissé más irányt vett, a kollektivizált területek egy része háztáji kisgazdaságok formájában a lakosság közvetlen használatába került. E háztáji gazdaságok célja a vidéki lakosság élelmiszerellátásának kiegészítése volt, ám a termelés hamar olyannyira fontos összetevőjévé váltak, hogy a téészek beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki rájuk, leginkább állatbeszolgáltatást.³ E háztáji kisgazdaságok, kiegészülve a részesművelés bizonyos formáinak újrabevetésével, sajátos

¹ Furtună, Carmen: Semnificația succesiunii reformelor agrare în timp. *Sociologia Românească*. 1993/2. 159–169.

² Hunya, Gábor: *Románia 1944–1990: gazdaság- és politikátörténet*. Budapest: Atlantisz, 1990. 97.

³ Fulea, Maria: Specificul tranziției la economia de piață în agricultura României. *Revista de Cercetări Sociale*, 1993/2. 149–158.

kis magángazdaságokká váltak, amelyek azonban a földek állami kezelése miatt növekedni nem tudtak – egyes vidékeken ez a helyzet a 80-as évekre erős földéhséget eredményezett.⁴

A szinte teljesen kollektivizált szocialista mezőgazdaságot a rendszerváltás utáni reprivatizációs folyamat eredményeként, a nagyüzemi formák átmeneti védelme ellenére,⁵ gyakorlatilag a kollektivizálás előtti tulajdonviszonyok visszarendeződése követte. A nagyüzemek által uralt szocialista mezőgazdaság helyét újra egy kisüzemek által dominált agrárrendszer vette át. A restauráció nem csak a birtokszerkezet, hanem a gazdálkodási módszerek terén is bekövetkezett, a kollektivizált mezőgazdaság viszonylag korszerű nagyüzemi technológiái nem kerültek át az ekkor újra alakuló kisgazdaságokba, ezekben a kollektivizálás előtti (és kisebb-nagyobb mértékben a háztáji gazdálkodásban folyamatosan tovább élő) paraszti jellegű gazdálkodás vált meghatározóvá. Bár a korabeli közvélemény a magángazdaságok vállalkozásjellegének erősödésére számított, az ekkor kialakuló, erőteljesen önellátásra törekvő gazdálkodási mód sokáig változatlan maradt. A vártnál tartósabb fennmaradásának több oka is volt. A kis birtokméret és birtokszétaprózottság korlátokat szabott az alkalmazható technológiáknak: 1999-ben a gazdaságok 50%-a 1 hektár alatti, 2,5 hektáros átlagterületű, és átlagosan 4,3 parcellából állt,⁶ a földek koncentrációját pedig akadályozták a lassan, nehezen tisztázódó tulajdonviszonyok. Másrészt szintén a paraszti jellegű gazdálkodás térnyeréséhez vezetett, hogy e kisgazdaságok elődjait képező háztáji gazdaságok és a szocialista nagyüzemek között olyan érdemi együttműködés, amely a technológiai tudástranszfert is lehetővé tette volna, nem alakult ki, e viszony egy nyers beszolgáltatási rendszerre korlátozódott.⁷ A háztáji gazdaságok és nagyüzemek között ebben a rendszerben sem az input, sem az output oldalon nem alakult ki együttműködés, ami egyrészt a természetes gazdálkodás irányába való elmozdulásra kényszerítette az

⁴ Oláh Sándor: Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században. *Magyar Kisebbség*, 2017/3–4. 96–113. A háztáji gazdaságokat illetően érdemes tisztázni, hogy a hasonló elnevezés mellett Romániában más jelenséget fed mint Magyarországon: míg Magyarországon a vállalkozásra ösztönző jogi szabályozás mellett a második gazdaság forrásává válik, Romániában nagyrészt a saját fogyasztásra történő élelmiszertermelés kerete marad. A 80-as évek élelmiszeri válsága következtében a háztáji gazdaságokat terménybeszolgáltatási kötelezettségekkel terhelik, főleg állatbeszolgáltatással.

⁵ A romániai földprivatizáció során több intézkedés is a folyamat lassítását és a nagyüzemi formák fennmaradását voltak hivatottak segíteni, így például a privatizációs törvény első változata szerint a visszaigényelhető földterület felső határa 10 hektár, az állami gazdaságok területi kivételei csak kivételes esetekben igényelhetők vissza, társulások létrehozása esetén a kollektív gazdaságok épületei és gépei ennek tulajdonába kerülnek stb. Ld. e tekintetben: Kiss Dénes: A mezőgazdaság reprivatizációsaja. In: Kiss Dénes: *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban*. Kolozsvár: Presa Universitara, 2000. 49.

⁶ Socol, Gheorghe: Pentru o strategie națională de modernizare a agriculturii si a statului. *Sociologie Românească*, 1999/1. 61–77.

⁷ Hunya, 1990.

új kisgazdaságokat, másrészt, az értékesítés terén, a lokális piacok és a terménycsere jelentőségének a megerősödését eredményezte. A fenti folyamatokat az is tovább fokozta, hogy az ipar ekkor felerősödő válsága miatt a mezőgazdaság sokak számára a munkanélküliség előli menedékké, a túlélés eszközüvé vált, a gazdálkodáshoz szinte semmilyen erőforrással nem rendelkező, és azzal hosszú távú célokat sem követő kényszergazdaságok számára pedig szintén az önellátó, természetes gazdálkodás volt a legjárhatóbb út.⁸

A kisgazdaságok természetesen e korszakban sem voltak az agrárszféra kizárólagos szereplői. Az állami gazdaságok nagy része még sokáig állami tulajdonban maradt, és mellettük újonnan létrehozott társas gazdaságok is nagy számban jöttek létre. Ezek a teljesen fel nem bomló téeszek helyén alakultak meg, elsősorban az eredményesebb téeszek esetében, ahol a közös gazdálkodás hatékonyságában jobban lehetett bízni. A „társasok” a gépesített mezőgazdaság lehetőségét biztosították a kistulajdonosok számára azáltal, hogy megoldást nyújtottak a felaprózott birtokszerkezetre (a tagok törvény által biztosított előjogot élveztek a privatizáció során a társult tulajdonosok földjeinek egy tagban kiméréséhez), valamint hozzáférést a téesz gépjainak és ingatlanjainak a használatához.⁹ A 90-es évek végére a társas gazdaságok száma lecsökkent, 2000-ben már csak a mezőgazdasági terület 7,8 százaléka állt ezek művelése alatt.¹⁰ Az agrárszerkezetre gyakorolt hatásuk azonban ennél hosszabb távú, e társasok ugyanis számos későbbi nagygazdaság alapját képezték. A társasok vezetői rendszerint képzett agrárszakemberek voltak, akik más vállalkozókhoz képest idővel nagyobb eséllyel válhattak a társult tagok földjeinek bérlőivé vagy vásárlóivá.

Az ezt követő időszakban a reprivatizáció befejezésével, majd az Európai Unió csatlakozással a föld koncentrációja fokozódott, ám ez elsősorban a kereskedelmi jellegű nagyüzemek számának és részesedésének volt köszönhető, és nem az életképes kisgazdaságok megerősödésének. 2012-ben az ország mezőgazdasági területének 34,1%-a a 100 hektárosnál nagyobb farmok művelésében található, miközben 21,2 százaléka továbbra is 1 millió önellátó vagy félig önellátó, 1-10 hektár közötti területet művelő kisgazdaság használatában található, további 34 százaléka pedig 2,7 millió, egy hektárnál kisebb területet használó gazdaságot alkot.¹¹ A 10 és 50 hektár közötti, vállalkozás-szerű családi gazdaságok, amelyek az EU számos országában a mezőgazdaság gerincét képezik, Romániában ekkor a mezőgazdasági terület mindössze 10,2%-át művelték. A mezőgazdaságnak

⁸ Oláh Sándor: *Falusi láttelepek*. Csíkszereda: Pro-print Könyvkiadó, 2004.

⁹ Oláh, 2004.; Szabó, Laura: Egyedül vagy közösen? Két Hargita megyei község gazdálkodási formáinak összehasonlító elemzése. *Szociológiai Szemle*. 2000/1. 69–87.

¹⁰ Socol, Gheorghe: *Agricultura si satul in labirintul tranzitiei*. In *Starea societati romane dupa zece ani de tranzitie*. București: Editura Expert, 2000.

¹¹ Otíman, P. I.: Structura agrară actuală a României – o mare (și nerezolvată) problemă socială și economică a țării. *Revista română de sociologie*, 2012/5–6, 339–360.

ez a mértékű polarizációja az ország területén eltérő mértékben következett be, a nagyüzemek jelenléte elsősorban a dél- és kelet-romániai területekre jellemző.¹² Ezt a képet támasztják alá az erdélyi helyi és kisebb térségi elemzések is. Peti Lehel egy 2014-ben megjelent mezőszégi esettanulmányban profitorientáltan gazdálkodó, illetve elsősorban önellátásra termelő gazdaságokat különböztetett meg, a nagyobb területet megművelő előbbiek 10-50 hektáron működtek, vagyis az országos szinten hiányolt, családi méretű gazdaságok kategóriájába tartoztak.¹³ Oláh Sándor Kis-Homoród menti elemzésében szintén jelentős földkoncentrációról számol be, amelynek eredményeként 50 hektárnál nagyobb tejtermelő gazdaságok jöttek létre, ám ezek is családi méretű farmok.¹⁴ Egy 2012-es, a Hargita megyei gazdaságokra reprezentatív kérdőíves kutatás pedig szintén az utóbbi képet erősíti. Ebben a szerzők két vállalkozásszerűen működő gazdaságtípust találtak: az átlagosan 36,6 hektáron gazdálkodó, vegyes üzemszerkezetű gazdaságokat („vegyes nagygazdaságok”-nak nevezték őket), valamint az átlagosan 110 hektárt használó „állattartó nagygazdaságokat”. E két típushoz sorolható gazdaságok együtt az összes Hargita megyei gazdaság 1%-át alkották, úgy, hogy az összes gazdaságba a mezőgazdasági tevékenységet csak alig folytató, 1 hektár alatti területet használó gazdaságokat is beleszámolták.¹⁵ Az ezt követő időszakra vonatkozóan átfogó kvantitatív elemzéseket nem találtunk, a különböző helyi elemzések azonban a további földkoncentrációra hívják fel a figyelmet.¹⁶

Felső-Aranyosszék mezőgazdasága

Aranyosszék egy közép-erdélyi történelmi régió, egykori székely szék, amely az 1876-os közigazgatási újjászervezés óta önálló közigazgatási státusszal nem rendelkezik. Behatárolása során zavart okozhat, hogy része egy tágabb térségnek, Aranyos-vidéknek, amely a hajdani szék falvain kívül Tordára és környékére, Alsó-Aranyosmentére és a torockói völgyre is kiterjed.¹⁷ Aranyosszék tehát e tágabb vidék 22, egykori székely faluból álló része, amely történelmileg két járásra,

¹² Uő. 351.

¹³ Peti Lehel: A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4, 32–75.

¹⁴ Oláh Sándor: Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században. *Magyar Kisebbség*, 2017/3–4, 96–113.

¹⁵ Kiss Dénes – Csák László: Gazdaságtípusok és folyamatok Hargita megye mezőgazdaságában. *Erdélyi Társadalom*, 2016/14, 59–72.

¹⁶ Roger, Antoine: Power in the field. Explaining the legitimisation of large-scale farming in Romania. *Sociologia Ruralis*, 2016/2. 311–328.; Burja, V. – Tamas-Szora, A. – Dobra, I. B.: Land concentration, land grabbing and sustainable development of agriculture in Romania. *Sustainability*, 2020/12. 2137.

¹⁷ Keszeg Vilmos: Aranyos-vidék: az arculatát vesztő régió. *Művelődés*, 2015/2. Melléklet, 3–7.

Alsó- és Felső-Aranyosszékre tagolódott. Ma már e járások is halványuló emlékek, ám Felső-Aranyosszéket mint táji entitást némileg megerősíti földrajzi behatároltsága, az, hogy falvainak többsége a Nyugati Érc-hegységéből kifolyó Aranyos folyó torkolatánál található kanyarulatban, a folyóvölgyben és annak magasabb teraszain helyezkednek el (Szentmihály, Mészkö, Sinfalva, Várfalva, Rákos, Kövend és Bágyon), míg néhány falu az oldalvölgyekben található (Csegez, Kercesed, Hidas). Az is erősíti az összetartozástudatot, hogy Felső-Aranyosszék egykori 10 faluja a legutóbbi közigazgatási átszervezés óta két községet alkot, Szentmihály és Várfalva központokkal. Kutatásunk e két községnek a folyóvölgyben és annak teraszain található falvaira korlátozódik, vagyis a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas oldalvölgyek falvai a kutatásnak nem képezték terepét.

A kistérség mezőgazdaságára nézve két meghatározó tényező, hogy a hegykanyarulat által körbevett termékeny folyóvölgy kiválóan alkalmas zöldségtermesztésre, valamint, hogy két város, Torda és Aranyosgyéres közvetlen közelségében fekszik. Torda Erdély egyik elsőként, már a 19. század végétől kezdődően iparosodó városa, míg Aranyosgyéres nagyrészt a szocialista iparosítás eredményeként kiépülő kisvárosnak számít. E két közvetlen szomszédságban található város mellett a régiótól Kolozsvár is alig félórányi autóútra fekszik. E kistérség mezőgazdaságának szereplőivel készítettünk félstrukturált interjúkat 2021 és 2023 között, részben a BBTE Szociológia Tanszéke által szervezett három falukutató tábor keretében, részben a jelen írás szerzője egyéni kutatásának részeként.¹⁸ Az interjúk a települések között a következőképpen oszlanak meg: Szentmihályon 4, Mészkon 1, Sinfalván 1, Várfalván 2, Kövendén 3, Bágyonban 1 készült. Bár az egyes falvak gazdálkodási hagyományai között vannak eltérések, a kutatás során a kistérséget a gazdálkodás szempontjából egységesnek tekintettük, a falvak sajátosságainak vizsgálata nem képezte kutatásunk tárgyát.¹⁹ E kutatási logikának megfelelően az elemzésben felhasznált interjúrészetek forrásának megjelöléseként a településre nem utalunk, csak az interjúalany korára és a gazdaság méretére. A felhasznált interjúrészetekben, helyzetábrázolásunk autentikusságára törekedve, megőriztük a beszélt nyelv sajátosságait, beleértve esetenként annak következtelenségeit is.

¹⁸ A szerző egyéni kutatása a Domus Hungarica szülőföldi ösztöndíjprogramja támogatásával valósult meg, a pályázat címe: *Egy zöldségtermesztő-kultúra végnapjai? A Felső-Aranyosszéki mezőgazdaság átalakulása a poszt szocialista korszakban és az Európai Unióba lépést követően.*

¹⁹ A kistérség falvai között kialakult bizonyos mértékű szakosodás, az egyes falvak nagyobb mértékben termelték az ökológiai szempontból számukra kedvezőbb terményeket (ld. Keszeg Vilmos: Aranyosszéki jelenkutatás. *Székelyföld* 2000/6. 107–142.) A kistáj lefedésére törekvő kutatásunkban, az elkészült interjúk viszonylag kis száma mellett, e településszintű sajátosságok figyelembe vétele nem volt lehetséges.

Gazdálkodás a II. világháború előtt

Kutatásunkkal az államszocialista korszak utolsó évtizedének és a posztkommunista korszak évtizedeinek mezőgazdaságát fogtuk át. Az ezt megelőző korszakról tehát nincs saját gyűjtésű empirikus anyagunk, ám az elérhető szakirodalomból viszonylag részletes kép vázolható fel e korszakra vonatkozóan is. A térség mezőgazdaságára vonatkozó egyik első forrás Jankó János 1893-ból származó műve, amelyben a kistáj néprajzi leírása részeként a mezőgazdaság helyzetére is kitér. „Az aranyosszéki magyarság a földművelésben kitűnő, minden egyéb foglalkozásban kontár s más mesterséget nem is űz. Mint földműves azonban annál kiválóbb, gazdaságilag igen magas fokon áll, földjét jól ápolja, ügyesen használja ki, a gazdasághoz tartozó állatszükségletet maga teremti elő állattenyésztés útján; miután a földre nagy szüksége van, s az erdőpusztítás folytán ma már csak tilalmas- vagy véderdője van, állattenyésztésében az istállózási rendszert követi, vagyis jászlon tartja a marháját. Gabonájával felkeresi a kolozsvári, tordai, n.-enyedi, felvinczi piacokat, de a havasok irányában Abrudbányáig is elhatol; a gabonán kívül aztán piacra egyéb alig kerül, legfeljebb egy kis gyümölcs Mészkörről Tordára, vagy tej A.-Polyánból (...)”.²⁰ A 19. század végén tehát még a gabonatermesztés jellemző a vidékre, a századfordulóra és a két világháború közötti időszakra azonban ez a helyzet már megváltozik: „Az első világháború előtt és a két világháború között az aranyosvidéki konyhakertészek látták el – a hóstátiakkal versengve – a kolozsvári piacot zöldséggel. Hagymájuk versengett a perecsenyi, fogarasi vagy kibédi hagymával, de kiváló káposztát, gyökérzöldséget is termesztettek, az éghajlat azonban a korai vagy éppen primőr zöldségek termesztésére nem alkalmas” – írja e korszakra vonatkozóan Nagy Miklós, a szocialista korszak agrárszakembere.²¹ Torda és Kolozsvár közelségének köszönhetően tehát a térségben már a 20. század első felében jelentős számban működtek árutermelő kisgazdaságok, amelyek zöldséggel és tejjel látták el e két város piacait. Ez az átállás a gabonáról a piacon értékesíthető terményekre a gazdálkodási gyakorlat megváltozásának, modernizálásának volt köszönhető. A mezőgazdaság korszerűsödésében jelentős szerepet tölthettek be a helyi agrárszakértők, tanítók és lelkesek, akik a tudástranszferhez szükséges tanfolyamok szervezői voltak.²² Ugyancsak e szereplőknek köszönhetően a két világháború közötti periódusban több vidékfejlesztési jellegű kezdeményezésre is sor került, többek között a dán szövetkezeti modell mintájára egy értékesítési szövetkezet létrehozására is. Ezek történetéről részletes ismereteink

²⁰ Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány.* A Földrajzi Közlemények 1893. (XXI.) évfolyamának VIII., IX., X. Füzeté. Budapest, 1893. 131.

²¹ Nagy Miklós: Földművelő Aranyosszék. *Művelődés*, 1971/6. 16–19.

²² Keszeg Vilmos: *Aranyos-vidék. Honismereti könyv.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014. 94–95.

vannak Balázs Ferenc mészköi unitárius lelkész szociográfiai írásainak köszönhetően, aki e szervezkedések egyik fő kezdeményezője és szervezője volt.²³

Gazdálkodás a szocialista korszakban – a fű alatti felívelés

A II. világháborút követően a térségben elsők között alakultak meg a mezőgazdasági társulások, majd a termelőszövetkezetek, a hét előnyösebb fekvésű faluban 1952-ben már három társulás és három kollektív gazdaság működött.²⁴ A következő években az összes faluban létrejöttek a kollektív gazdaságok (Aranyosrákos kivételével, amelyet időközben összevontak Várfalvával), majd az 1962-es téesz-összevonások eredményeként a térségben három kollektív gazdaság maradt, Szentmihályon (Szentmihály, Sinfalva és Mészkö területén működött), Bágyonban (Bágyon, Kövend és Kercsed területén), valamint Várfalván (Várfalva és Rákos területén). E kollektív gazdaságokban a gépesített gabonatermesztés mellett a zöldségtermesztés is jelentős volt, erről így írt a már említett Nagy Miklós, miközben a várfalvi és felvinci téeszeket hasonlítja össze: „1970-ben mindkét gazdaságban a belterjességre törekvés tűnik ki, egyrészt az ipari növények (dohány, cukorrépa) nagyobb mérvű termesztéséből (Felvincen), másrészt a konyhakertészet erőteljes fejlesztéséből és korszerűsítéséből (a várfalvi téeszben a zöldséges 70 ha-at tesz ki, s ebből 1 ha fóliaház (...) s a teljes konyhakertészeti területet öntözik)”.²⁵ Talán ez az intenzív zöldségtermesztés lehetett az egyik oka annak is, hogy 1975-ben a kistérséget átszelő öntözőcsatornát építettek, de a kistérség mezőgazdasági kiválóságára utal az is, hogy a szentmihályi termelőszövetkezet a szocialista korszak vége fele mintagazdaságként működött, a várfalvi téeszben pedig vetőmagtermelés folyt. A korszakra interjúalanyaink alapvetően pozitívan emlékeznek, legalábbis elismerően beszélnek a korabeli technológiai megvalósításokról.

„[Az öntözőcsatorna] hát az úgy volt építve a kollektívek, az állami gazdaságok számára. (...) Voltak pompák, s a villany is úgy volt végigvezetve, villanymotrak, ott volt egy traktorszerűség, ami villannyal ment, és nyomta a vizet. S voltak a csövek, minden. Hát itt, Várfalván, az Aranyos mellett, Dénes lelke, hát olyan paradicsom termett... szolárt [üvegházat] csináltak a kollektívbe. Az a házi paradicsom... (...) Fólia volt. És akkor itt a báró telkin volt tunelekben [valószínűleg fóliasátrakban] uborka. Mi minden volt még aztán...” (nyugdíjas kistermelő)

²³ Balázs Ferenc: *A rög alatt*. Csíkszereda: Mentor, 1998.

²⁴ Borşa, Sándor: *Colectivizarea agriculturii în fosta regiune administrativă Cluj (1949–1962)*. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2012. 340.

²⁵ Nagy, 1971, 16–19.

A falusiak zöme itt is a tordai és aranyosgyéresi üzemekbe naponta ingázó paraszt-munkássá vált, megélhetésüknek pedig fontos összetevőjét képezte a kollektivizálást elkerülő, belterületen fekvő kis kertekben, valamint a kollektív gazdaságtól kapott kiegészítő kertekben folytatott háztáji gazdálkodás.

„[Édesanyám] a falubelieknek még csinált egy-egy ruhát, és mellette a kert, mert hogyha nem maradtak a kollektívben, akkor kiegészítő kertet a határon nem kaptak, csak ami itt volt a ház körül, és avval gazdálkodtak. Piacra jártak. (...) Az alsófalvi kiegészítő kerteket nyílnak hívták, a felsőfalvit pedig csigának. (...) Általában huszonöt ár volt, a kiegészítővel. Nekünk nem volt. Nem voltak kollektivisták a szüleim. De nagyanyám ott fent lakott, ő kollektivista volt, csak aztán már öreg volt, és akkor az ő kiegészítő kertjét mi dolgoztuk. Illetve a szüleim dolgozták. Meg itt tőlünk a második ház, ott megint volt egy nagy kert, azok kollektivisták voltak, csak öregek voltak, s nekik is dolgoztak édesanyámék felibe. Úgyhogy a termés fele megvolt, amikor megmondták, hogy hát ezt szeretnénk, hogyha tennének a kertbe, de általában murok, petrezselyem, hagyma.”
(*nyugdíjas kistermelő*)

A családokon belül a különböző generációk közötti, és a falun belüli bizalmi viszonyok viszonylag nagy rugalmasságot tettek lehetővé e magángazdálkodásra használható parcellák használata terén, a fiatal felnőtt gyerekek szüleiknek, nagyszüleiknek járó parcellákat saját gazdasági stratégiájuk részeként használhatták. Ezekben a kis háztáji gazdaságokban folytatódott a zöldségtermesztés hagyománya, és kiegészítő jellegük mellett a szocialista gazdaság legszigorúbb körülményei között is részben árutermelő kisgazdaságokként működtek. A nagyobb munkálatok idején jelentős számban napszámosokat is foglalkoztattak, az értékesítést pedig egy kiterjedt városhálózaton belül, a piacokon valósították meg. A visszaemlékezésekben a szakirodalomból ismert, háztáji gazdaságokra kivetett beszolgáltatási kötelezettségek is megjelennek, de a rendszerre jellemző informalitás és az alkudozási stratégiák is.

„De viszont, ha volt a ház körül tyúk, akkor megvolt, hogy tíz tyúk után a szövetkezetbe be kell adni ennyi tojást. Hetente vagy hónaponta. Akkor karácsonyra, ha valaki tartott itthon disznót, mert volt tizenöt árnyi helyiség, ami kiegészítő volt, hogy a házban megjön a ... akkor már le kellett szerződni egy fél disznót karácsonyra. Két család össze kellett álljon, s egy disznót be kellett adni az államnak. Ez így volt, a szerződés. Volt Várfalván egy párttitkár, aki kijött, és akkor május elején járta a házat, hogy na, ennyi, a háznál van két disznó. ... akkor egy disznót leszerződött karácsonyra, november-decembert azt már le kellett adni.

Mikor a hagymát is feltakarították, mert ezer kiló után megvolt, hogy mennyit kell, hazahozhatsz, aztán akkor még elnéztek egy-két zsákot, hogy na, akkor már azt már tedd el. Vagy, apáméknak ott, csak apámnak volt tehene, s borja, s nem volt szabad levágni.

Csak ha a borjú beteg lett. Akkor az állatorvoshoz el kellett menni, mikor már akkorára nőtt a borjú, úgy gondolták, hogy levágják, akkor az állatorvosnak is úgy kellett csinálni egy csomagot, egy 5 kilós csomagot, hogy a papírba beírja, hogy a borjút muszáj volt levágni.” *(nyugdíjas kistermelő)*

A piacozás jelentős mobilitást igényelt, amit kezdetben egyesek az üzemi áruszállítást bonyolító teherforgalomra alapozva valósítottak meg: a gyárak közötti szállítást bonyolító teherautókon jutott el a piacra szánt termék a megfelelő városba, a sofőrökkel való megegyezés alapján, az üzemi szállítások menetrendjéhez igazodva. A gyári munka, az üzemekben való ismerettség is fontosak voltak tehát a sikeres piacozáshoz. Az ország élelmezési válsága közepette a zöldségtermesztés kifizetődő üzletnek bizonyult. A piacokra járó kisgazdaságok jelentős jövedelmet generáltak, amely ráadásul összeadódott a gyári állás után járó fizetéssel. Ez a korszak relatív jelentős vagyonfelhalmozást eredményezett a kistrégió háztájizó családjai körében, amiből a sikeresebbek házaikat modernizálták, illetve személygépkocsit tudtak vásárolni. A dolgozat végén található mellékletben egy ilyen sikeres kisgazdaság működtetőjével készült interjúból válogattunk össze részleteket.

A posztkommunista első évtized – az aranykorszak

A rendszerváltás, az országos történésekhez hasonlóan, Felső-Aranyosszéken is a téveszek felbomlását és a földek reprivatizációját hozta, és a kollektivizálás előtti birtokstruktúra nagymértékű restaurációját. A magántulajdonba visszakerülő parcellák szervesen épültek be a működő kisgazdaságokba. A zöldségtermesztésre alkalmasabb részek a piacra szánt zöldségtermesztést gyarapították, a szántóföld egy részén sokan gabonatermesztésről is beszámolnak, amely elsősorban a saját használatra történő állattartást szolgálta. Az állami élelmiszerellátó rendszer rendszerváltás utáni válságával a friss zöldségek piaci kereslete tovább erősödött, aminek köszönhetően a piacokat ellátó kisgazdák száma jelentősen megnőtt. A régió falvaiban gyakorlatilag alig volt e korszakban olyan család, amely kisebb-nagyobb mértékben ne élt volna ezzel a lehetőséggel: a térség falvaiban nagyszámú életútinterjút is készítettünk, ezek majdnem mindegyikében megjelenik e korszakban a gazdálkodás.

„– És mit csináltak a földjeikkel, amikor visszakapták?

– Dolgoztunk. Nekifogtunk dolgozni. Keményen.

– Mit termeltek?

– Ezt, paradicsom, hagyma, uborka, murek. Minden zöldség. Nagy tételben. Minden zöldség. Kukoricát tettünk az állat részére. Én például elmentem reggel hatra munkába, egy óra felé eljöttem haza, raktam meg a remorkát, mentem Kolozsvárra. Estig az árut

leadtam. Jaj! Hát sort álltak. Azt kiáltották, hogy hagyjanak nekünk is paradicsomot, mert a remorkáról árultunk.” *(nyugdíjas kistermelő házaspár)*

„[Vállalkozóvá válása előtt] Én addig a zöldséggel foglalkoztam. Amíg ment a hagyma, uborka, a paprika, szóval zöldség, addig. Árultunk a piacon, Kolozsváron az angróson, [nagybani piacon] Tordán. Kolozsváron az angróson, este vittük el a tíz zsák paszulyt, krumplit, reggel jöttünk haza. (...) A 47 árt először százalékban kapáltam, két rész volt az övé egy az enyém. S örvendtem, volt két disznóm, tíz libám, a tyúkok, s ez fedezte. Én a zöldségből kitermeltem az iskoláztatást. (...) Albérletben indultunk. Semmink sem volt, semmink. Csak egy lányunk. Rendre vettünk földeket, 50 árat, 30 árat, s azokon termeltünk zöldséget. Megérte. (...) Mikor vettük a házat, 94-ben, két szekér hagymából s két szekér murokból megadtunk egy negyed ház tartozást. Elment a férjem Szebenbe, a piacra, dió, hagyma, murok, s azt a zöldségből kiárulta.” *(korábban gazdálkodó, középkorú nő)*

A kisgazdaságok többségében ekkor még valamelyik családtag, rendszerint a férfi próbálja megőrizni az ipari munkahelyét, az ebből származó biztos jövedelmet, bár a munkaidőt már egyre kevésbé lehet a gazdálkodás igényeinek megfelelően, rugalmasan alakítani. Az áru értékesítésének helyszínei és módja változatlan maradt, a dél-erdélyi városok napi és heti piacai szinte mind megjelennek a beszámolóokban, és különösen fontosak ezek közül a kiemelt jelentőségű őszi vásárok, amelyeken nagy mennyiségeket lehet eladni. A piacokon el nem adható fölösleget pedig a nagybani zöldségpiacon adják el. Ezek mellett a szállítás terén is jelentős változás következik be, e korszakban idővel mindenki saját személygépkocsit vásárol, bár az első években még az alkalmi, útszéli stoppolás is felbukkan az emlékekben.

A térség összes szocialista nagyüzeme azonban nem bomlik fel azonnal. Ugyancsak az országos folyamatokkal összhangban néhány nagyüzemi gazdaság a korábnál kisebb területtel tovább működik. A továbbiakban ezek a nagyobb gazdaságok magángazdaságokká válnak, amelyeknek a területe szétválások, földbérletek és területvásárlások eredményeként jelentősen megnő. A növekedésüket lehetővé tevő területek a gazdálkodással nem foglalkozó új tulajdonosok, idősek és a falvakból elszármazottak által visszaigényelt földek. E mezőgazdasági vállalkozók egy része, különösen a már az első években indulók, a szocialista nagyüzemek vezetői, agrármérnökei voltak. A farmok kialakításának kezdetén ők is főleg zöldségtermesztéssel foglalkoztak. E kezdeti szakaszban terményeik felvásárlói között fontos helyet foglaltak el a különböző állami intézmények, a hadsereg, a kórházak, az iskolák kollégiumai.

„Az elején nagyon-nagyon ügyesen lehetett csinálni, nem voltak ezek a licitek, hanem egyszerűen egyezkedtél. Elmentél egy kórházigazgatóhoz, s megmondtad, hogy

van 5 tonna ez, 5 tonna az, és hogy ha megtudtad győzni, tőled vásárolt s nem egy másiktól. S akkor kiszolgáltam katonaságot, kórházakat, fegyházakat, mikor oda jutottam, hogy pár száz tonnára emelkedtem a termeléssel. Nagyon jól ment.” *(középkorú nagyvállalkozó)*

Az új nagyüzemek és az állami intézményrendszer közötti e kapcsolatok fel-tételezhetően a korábbi évtizedben is fennálltak. Az EU-csatlakozást követően e nagygazdaságok fokozatosan gabonatermesztésre tértek át. Történetük részletesebb bemutatására visszatérünk a továbbiakban.

Az EU-csatlakozás után – a kisgazdaságok hanyatlása, földkoncentráció

A rendszerváltás utáni korszak mezőgazdaságában egy újabb szakaszhatárt az Európai Unió csatlakozás hozott. Az általános várakozásokkal ellentétben a csatlakozás az aranyoszéki mezőgazdaság válságát eredményezte, amelynek következtében a kisgazdaságok nagyrészt felszámolódtak, a földterületek pedig a nagygazdaságok használatába vándoroltak át. Ez utóbbiak, növekedésük mellett, mára szintén jelentősen átalakultak. Az interjúalanyok a válság kialakulását több okkal is magyarázzák. Ezek közül legfontosabbként a csatlakozást követően beáramló olcsóbb külföldi termékek konkurenciáját emelik ki. Az áruforgalom liberalizálódását követően minden termékről kiderült, hogy a beáramló uniós áruénál drágább az előállítási költségük. Különösen igaz volt ez a zöldségek esetében. Egy másik okként, amely az előzővel szorosan összefügg, a munkaerőhiány kialakulását említik. A zöldségtermesztésnek nagy szezonális munkaerőigénye van, e szezonmunkákat hagyományosan, a kis- és nagygazdaságok egyaránt, napszámosokkal végeztették el. A napszámosok foglalkoztatása már a szocializmus kori háztáji gazdaságokban is elterjedt gyakorlat volt, amely a rendszerváltás után folytatódott. A dezindusztrializáció időszakában, a munkanélküliség növekedésével nagymennyiségű, olcsó munkaerő állt rendelkezésre e célra, a munkahelyüket elvesztő és saját gazdálkodást nem folytató helybeliek mellett a nagyobb farmok a közeli Tordáról is nagy számban alkalmaztak napszámosokat. A napszámosok foglalkoztatásának módját, a fizetés mennyiségét és összetételét nagymértékben a szokásrend szabályozta, különösen a kisgazdaságok esetében, ami terhet jelenthetett a fiatalabb munkaerő számára.

„Alig kapunk holnap rá, hogy eljőjön egy ember ide, az is rokonom, de nagyon szereti. Beleadta magát. Aztán azt mondja, hogy ma jövök, kapálom meg. Aztán nem biztos, hogy jön. (...) Nem, a mezőgazdaságban nincs [munkaerő]. Ott nem kell senkinek semmi. Ha úgy jönne a pénz, hogy csak nézzenek minket, és jön a pénz, pedig elég drága, tíz lej órabér, és még kap egy kaját is. Kap szivarat is. Akinek nem kell szivar, tíz lej

órábér, kap egy kaját. De Istenem... (...) Úgy dolgozik, ahogy tud. Tehát dolgozni kell, nem úgy van, hogy aztán ez neked ki van szabva, hogy estig ez az ennyi rész meg kéne legyen. Tehát nem. Jön reggel kényelmesen. Például ennek az unokatestvéremnek kávét adunk, s egy pohár pálinka, annyi a reggeli, mert otthon reggelizik. Délben kétfogásos, vagy sütemény, vagy ami. Van, ha fagyit eszünk, ő is azt eszi, tehát ő is azt eszi, amit mi. De a sör kell. Akkor este, este aztán megy haza, és otthon vacsorázik. De van, amikor adok vacsorát, és van, amikor nem fogadja el. Tehát, ezzel így van. És száz lejt adunk neki. Na, de hát ezek a kaja dolgok olyan nehezek, mikor te menj velem, és teremtsd ki a ... Régebben jobban lehetett kapni embert. (...) Ezt jobban, őszintén, hogy mondjam? Lelkekből dolgoztak. Itt csak úgy dolgoznak, hogy teljen a nap, hogy minél hamarabb jöjjön a pénz. De akkor voltak igazán. Ott nekünk volt egy pár. Isten nyugtassa szegényt. Az olyan áldott ember volt, hogy nagyon. Még a kulcsot is tudta, hogy itt hol van. Olyan nagyon rendes ember volt. Na, csak aztán már mi se bírtuk, hogy minden áldott nap adjunk neki ilyen munkát, s akkor aztán a férjem intézett neki munkahelyet.” *(kistermelő nyugdíjas házaspár)*

„Ha eleinte 80–90 emberrel dolgoztam kint a határon egyedül, lassan-lassan kezdtek fogyni az emberek, a minősége a munkaerőnek megváltozott, mert eleinte jó minőségű munkaerővel dolgoztam, a végén csak azért jöttek az emberek, hogy kapjanak pénzt, de már... Olyasmi volt, hogy 92-3-ban jöttek Tordáról, s adtam nekik részt. S kapáltak, adtam nekik részt²⁶, s én meg tudtam művelni a területeket. Dolgoztak még gyárakban is, de a szabadidőben jöttek hozzám is. Akkor még működött az ipar is, valamennyire. A nagygazdaságoknak is volt képzett munkaereje. Még nem voltak öregek. Aztán jöttek a tordai akárik, akik munka nélkül maradtak, hogy pénzért dolgoznak. Lassan a végén már csak cigányokkal dolgoztam, s abból nekem egy idő után elegendő volt. Meg mondom, hogy kezdett beáramlani az uniós cucc, egy idő után, amivel nem tudtam felvenni a versenyt, s akkor változtattam. Semmi ember, gépesítettem mindent, s áttértem nagy határi gépesített termelésre. Gabona, kukorica, napraforgó, szója. És olyan 20 esztendeje ezt csinálom. Százszázalékosan gépesítettem mindent.” *(középkorú nagyvállalkozó)*

„A 90-es években sokan jártak napszámba. Többen termeltek, én ha tíz ár hagyományt tettem, kellett 30 ember napszámba. Ezek akik most a gyárakban dolgoznak, napszámba jártak.” [Az új ipari parkban működő gyárról van szó.] *(korábban gazdálkodó, középkorú nő)*

Az EU-csatlakozást követően, az unió belüli munkavállalás lehetővé válásával, a munkaerő nagy része nyugatra vándorolt, a térség gazdaságai pedig egyre

²⁶ Itt tulajdonképpen nem napszámról van szó, hanem részesművelésről: a vállalkozó által megszántott és bevetett földből a munkás egy bizonyos terület kapálását végzi el, fizetségként pedig a termés egy előre rögzített hányadát kapja. A kollektív gazdaságok idején elterjedten használt gyakorlatról van szó, amely egy ideig a rendszerváltást követően is fennmaradt.

nagyobb munkaerőhiánnyal kezdtek küszködni. E problémájukat a végsőkéig fokozta egy helyi fejlemény, az Aranyosszékét átszelő autópálya megépítése, amelynek köszönhetően a kistérség határában egy új ipari park létesült. Az ipari park munkaerőszükséglete a még megmaradt mezőgazdasági munkaerőt is elszívta. A munkaerő elvesztését a kis és nagygazdaságok egyaránt a gépesítés és a vegyszerhasználat fokozásával, illetve a nagygazdaságok a zöldségfélékről a gabona-termesztésre való átállással próbálták megoldani.

A válság harmadik, de nem kevésbé fontos okaként interjúalanyaink a fogyasztói szokások átalakulását emelik ki. Bár ők e változást a fogyasztói viselkedések felől ragadják meg, tulajdonképpen az élelmezési rendszerben bekövetkezett átalakulásról van szó. Románia élelmezési rendszere rögtön a rendszerváltás után kezdett el átalakulni, de ez a változás, úgy tűnik, ebben az időszakban vált a gazdaságunkat is érintő mértékűvé. Románia élelmezési rendszerét, más szocialista országokhoz hasonlóan, a rendszerváltásig a megyei kiterjedtségű beszállítói háttérrel működő élelmiszeripari vállalatok és a hasonló térbeli kiterjedtségű üzlethálózatok dominálták, ezeket egészítették ki az e korszakban elterjedő konvencionális piacok: olyan célirányosan kiépített, korszerűsített piacterek, amelyeken viszonteladók és kistermelők egyaránt helyet kaptak.²⁷ A korszak háztáji gazdaságai, mint láttuk, e konvencionális piacok révén kapcsolódtak be a rendszerbe. A rendszerváltást követően a nemzeti élelmiszerrendszer e regionális jelentőségű élelmiszeripari vállalatai és üzletláncai egyaránt válságba jutottak, privatizálásukkal pedig fokozatosan multinacionális gazdasági szereplők tulajdonába kerültek. E fejlemények eredményeként új élelmezési rendszer alakult ki, amelyet immár a globális élelmiszerrendszer szereplői uralnak. Az élelmiszerforgalmazásban a szupermarketek váltak a főszereplővé, amelyek beszállítói körébe a költségesebben dolgozó hazai termelőknek nem sok esélyük volt bekerülni. A konvencionális piacok továbbra is működnek, de a helyi kistermelők termékeit itt is jelentősen kiszorítják a külföldről beáramló, olcsóbb termékek, amelyek nem csak olcsóbbak, hanem esztétikusabbak is a helyileg előállított termékeknél. A gazdaság általános formalizálódásával, nagyobb vásárlóknál a számlakötelezettség erősödésével, az egyszerű fogyasztók körében a bankkártyahasználat elterjedésével a piacokon vásárlók köre egyre szűkült, amit tovább fokozott az étkezési jegyek²⁸ bevezetése, amelyeket szintén csak a formális gazdaságban volt lehetőség felhasználni.

²⁷ A piacok egy lehetséges tipologizálását Magyarországra vonatkozóan Kisbán Eszter végzi el, fogalmait Romániára is érvényesnek gondoljuk – ld. Kisbán Eszter: Termelők a piacon, termelői piacok. In: Fodor Péter – Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Sodrásban: Tanulmányok Dr. Szűcs Judit köszöntésére*. Csongrád: Csongrádi Információs Központ Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum, 2017. 300–313.

²⁸ Az 1998-ban a román állam által kibocsátott étkezési jegyekről van szó, amelyek máig használatban vannak. A magyarországi SZÉP-kártyához, illetve cafeteria-szolgáltatáshoz hasonló rendszer.

„Most az idegen árut hozzák be... egy kötés hagyma, két kötés retek. ... és az szép. Ugye, a miénk nem olyan szép, mint az. De akkor is, ha szép, ha nem szép, itt ennyi, hogy a szupermarket hátán-hátán van. Tehát kinőttek, mint a gombák, rengeteg van, azoknak van adva a kárdjuk [bankkártya románul, card], van adva a fiatalságnak a bon [étkezési jegy], satöbbi, nem jön a piacra.” *(nyugdíjas kistermelő)*

Ezek a folyamatok a kistermelőkre és a nagygazdaságokra egyaránt nagy hatást gyakoroltak, a mezőgazdasági szereplők körét újra radikálisan átalakították. Egyre több piacra termelő kisgazdaság az árutermelői tevékenységét lecsökkentette vagy teljesen felhagyott a gazdálkodással. Utóbbiak földjei a nagygazdaságok tulajdonába vagy használatába kerültek.

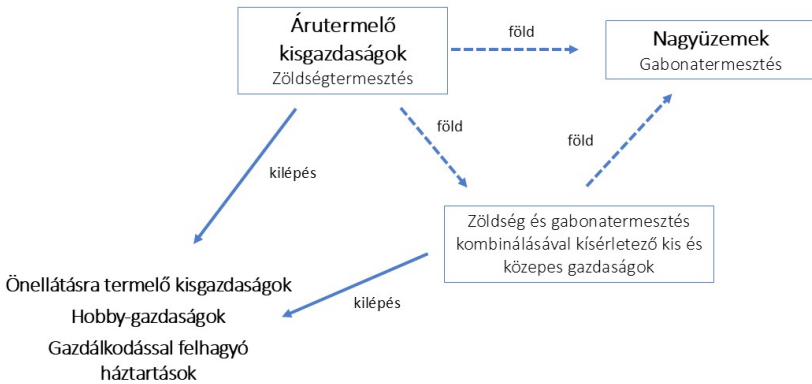
A jelen

A harmadik korszak részeként bemutatott folyamatok jelenleg is zajlanak. A termeléssel való felhagyások és a mezőgazdaságból való kilépések eredményeként az árutermelő kisgazdaságok száma drasztikusan lecsökkent. Kutatásunk idején falvanként 5–15 ilyen találtunk. Mivel a gyerekeik nagyrészt elvándoroltak, a gazdálkodással felhagyók földjeikkel nincs mit kezdjenek, a mezőgazdasági területek a néhány nagyüzem használatába kerülnek át, amelyek nagyrészt bérlet formájában művelik azokat.

„Én csak azt látom, hogy évről évre jönnek a volt zöldségtermelők, és azt mondják, hogy mérnök úr, én többet nem foglalkozok vele, eladom a földet. Vagy tanítson meg engem is, hogy kell repcét termesztetni, mert többet nem foglalkozok zöldséggel.” *(nagyvállalkozó, középkorú)*

Néhány kisgazdaság a megművelt területe növelésére törekszik, és a piacra szánt zöldségtermesztést gabonatermesztéssel egészíti ki. Az ilyen gazdaságok azonban ritkák, a válságba kerülő kisgazdaságok többsége gazdálkodását leépíti és az önfogyasztásra termelők, hobbi-gazdálkodók, vagy mezőgazdasággal gyakorlatilag egyáltalán nem foglalkozók kategóriáját gyarapítják.

Az alábbi ábrán a jelenleg a vizsgált terepen található gazdaságok típusait és az ezek közötti folyamatokat próbáltuk meg szemléltetni. A betűk méretével az illető gazdaságtípus gyakoriságára utalunk. A nyilakkal a zajló folyamatokat próbáltuk szemléltetni, szaggatott vonallal a föld áramlását a különböző típusok között, folytonos vonallal a gazdaságok áramlását a különböző típusok között, azaz átalakulásukat.

1. ábra. A felső-aranyosszéki mezőgazdaság szereplőinek típusai és dinamikája.

A felső-aranyosszéki kistérségben tehát jelenleg a gazdaságok négy fő típusával találkozhatunk. Mivel valamilyen minimális mértékű gazdálkodás gyakorlatilag minden, a térségben lakó család esetében előfordul, a legnépesebb kategóriát a háztartás élelmiszerszükségletének kiegészítése céljából, vagy csak hobbiból gazdálkodók alkotják. Az ezek által megművelt földterület minimális, rendszerint csak a kertre korlátozódik. Számuk folyamatosan nő, mivel a gazdálkodással felhagyók ezt a kategóriát gyarapítják, akár csak a falvakba újonnan beköltöző, középosztálybeli életformára törekvő családok is.

A zöldség- és gabonatermesztést kombináló közepes méretű gazdaságok tulajdonképpen az árutermlő kisgazdaságok egy altípusának tekinthetők. Olyan zöldségtermelő kisgazdaságokból alakultak ki, amelyek termelésük növelése érdekében nem a piacra szánt zöldségtermelésüket fokozzák, hanem örökölt, vásárolt és bérelt szántóföldeken gabonatermesztésbe kezdtek. Kiszámú ilyen gazdaságot találtunk, stratégiájuk egyfajta kísérletezésnek tűnik a két bevált, sikeres gazdaságtípus stratégiáinak kombinálásával. Motivációjukat az adja, hogy zöldségtermesztésük fokozásához már nem rendelkeznek a szükséges munkaerővel, és az eladásikat sem látják növelhetőnek – az uralkodó kistermelői rendszerben, mint arra majd később kitérünk, a piacra vihető áru mennyiségének a gazdaság szerkezetéből fakadó korlátai vannak. Kis számuk következtében a térség mezőgazdasági területéből általuk megművelt terület is viszonylag kicsi, annak nagy részét a további két üzemtípus, a gabonatermesztő nagyüzemek és a zöldségtermesztő kisgazdaságok dolgozzák meg.

A mindössze 10–15 nagyüzem, tulajdonosaik becslése szerint, a kistérség mezőgazdasági területének kétharmadát-háromnegyedét műveli, ebben az értelemben tehát ők a térség mezőgazdaságát leginkább meghatározó szereplők. Jogi formájukat tekintve e nagygazdaságok cégek, amelyek kivétel nélkül helyi tulajdonban vannak. Létrehozóik jelentős számban a volt szocialista nagyüzemek

agrárszakemberei és vezetői. Kezdetben ezek is zöldségtermesztéssel foglalkoztak, termékeiket ekkor – a korábbi nagyüzemi gyakorlathoz hasonlóan – a nagy közintézményeknek adták el. Ezeket a vásárlóikat azonban idővel elveszítették. Az EU-csatlakozást követően azonban más nehézségeik is támadtak: a beáramló olcsóbb áruval nem tudták felvenni a versenyt, a munkaerő nyugati országokba áramlását követően pedig a munkaintenzív zöldségtermesztés még fenntarthatatlannabbá vált. Megoldásként e farmok a gépesíthető gabonatermesztésre tértek át, és a globális gabonapiac szereplőivé váltak. A farmok mérete 300–1200 hektár között változik. Minden rendelkezésre álló területet megművelnek, és területüket továbbra is növelni igyekeznek, így a földekért konkurencia alakult ki közöttük. E konkurencia ellenére egymással való viszonyukra az együttműködés jellemző, amelynek eredményeként néhány éve szövetkezetet is létrehoztak, amelynek köszönhetően közösen EU-s támogatásokhoz és pályázati forrásokhoz is hozzáférnek. Értékesítéseikre a globális piacokon kerül sor, gabonakereskedő cégek közvetítésével. A globális piacon való jelenlétük kockázatokat is hordoz, a feldolgozóipar globális logikában történő változásainak való kitettségük következtében. Jó példa erre egy néhány éve bekövetkezett eset, amikor a szomszéd megyében működő multinacionális tulajdonban levő cukorgyárat, cukorrépatermésük egyetlen vásárlóját, működtetői bezárára ítélték, aminek következtében aktuális répatermésük mellett a közösen vásárolt cukorrépatakarító gépük is haszontalan befektetéssé vált.

A negyedik típust a zöldségtermesztő kisüzemek képezik. Ezeknek az áruteremelő kisgazdaságoknak a megdolgolt területa 2–5 hektár közötti. Két fő termékük a hagyma és a paradicsom, jelentős továbbá a sárgarépa- és a burgonyatermésük, de ezek mellett a piacon eladható, és a kínálatukat változatosabbá és az év folyamán kiegyensúlyozottabbá tevő zöldségek széles skáláját termelik még.

„Nekünk általában sokfajta árunk van, mert én nem, őszintén mondom, nem szeretek menni háromfajta áruval a piacra. Mert csak ülsz a piacon. Szeretek menni több fajtaival. Sós-kától kezdve, virágtól kezdve nálunk sokfajta áru van. És nagyon nehezen tudunk betérni, igaz, dubát kellett volna venni. Igen, de már az idő el van telve, már nem fogunk dubázni, és hiába megyünk egy dubával, mert csak visszük, s hozzuk az árut. Tehát nagyon keveset. Mindenből egy kicsit, hogy frissen tudjunk vinni. Itt elárulom. Az áru, mikor visszajövünk, két-három nap után, az már nem friss.” *(nyugdíjas kistermelő)*

A piacra termelés stratégiája egy minél szélesebb termékdiverzifikáció, amellyel az eladható termékek szélesebb skálája állítható elő, és amellyel a zöldség-szezon időbeli határai is minél jobban kitágíthatók. Mivel a piacon az asztalokat (standokat) egész évre bérlik, célszerű olyan termékeket is előállítaniuk, amelyekkel egész évben van mit eladni: tavasszal a fóliázással előre hozni a friss zöldségek piacra vitelét, ősszel és télen pedig feldolgozott termékek előállításával kiegészíteni a száraz-zöldség kínálatot. Leggyakoribb feldolgozott termékeik a savanyított

káposzta, a befőzött paradicsom, a zakuszka, de „pult alatt”, azaz bizalmas kapcsolataik keretében szalonna és egyéb, kevésbé romlandó élelmiszerek értékesítése is előfordul.

Megművelt területük nagyszámú kis parcellából áll, amelyek között sok a belterületen található kert. Erősödő tendencia, hogy a külterületen, nyíltabb helyen fekvő saját területeik helyett a faluból elköltöző vagy kihaló családok után üresen maradó, belterületen felszabaduló kerteket szívesebben használják, könnyebb megközelíthetőségük és a lopásokkal szembeni nagyobb védeltségük miatt. Hátránya e fejleménynek, hogy e kis parcellákra nehezebb megkapni a területalapú támogatást. E gazdálkodó csoporthoz tartozók között fiatalok alig vannak, kis részük középkorú, többségük inkább idős, közülük sokan nyugdíjas korúak. A középkorúak családjai szinte mind pluriaktívák, azaz valamilyen nem mezőgazdasági állásuk is van, az időseknel pedig a nyugdíj jelent egy alternatív bevételt. E kisgazdaságok életképességének fontos feltétele az is, hogy jövedelmeik gyakorlatilag adómentesek, a piacon eladott termékek után semmilyen adót nem fizetnek, a bevétel hivatalos könyvelés nélkül kerül be a háztartás pénzforgalmába. Alkalmazottaik nincsenek, de a betakarítási időszakokban továbbra is alkalmaznak napszámosokat. A napszámosokat illetően panaszaiuk hasonlóak a nagyüzemekéhez: a mezőgazdasági munkaerő megfoghatatlanságát, a még elérhető napszámosok a falvak marginális csoportjai közül kerülnek ki, akiket gyenge munkaerőnek tartanak. Gond az is, hogy a munkák egy része szezonális, folyamatosan nem tudnak munkát biztosítani.

Végül e kisgazdaságok esetében azt a kérdést is érdemes feltennünk, hogy ezek vajon mennyire tekinthetők mezőgazdasági vállalkozásoknak, az árutermelő kisgazdák mennyire tekinthetők vállalkozóknak. Ezt a kérdést nem egyszerű megválaszolni, mivel a vállalkozás fogalma egyáltalán nem egyértelmű. Peti Lehel egy mezőgazdasági üzemet akkor tekint vállalkozásnak, amelynek munkaszervezését, időbeosztását, pénzhasználatát a piaci igények határozzák meg, és nem a hagyomány vagy valamilyen más közösségi érdek.²⁹ A szóban forgó kisgazdaságok piaci igények általi meghatározottsága erőteljes. Árutermelő gazdaságokról lévén szó, a piaci igények változásának a követése része ezek gazdasági stratégiájának. Bár a sok évtizedes piacra termelés eredményeként kialakult egy rendje annak, hogy milyen termények kombinálásával lehet nyereségesebben termelni, az arányok kialakításában folyamatosan igazodnak az előző évi eladások tapasztalataihoz. Ugyancsak erre a piachoz igazodó tervezettségre utal, hogy pénzforgalmukat szigorúan könyvelik – az interjúk során több megkérdezett gazdálkodó család elővette és megmutatta a könyvelését, amelyben évtizedekre visszamenőleg vezetik a különböző kiadásokat és bevételeket. Ugyanakkor a családon kívüli munkaerőfoglalkoztatásuk látványosan hagyományvezérelt, a napszámosok beszerzésének

²⁹ Peti Lehel: Tejjé a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrár településen. In: Szabó Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2004. 184–212.

módja, bérezésük és kosztolásuk mintha csak régi néprajzi leírásokból származnának. Más szerzők a piachoz igazodás mellett más tényezőket is fontosnak tartanak. Sárkány Mihály Frederik Barth nyomán akkor tekint valakit vállalkozónak, ha az a profithoz jutás céljából különböző javak és erőforrások hasznosításának kezdeményezőjeként lép fel. E célból a vállalkozó interperszonális kapcsolatokat kezdeményez és koordinál, aminek eredményeként strukturálisan és funkcionálisan új szerveződési formákat generál a társadalomban.³⁰ E definíciónak tehát az újítás az új eleme, amely a kistermelők esetében szintén tetten érhető. Így például folyamatos kísérletezést látunk a termelt fajták és a használt vegyszerek tekintetében, amelyek kiválasztásában részben a többi kistermelő a referencia, részben azonban egyénileg keresett partnerek és információforrások. Ugyanakkor az output-oldalon, a piaci kapcsolatok szervezése terén nagyfokú mintakövetést látunk, újításról, innovációról e tekintetben aligha beszélhetünk. És végül a vállalkozásjelleg egy következő ismérve a kockázatvállalás is lehet. Juhász Pál a gazdálkodók esetében ennek két szintjét különbözteti meg. Egyrészt azt, amikor valaki abban az értelemben kockáztat, hogy gazdasági tervének sikere nem teljesen kiszámítható, de ezzel nagyrészt csak a befektetett munkáját kockáztatja. A kockázatvállalásnak van azonban egy másik szintje is, amikor a gazdálkodó már meglévő tőkéjét, vagyonát kockáztatja, ez a vállalkozásnak egy szigorúbb fokmérője.³¹ Az elemzett kisgazdák többségének jelentős tőkeberuházása is van, befektetéseik közül a legjelentősebbek a mezőgazdasági gépek, a fóliasátrak és az öntözőberendezés. Ugyanakkor a kockázatsökkentő stratégiákat is találunk, így bankkölcsönhöz szinte egyáltalán nem folyamodnak, ehelyett a pénzszükséglet fedezésére inkább valamilyen mezőgazdaságon kívüli jövedelmet csatornáznak be a gazdaságba. Összességében tehát elmondható, hogy a szóban forgó kisüzemek a vállalkozásjelleg számos ismérvének eleget tesznek, ugyanakkor több hagyományos gazdálkodásra jellemző vonást is tovább visznek.

Az alternatív élelmiszerláncok a kisgazdaságok működésében

A kisgazdaságok életképességében kulcskérdés az áru értékesítésének módja. A mezőgazdaság industrializációjának egyik következménye, hogy a kisebb méretű, tőkeszegényebb gazdaságok versenyhátrányban vannak a tőkeerősebb, a termelékenységénövelő újításokat könnyebben bevezetni képes nagyobb gazdaságokkal szemben. A növekvő kiadások mellett a bevételek növekedési ütemének

³⁰ Sárkány Mihály: Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 37–46.

³¹ Juhász Pál: Polgárosodás. *Századvég*, 1991/2–3. 181–183.

lassulása egyre nagyobb nyomást gyakorolt a farmokra, a kisgazdaságok nagyobb mértékű megszűnését eredményezve.³² Védekezési stratégiaként, a bevételek egyik lehetséges növelési módjaként a hozzáadott érték növelése vált egy elterjedő stratégiává, amelynek fő eszközét az alternatív élelmiszerláncok kialakítása képezte. Az alternatív élelmiszerhálózatokat mint kifejezést itt átfogó fogalomként használjuk, a termelők, a fogyasztók és más szereplők minden olyan hálózatát értve alatta, amelyek alternatívát képviselnek a szabványosított ipari élelmiszerellátási módhoz képest.³³ Az alternatív élelmiszerláncok kategóriájába tartozik az organikus mezőgazdaság, a sajátos és a magasabb minőségű termékek előállítása (például a helyi fajták termesztése), a rövid élelmiszerláncok és a közvetlen értékesítés, de a helyi kulturális hagyományokra épülő feldolgozási technológiák alkalmazásával készülő élelmiszerek is.³⁴ Ezeknek az élelmiszerrendszereknek az alternatívítása Renting és társai szerint két dimenzióban ragadhatók meg, térbeli kiterjedtségük, valamint a termék sajátos jellege, azaz a minőségdefinícióban alkalmazott technikák alapján. A térbeli kiterjedtség a közvetlen, face-to-face, személyes eladásoktól a néhány láncszemen keresztül megvalósulókon át a tulajdonképpen térben akár globális léptékű, de ennek ellenére egyfajta személyességet valamilyen módon mégis megteremtő rendszerekig tarthat (egy-egy példa ezekre: termelői piac, termelői bolt, tanúsítványi címkével ellátott áru). A minőségdefiníciók dimenziójában két jellemző definíciós stratégiát találunk. Az egyik a terméknek a hellyel való kapcsolatát, illetve a hely egyedisége és a termék sajátos jellemzői közötti kapcsolat hangsúlyozza. Ez történhet egyrészt a hely ökológiai sajátosságainak a hangsúlyozása révén (terroir), másrészt a helyhez tartozó kulturális hagyománynak a termék előállításában betöltött szerepének hangsúlyozása révén, vagy mindkettő révén. A minőségdefiníciók másik stratégiája pedig a termék ökológiai-természeti jellemzőinek a hangsúlyozása, azaz az előállítása során alkalmazott biológiai folyamatok (organikus, bio stb.) hangsúlyozása. Egy termék minőségének definíciója történhet kizárólag a helyi ökológiai-kulturális meghatározottságok, vagy kizárólag a természetes jellemzők hangsúlyozása révén is, de ezek együttes alkalmazása, azaz hibrid stratégiák révén is.³⁵ Általában újonnan kialakult termelői-fogyasztói rendszerekről

³² Ploeg, J. V. D. – Renting, H. – Brunori, G. – Knickel, K. – Mannion, J. – Marsden, T. – Ventura, F.: Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 2000/4. 391–408.

³³ Murdoch J. – Marsden T. K. – Banks J.: Quality, nature, and embeddedness: some theoretical considerations in the context of the food sector. *Economic Geography*, 2000/76. 107–125.

³⁴ Renting, H. – Marsden, T. K. – Banks, J.: Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and planning*, 2003/3. 393–411.

³⁵ Uo. 399–402.

van szó, de nem csak e tekintetben beszélhetünk tradicionális és neotradicionális alternatív élelmiszerláncokról.³⁶

Az alternatív élelmiszerláncok kiépítésének segítése az uniós vidékpolitika tárgyává is vált, ennek részeként pedig a joggyakorlatok romániai elterjesztésére, a létrehozott rendszerek minél szélesebb körű népszerűsítésére országszerte számtalan helyen sor került,³⁷ így a magyarok által lakott vidékeken is.³⁸ Felső-Aranyoszáéken az alternatív élelmiszerláncok kiépülésének számos feltétele adott, hisz: (1) a térség hosszú ideje rendelkezik egy táji szakosodással (zöldségtermesztés); (2) rendelkezésre álltak széles körben ismert, valaha levédett helyi fajták is; (3) az alternatív termékek iránti kereslet szempontjából a térség térbeli elhelyezkedése relatív kedvező, hisz a közeli városokban jelentős középosztálybeli fogyasztó él, és nem utolsó sorban (4) a kistermelők nagyszámú hagyományos rövid értékesítési láncsal rendelkeztek (eladásaik legfőbb helyszínei immár egy évszázada a városi piacok), ami elvileg jó kiindulási helyzet új alternatív láncok kialakításához. E feltételek ellenére, mint látni fogjuk, a térségben nem alakultak ki az alternatív élelmiszerláncok új változatai, miközben a hagyományosak jelentősége csökkenőben van. E lehetőség kihagyásával pedig a kisgazdaságok válságból való kilábalásának esélye csökken. A továbbiakban a kisgazdaságok esetében az értékesítés, a fogyasztókhoz való viszony, valamint a minőségdefiníciók kérdését nézzük meg, arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért nem alakultak ki térségünkben is a fennmaradásukat segítő új, alternatív élelmiszerláncok.

Értékesítés

Az elemzett kisgazdaságok termékeinek értékesítése három módon történik: az önkormányzatok által működtetett városi piacokon, a személyes, informális hálózatokban, valamint a regionális nagybani piacon. E három közül legnagyobb jelentősége az elsőnek van. E városi piacok kétfélék, az önkormányzatok által működtetett napi piacok, valamint szezonálisan működtetett termelői piacok. A felső-aranyosszéki kistermelők számára a napi piacok jelentősége a nagyobb. Kiterjedt, 100-150 km-es körzetben számos város piacain jelen vannak az aranyosszéki termelők. Ezek

³⁶ Kneafsey, M. – Venn, L. – Schmutz, U. – Balázs, B. – Trenchard, L. – Eyden-Wood, T. – Blackett, M.: Short food supply chains and local food systems in the EU. A state of play of their socio-economic characteristics. *JRC Scientific and Policy Reports*, 2013/123. 129.

³⁷ Smeds, Josefín: Growing through connections—A multi-case study of two alternative food networks in Cluj-Napoca, Romania. *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society*, 2015/2. 48–61.; Havadi-Nagy, K. X.: Alternative Food Networks in Romania—Effective Instrument for Rural Development? *Journal of Settlements & Spatial Planning*, Special Issue, 2021/8. 15–27.

³⁸ Sólyom Andrea: A közösség által támogatott mezőgazdaság, mint alternatíva. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4. 76–102.; Tănăsă, L. – Brumă, I. S. – Dobos, S.: Merchandizing Agri-Food Products By Means Of Short Food Supply Chains In Mureș County. *Agricultural Economics and Rural Development*, 2016/1. 35–57.

a piacokon állandó jelleggel asztalt bérelnek, amit csak részben tudnak kihasználni: bár naponta árulhatnának, általában hetente 1-3 nap vannak jelen. Ezek rendszerint nem egymás utáni napok. Az áru előkészítése, be- és kipakolása, és néha maga az árulás is olyan mennyiségű munka, amely két személy jelenlétét igényli. Így a piacolásra fordított idő nagymértékben függ a családtagok számától, hisz az eladással töltött idő elveszi az időt a gazdálkodástól. A napi piacok mellett gyakoriak a heti piacok is, olyan hegyvidéki kisvárosokban, amelyekben piacnapon (vásáros napon) a környező falvakból is nagy számban érkeznek vásárlók.

A termelői piacok a vizsgált tágabb térségben csak Kolozsváron fordulnak elő. Ezeket is az önkormányzat szervezi, a hét különböző napjain és különböző helyszíneken. Mivel évek óta működő intézményekről van szó, ezeknek is kialakult már egy viszonylag állandó vásárlói körük, amely összetételében nagyrészt a napi piacokéhoz hasonló. Mivel a termelői piacok megszervezésére a napi piacokkal párhuzamosan kerül sor, az utóbbiakon asztalt bérlők a termelői piacokon ritkán vesznek részt, hisz egyszerre mindkettőn nem tudnak jelen lenni, és az állandó piacokon kialakult, stabil vásárlókört pedig nem kockáztatják az alkalmi lehetőség érdekében. A Kolozsvár mellett működő, regionális jelentőségű nagybani piacot a kistermelők ritkábban veszik igénybe, de alkalmanként több interjúalanyunk is használta. Leginkább a kivételesen nagy, a szokásos módon piacon már eladhatatlan terménymennyiség esetén viszik a fölösleget e piacra.

Bár eltérő mértékben, de mind a heti, mind a napi piacokon a kistermelők árúja az ipari mezőgazdaság konvencionális termékei mellett kerül kínálatra. Az állandó piacok asztalainak egy részét, de néhol a többségét kereskedő cégek bérlik, amelyek nagyrészt importált, konvencionális árut kínálnak a vásárlóknak. Az egyik, általunk megvizsgált kolozsvári piacon például az asztalok egyharmadát bérelték cégek, egyharmadát a saját termékeiket kínáló kistermelők, a fennmaradó egyharmadot pedig olyan kistermelők, akik saját termékeik mellett a nagybani piacról beszerzett termékeket is árultak (termelő-kofák). A regionális nagybani piacon eladott termékek így részben ugyanazokon a piacokon kötnek ki, mint amelyekre a kistermelők is járnak, csak kofaként is tevékenykedő termelők asztalainál. Az import áruk minősége a szupermarketekben forgalmazott áruéhoz hasonló, akárcsak ezek árai is, de a részben viszonteladást folytató kistermelők (termelő-kofák) is nagyrészt ugyanezen az áron próbálják eladni árujukat. Ezek árúja azonban rendkívül hasonló a saját terményeiket áruló kistermelők kínálatával: egyes kofák termelői szakértelemmel válogatják meg a nagybani piacról beszerzett árut, hogy az megkülönböztethetetlen legyen a saját kistermelői kínálatuktól, ami lehetséges is, hisz hozzájuk hasonló kistermelők terményeiről van szó. Ennek az eredménye pedig az, hogy a kizárólag saját terményeiket áruló kistermelők nem tudják magasabb áron értékesíteni termékeiket, mint a piacon kialakuló ár, amely nagyjából azonos a konvencionális termékek árával. Így olyan helyzet alakul ki, amelyben, bár mind a termelők, mind a termelő-kofák helyi terméket árulnak rövid láncok

keretében, árai a konvencionális élelmiszerrendszer árai által meghatározottak. Ezek a láncok tehát, bár rövidek, nem hoznak plusz jövedelmet használóinknak, annak ellenére, hogy az általuk forgalmazott termékek (vagy legalábbis azok egy része) a konvencionális termékekhez képest más minőséget képeznek. A vázolt helyzet nagymértékben emlékeztet Akerlof használatotópiacokkal kapcsolatos klaszszikus elemzésére, amelyben a szerző azt mutatja ki, hogy a piacon az eladók és a vásárlók között fennálló információs aszimmetria képes negatívan hatni a piac működésére, és akár annak az összeomlásához is vezethet.³⁹ Ha a piacon különböző minőségű árukat kínálnak, de a vásárló nem biztos benne, hogy melyik a jobb és melyik a rosszabb, a jobb termékért sem hajlandó többet fizetni, ami oda vezet, hogy a termelőknek nem éri meg ezt forgalmazni. Esetünkben a saját, jobb minőségű, de költségesebben előállított terméküket forgalmazó kistermelők árújának a minősége hiába jobb, a vásárló ezt nincs honnan tudja, így nem tudja eldönteni, melyik termékért éri meg neki tényleg többet fizetnie. Így a jobb és a rosszabb minőségű áru egyaránt alacsonyabb áron kel el.

A vizsgált zöldségtermelők árújuk egy részét informális kapcsolatok révén, személyes hálózatokban értékesítik. Egyik vizsgált kisgazdaság esetében például a házhoz szállítás piacnapokon történik: a piacra előkészített áru mellett telefonos rendelések alapján csomagokat állítanak össze olyan klienseik számára, akikkel hosszabb ideje kapcsolatban állnak, bizalmi viszony van közöttük, és akik az átlag piaci vásárlónál valamivel nagyobb mennyiséget rendelnek. Míg a feleség a piacon szolgálja ki a vásárlókat, a férj autóval kiszállítja a csomagokat a megrendelőknek. Ez az értékesítési mód a vidékfejlesztésből home-delivery-ként ismert rendszerekhez hasonló, esetünkben azonban ez is tradicionális rövid értékesítési láncnak tekinthető. Modellként ez az értékesítési forma a szocialista hiánygazdaság korára nyúlik vissza, amikor a formális élelmiszerellátás áruhiánnyal küzdött, és az ebből fakadó keresletet a kistermelők személyes kapcsolatrendszereket használva szolgálták ki, az adott korszakban illegálisan. Ma ezek már nem törvénytelen tranzakciók, és egyes termelők esetében az eladás jelentős része ezek révén valósul meg, az árak azonban ezek esetében sem különböznek a piacon alkalmazott áraktól.

Az elemzett kistermelők legfontosabb eladási helyszínének/felvevő piacának számító Kolozsváron számos termelői-közösségi együttműködési rendszer (CSA), kosár-rendszer (box-scheem) és termelői bolt is működik. Mivel ezeket létrehozók gyakran mintaértékűnek szánták, sokuknak nagy publicitása is van, és mint interjúinkból kiderült, az aranyosságú zöldségtermesztők többsége hallott is róluk. Közvetlen, személyes kapcsolataik ezek létrehozóival és termelőivel azonban nincs, így közvetlen, megbízható információik sincsenek róluk – talán ez az egyik oka annak, hogy alkalmazásuk lehetősége egy megkérdozett gazdálkodónál sem

³⁹ Akerlof, George: The market for 'lemons': quality uncertainty and the market mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 1970/3. 488–500.

merült fel. A pandémia első évében elterjedtek az online eladási technikák is, különösen a Facebook-csoportokban történő eladások. Ezek némelyikébe a térség termelői is bekapcsolódtak, ám ezt átmeneti megoldásnak tekintették, fel sem merült, hogy ez akár egy állandó értékesítési csatornának is működhetne.

A fogyasztók

Mint azt már érintettük, a vizsgált kistermelőknek a városi piacokon stabil vásárló körük van: a vásárlók egy része ismeri termékeiket, tudja, hogy melyik napokon érkeznek árulni, és rendszeresen megkeresik őket. A visszatérő vásárlók nagy részét természetesen a termelők is megjegyzik. A vásárlók kilétéről, fogyasztói jellemzőikről azonban keveset tudnak mondani. Tipologizáló kísérleteik alapján fogyasztók három típusa körvonalazódik.

(1) A vásárlók egy részét kispénzű fogyasztók képezik, akik megszokásból vásárolnak a piacon. Ezek részben idős városiak, részben a városok körüli falvak lakói, akik hagyományosan a piacnapokon utaznak a városba. Idős népességről lévén szó, számuk idővel fogy.

„– És kik azok, akik mégis a piacról veszik? Kik a vásárlói?

– Van egy rétege, falusiak, falusiak. Ott Enyeden, ahogy faluról bėjönnek vásárolni, egy héten van két alkalomkor piacnap, akkor tati-mami mindenki bejön. S a nyugdíjasokból a városi szinten egy része, amelyeknek nincsen ételbonja, hogy menjen az üzletbe és arra vásároljon.” *(nyugdíjas kistermelő)*

(2) A vásárlók egy másik része a konvencionális termékeknél jobb minőségű, „házi” árut keres, amelyért azonban nem hajlandó a konvencionális termékénél lényegesen nagyobb árat fizetni.

„Hétvégeken ketten árulunk, mert a vevőt gyorsan ki kell szolgálni. Nem várnak sokat, nem érnek rá, mennek tovább, ha sor van.” *(nyugdíjas kistermelő)*

(3) A konvencionális termékekhez képest alternatív árut kereső vásárlók, a ritkábban alternatív vásárlási lehetőséget is keresők, akik hajlandók időt, energiát és pénzt is áldozni ezekért a termékekért.

„Már hosszú sor van, amikor reggel érkezek.”

„Nem érdeklí őket az ár, meg se kérdezik, fizetik ki s kész.”

„Van egy régi kliensem, aki eljön ide hozzánk. Jönnek a gyerekeivel, meg a feleségével, hozzák a műanyag vödörket, hogy ők szedjék le maguknak.” *(nyugdíjas kistermelő)*

E három típus közül valószínűleg az első kettő képezi a többséget, az árak legálábbis ezek igényeihez igazodnak. Termelőink e három vásárlói csoport között

nem tesznek különbséget, erre utal, hogy a vásárlók jellemzésében egymás mellett jelenik meg, hogy a kiszolgálás gyors kell legyen, mert a kliens nem vár, illetve hogy a kliensek már sorban állnak a termelő érkezésekor, mint ahogy az is, hogy a hűséges vásárlók egy része számára az ár irreleváns, „meg sem kérdezi az árat, csak fizet”, és ennek ellenére az áraik nem magasabbak a konvencionális termékekénél. Úgy tűnik, a termékekben rejlő hozzáadott értéket még akkor sem ismerik fel, amikor az alternatívitást kimondottan kereső vásárlók viselkedését értelmezik. Bár klienseik egy része félreérthetetlenül ilyen, a nyugat-európai országok vidékfejlesztési gyakorlatából jól ismert igényeket fejez ki (felkeresi otthon a termelőt, maga szedi le a termést), ezekben a kistermelők nem egy értékesebb árut és szolgáltatást igénylő piaci szegmenst látnak, hanem csupán a munkájukkal kapcsolatos pozitív feedback-et.

Az áru jellege

A kistérségben megtermelt hagymát és paradicsomot a vevőkkel való párbeszédben előszeretettel nevezik „aranyösszékinek”, amivel a termelés helye mellett részben egy helyi hagyma- és paradicsomfajtára is utalnak. Ez az utalás nem véletlen, a régióhoz tényleg kapcsolódik két ilyen fajta. Ezek önálló fajtaként való levédésére a szocialista korszakban került sor.

„Édesapám vitte a fajtát Bukarestbe omologáltatni, ezelőtt 50–60 évvel. Akkor kapta azt a nevet, hogy Roşie de Turda sau de Arieş. Ez a két verzió volt. Az volt a neve ennek a fajtának. Külön vitték a TIR-rel Bukarestbe, a központi bizottságnak. Annyira híres volt. Na, az eltűnt. Úgy ahogy eltűntek a paraszt-paradicsomfajták, amit most próbálnak visszaszerezni a termelők, és azt se tudod, hogy mi. Csak látod, hogy nagy, szép, finom, de nem tudod, hogy az e, ami volt valamikor. (...) Az aranyösszékéi hagyományos fajtáknak rég vége. Próbálkoznak néhányan, hogy visszaállítsák azokat a hagyományos fajtákat, de már késő. Már nincsenek meg. Elvesztek. Eltűntek. Korcsosodtak. Nincs meg a tiszta vonal. Az volt az aranyösszékéi piroshagyma, amit én termesztettem amikor 25–26 éves mérnök voltam Várfalván, és én termesztettem a magot. Akkor még voltak eredeti vonalak. Azok a rózsaszínű, édes, nagy piros hagymák. Akkor még megvolt.”
(középkorú agrármérnök, nagyvállalkozó)

„Volt egy barátunk, Isten nyugtassa, 1976-ban ismertem meg a Mátyás király szobra mellett. (...) És minden évben adtunk nekik magot, hogy vessenek otthon hagymát, piros hagymát. Kőkemény lett, mint a beton, ha nem olyan az éghajlat! (...) Ott nem úgy termett, mint nálam. Az éghajlat.

– Van ennek külön neve? Ennek a fajta hagymának?

– Nincs, nem, nem, nem. Egyáltalán nem. Annyi az egész, piros hagyma. Aztán azután lett ez a lila héjú, amelyik úgy fest, hogyha felvágod az abroszra, kiteszed egy ilyen

ételhordóba, már rögtön megfesti. Lila. De az kimondottan piros hagyma. És mondom, akkor mindenki ültette.

– De ami most van, amilyen hagymát most termelnek, az még ugyanez?

– Hát, igen. Egy része, egy része. Most mindenki azt a sápadt hagymát mondják, azt a hosszúkot, lila színe. De a várfalvi az gömbölyű, az a gömbölyű.” *(nyugdijas kistermelő férfi)*

Agrármérnök interjúalanyunk szerint, aki pályáját az 1980-as évek közepén a térségben kezdte és apja is agrármérnök volt ugyanitt, a szocialista korszak végén még létezett hivatalosan is helyi fajtának minősített hagyma- és paradicsomfajta. A rendszerváltást követően a helyi fajták nyilvántartásáért felelős intézményrendszer meggyengülésével ezeknek nyoma veszett, ha fennmaradt is az ország valamelyik génbankjában, arról a helybeliek nem tudnak. A kistérségben e fajták termelése ugyan folytatódott, hisz a termelők egy része folyamatosan a magot is maga állítja elő, de az agrárszakemberek szerint ezek a fajták elkorcsosultak, a genetikai „tisza vonal” tulajdonképpen eltűnt. A termelők körében azonban továbbra is létezik egy kép e két helyi fajta milyenségéről, a maguk által tovább örökített fajták termését aranyosszéki helyi fajtákként kínálják a piacon. Minősítési rendszerről azonban e feltételek mellett szó sincs. Árujuk kínálása során a fajta helyi jellege így összemosódik annak házi jellegével, és a hangsúly inkább az utóbbira kerül. E házi jelleg attól válik igazán hitelessé, hogy a termék ránézésre is különbözik a nagykereskedők megvetett „török árujától”. Mindemellett a „házi” címkét a szintén gyakran termelt új, hibrid terményekre is használják, amelynek kínáláskor azt hangsúlyozzák, hogy „földben termett”, és a „szabad ég alatt”, azaz nem üvegházban, fóliasátorban, ettől pedig ízletesebb és egészségesebb. Így az előállított áru a házi-helyi és házi-hibrid kategóriák közötti skálán mozog. Organikus gazdálkodást a térségben senki sem folytat, és az áru jellegének körülírásai során ilyen tulajdonságokra nem is hivatkoznak.

„Nagyon sok a kliensünk, mert aki egyszer elviszi..., mi ugyanabból eszünk, amit viszünk másnak. Tehát mi nem. Ha le kell szórjam, akkor le kell szórjam, és abból kell egyek. Mert valamit nem tudok megmenteni. Tehát olyasmi nincs a pityókára, és például a bogarakra. De én, ami a műtrágya, az ilyesmi, hízlalós, az ilyen dolgokkal nem foglalkozunk. Tehát, ami nagyon káros lenne mondjuk. Tehát nem mondom, hogy nem teszünk rá, de nem nagy tételben. Keveset. Keveset teszünk. Ugyanabból eszünk mi is. Tehát mi is ugyanazt fogyasztjuk, amit elviszünk az embereknek. Úgyhogy én egész nyugodtan a piacon is tudom ajánlani.” *(nyugdijas kistermelő házaspár)*

A minőségdefiníciókban tehát a házi jelleg mellett annak a konvencionális termékeknél egészségesebb volta is megjelenik, a vegyszerhasználat ellenére is. Hasonló helyzetet látunk tehát ahhoz, amit Szabó egy másik erdélyi terepen úgy írt

le, hogy a vegyszerezett helyi termék egyszerre olcsó és egészséges.⁴⁰ A termék egészséges voltára nézve pedig a legfőbb garancia, hogy a termékeket maguk a termelők is fogyasztják.

A minőség biztosításában az állami szabályozásnak is nagy szerepe lehetne, ám Romániában a kistermelők tevékenységére vonatkozó szabályok egyelőre ezt egyáltalán nem érik el. E szabályok elsősorban fiskális célokat szolgálnak, és a piaci értékesítés adóhatóság általi ellenőrizhetőségét hivatottak segíteni. A romániai kistermelők tevékenységét három jogi eszköz hivatott szabályozni, az őstermelői igazolvány (*atestat de producător*), a forgalmazói nyilvántartó (*carnet de comercializare*), valamint a termékcímke (*eticheta produsului*). Az őstermelői igazolványt és a forgalmazói nyilvántartó könyvecskét a helyi önkormányzat állítja ki, elvileg a termelői tevékenység helyszíni ellenőrzése alapján. Ezekre a helyszíni ellenőrzésekre a falvakban természetesen szinte soha nem kerül sor, egy faluban erre nincs szükség, az önkormányzat részéről ez nagy bizalmatlansági gesztus is lenne a termelő irányába, hisz itt szoros interperszonális kapcsolatrendszeren belüli helyzetről van szó. Az őstermelői igazolványt azt hivatott igazolni, hogy annak birtokosa tényleg folytat termelést, és azt a saját földterületén végzi. Ugyanakkor az évente megújítandó igazolásban az is szerepel, hogy miket termel az illető gazdálkodó. Elvileg csak saját maga által előállított termékeket adhat el, ebben az értelemben az őstermelői igazolás a termékek „házi” jellegét bizonyítja. A termelés során használt technológiákról azonban nem szól ez az igazolás, birtoklása semmit sem árul el például a gazda vegyszerhasználatáról. Az őstermelői igazolvány jogosítja fel a termelőt a forgalmazói nyilvántartó igénylésére, amely a termékek nyomon követhetőségére, az eladások feljegyzésére, az adóhatóságnak való lejelentésére szolgál. Ezek használata a gyakorlatban minimális, a gazdák annyit próbálnak bebiztosítani, hogy ellenőrzés esetén tudjanak felmutatni egy érvényes dokumentumot. És végül a piaci standokon minden kiállított árut egy egységes termékcímkével kell ellátni. Ez a piac adminisztrációja által biztosított termékcímke tartalmazza a termelő nevét, az őstermelői igazolvány számát, a termék származási települését, valamint az árat.⁴¹ A gyakorlatban ezeknek a termékcímkéknek a használatával szemben is erős ellenérzést észleltünk a termelők körében. Főleges tehernek érzik, ráadásul az árak egy nap folyamán is változnak, ilyenkor pedig új címkéket kell készíteni. A piacon az őstermelői igazolványt is ki kell függeszteni, amelyet leggyakrabban térdmagasságban szoktak a standok alsó részére kiragasztani, így az apróbetűs dokumentumot elolvasni szinte lehetetlen. Összegezve, e három szabályozóeszköznek köszönhetően a vásárló annyit tud meg a termékről,

⁴⁰ Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013. 163.

⁴¹ E három szabályozó eszközt a 2014/145-ös törvény rögzíti (LEGEA nr. 145 din 21 octombrie 2014 pentru stabilirea unor măsuri de reglementare a pieței produselor din sectorul agricol. <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/162616>. Utolsó letöltés: 2025. március 30.)

hogyan az milyen településről származik és mi a termelő neve, a termék minőségéről viszont gyakorlatilag semmit. Azt pedig, hogy saját termékeinek értékesítése mellett folytat-e az árus viszonteladást, és ha igen, milyen mértékűt, ezek az eszközök gyakorlatilag nem képesek ellenőrizni.

Aranyoskert – egy szövetkezési kísérlet kudarctörténete

Az értékesítés zöme tehát jelenleg is rövid élelmiszerláncok révén történik, ami a közvetítők kiiktatása révén relatív nagyobb jövedelmet biztosít annál, mintha nagybani értékesítés történe. Mivel azonban termékeik értékesítése a konvencionális termékekkel azonos árban történik, a közvetlen eladásból származó többlet meglehetősen kicsi. Az ár növelésének több akadálya is van, legfőképpen az, hogy nem ismerik fel azt a piaci keresletet, amely többet fizetne terményeikért (és amelyhez igazítani is kellene a kínálatot, például az organikus termelési mód bevezetésével, vagy akár a helyi fajták újra előtérbe helyezésével). Esélyt egyelőre inkább a szupermarketek világába való belépésben látnak, az eladási ár növelését a közelmúltban a szövetkezésben vélték megtalálni. Mivel az értékesítési szövetkezésnek a térségben a 20. század első felére visszanyúló előzménye is van, az EU-csatlakozást követően sor került egy újabb szövetkezési kísérletre.

„Miatán az unióba beléptünk, egy páran úgy gondoltuk, hogy ha nem fogunk össze akkor nem lesz sikerünk, s ez így is van. S akkor megalakítottuk azt a társasat, voltunk vagy 80-an, és arról volt szó, hogy termelünk, előkészítjük az árut, és angróba eladjuk valahova, és mindenki kiveszi a pénzét a profitból. Ellenben akkor is, mint most is, nem gondoltunk arra, hogy van a feketepiac, vagy szürkepiac, és oda kerültünk, hogy az emberek a második meg a harmadik kategória minőséget behozták a társasba, a legjobbat pedig eladták feketén. És azért elvárták, hogy működjön is a társas. Éppen csak nem mondták azt, hogy hát a szép murkot eladtam jó pénzért, a társasnak meg bevittem a gyengét. S akkor én mint társas azt fel kellett zsákoljam, embereket kellett béreljek, akivel dolgoztam, el kellett adjam, rá kellett tegyem az áfát. Mert én korrektül kellett dolgozzak. S akkor rájöttünk, hogy minuszban vagyunk. Évről évre.” *(középkorú nagyvállalkozó)*

Amint az interjúrészletből kiderül, a szövetkezésnek részben a szokásos, a szakirodalomból jól ismert potyautas stratégiák vetettek véget. A szövetkezetbe belépők számára az elsődleges fontosságú a jól bevált egyéni értékesítés maradt, a hosszú évek alatt kialakított piaci jelenlétét senki sem kockáztatta, ehhez pedig szükségük volt termésük javára. A szövetkezetet kísérletnek tekintették, amelynek adtak egy esélyt, de sokat nem kockáztattak a sikere érdekében. Az adózás kérdése pedig ráirányítja a figyelmet arra, hogy a tárgyalt kistermelők életképességének jelenleg is fontos feltétele, hogy gyakorlatilag adómentesen működnek.

Az árutermelő kisgazdaságok jövője – az aranyosszéki zöldségtermesztés végnapjai?

A különböző panaszok ellenére az elemzett kisgazdaságok sikeresnek tekinthetők. Maguk a gazdálkodók is annak tartják, más vidékek gazdálkodóihoz mérten nem panaszkodnak, jelentős profitról számolnak be. Munkájukra büszkék, a kertészkedésről örömteli tevékenységként beszélnek. Ennek ellenére egyhangúlag e gazdálkodási forma megszűnését prognosztizálják. Gazdálkodóink ugyanis többségében idősek, akik helyét a következő generáció tagjai rendkívül ritkán veszi át. Ennek okai többértékek.

„A zöldségtermesztés az a mezőgazdaság zootechniája. Mindig benne kell legyen. S aki erre nem képes, hogy nap mint nap ott legyen, és dolgozzon az nem fogja csinálni. Rengeteg a munka a zöldségtermesztésben. Mindig ott kell legyen. Főleg ha a palántot is te termeszted meg magadnak, ha melegágy, vagy széra. Ha az a típusú ember vagy, megélsz belőle, és oké. De egyfolytában ott vagy. Van aki másra vágyik. Van aki azt mondja, hogy te, oké, dolgozom, de azért legyen egy szabadság, azért tudjak menni jobbra balra, azért legyen egy pihenő időnként. (...) Nincs neked vasárnapod, nincs semmid, s ott kell lenni.” (középkorú férfi, nagyvállalkozó)

„Meg lehet élni belőle. (...) Vannak esztendők, mikor azt mondják, hú de jó volt, de vannak olyanok, amikor banikér árulnak. Attól függ.” (középkorú arármérnök)

„– A mezőgazdaságban mindenestre nem. Nem is engedném, ha itt volnának, az enyémetek [a gyerekeit]. Menjetekek és dolgozzatokok.

– De azért meg lehet élni belőle.

– Meg lehet, de az a helyzet, hogy az évek, kell az éveket is szerezni. És másképp van az. Mert nem tudjuk, hogy mi lesz holnap.” (nyugdíjas kistermelő házaspár)

A legfőbb oka annak, hogy az újabb generációk nem veszik át e gazdaságokat, nem a megszerzhető jövedelem alacsony volta, hanem az azzal járó kötött életforma. A zöldségtermesztés ugyanis folyamatos odafigyelést, gondoskodást igényel, olyan megkötöttséget, amelyet a szüleiknél sokkal mobilisabb gyerekek nem tartanak kívánatosnak. Nem mellékes azonban az sem, hogy a szülőktől látott piacra járás az önkiszákmányolás fele hajló, erősen munkaintenzív életforma, amely az említett kötöttség mellett állandó utazással, a lakóhelytől való távoltartózkodással is jár.

Egy másik gyakorlati oka annak, hogy a fiatalok e gazdálkodási gyakorlatot nem folytatják, az, hogy e gazdaságok mindmáig informálisan működnek, így e foglalkozás után a gazdálkodóknak nincs egészségügyi és nyugdíjbiztosításuk. A jelenleg gazdálkodó idős generáció vagy nyugdíjas, azaz korábban mezőgazdaságon kívüli állása is volt, vagy ha még aktív korú, akkor jelenleg is pluriaktív.

„Kell az éveket is szerezni, mert nem tudjuk, hogy mi lesz holnap.” Az ehhez szükséges pluriaktivitás pedig e térségben napi ingázással nehezen fenntartható, a fiatalok számára elfogadható munkahelyek nagyobb távolságra vannak.

És nem utolsó sorban a zöldségtermesztő életforma átvételének az is akadálya, hogy az azzal járó gazdálkodói státusz társadalmi presztízse alacsonynak számít. A legsikeresebb gazdák is gyerekeiktől tulajdonképpen olyan státuszbeli továbblépést várnak el, amelyhez azok kénytelenek a mezőgazdaságból kilépni. Gyerekeiket felsőfokú végzettség megszerzésére biztatják, aminek következménye nem csak a mezőgazdaságból, hanem a faluból való kilépés is, hisz a megszerzett végzettségekkel e falvakban nincs munkalehetőség. Abszurd módon a gazdálkodni vágyó fiataloknak meg kell küzdeniük ezzel a kilépésre biztató-kényszerítő nyomással – ilyen esettel is találkoztunk.

A felső-aranyossszéki mezőgazdasági területet nem fenyegeti a parlagon maradás. A megerősödő, korszerű nagyüzemeknek szükségük van a földre, amelynek értéke egyre nagyobb. Ezek azonban, mint bemutattuk, egy teljesen más termék szerkezetet és más technológiát használnak. A környező városok piacait ellátó zöldségtermesztő kultúra így alighanem megszűnik.

Következtetések

Felső-Aranyossszék mezőgazdaságában, mint láthattuk, a romániai mezőgazdaságra általában jellemző folyamatok zajlottak le, a kistérség történeti és ökológiai jellegzetességeiből fakadó sajátosságokkal. A kistérség zöldségtermesztésre való alkalmosságának köszönhetően az árutermelői hagyomány a szocializmust feltételei között sem szakadt meg, majd a rendszerváltást követően széles körben elterjedt. Az uniós csatlakozást követően azonban e kisgazdaságok válságba kerültek, amire egyelőre a vidékfejlesztési politikák alkalmazása, ezek forrásainak elérhetővé válása sem hozott megoldást, az árutermelő kisgazdaságok száma továbbra is csökken. E gazdaságtípus felszámolódásának okai összetettek, egyik oka azonban mindenképpen az, hogy az alternatív mezőgazdasági termékek iránti igényt, amely a térség közelében jelentős, nem sikerült kihasználniuk. Elemzésünk alapján ennek az alkalmazkodási, újítási kudarcnak több oka is beazonosítható.

- A rövid élelmiszerláncok újabb modelljei nem váltak elég ismertté körükben ahhoz, hogy alkalmazásuk érdekében kockáztassák a bevált értékesítési gyakorlatok feladását.

- Bár az alternatív élelmiszerek iránti kereslettel találkozhatnak, az abban rejlő előnyöket úgy tűnik, nem ismerik fel, és termelésükkel azt nem célozzák meg.

- Minősítési rendszer nélkül a helyi fajták nyújtotta helyzetelőnyt nem tudják kihasználni, terményeik nem emelkednek ki a házi termékek kétes tömegéből.

Úgy tűnik tehát, hogy ez esetben is a Balogh és szerzőtársai⁴² által kimutatott problémával állunk szemben, miszerint a hagyományos fajtákat és a hagyományos termelési eljárásokat ismerő termelők és az alternatív élelmiszerek iránti piaci kereslet akkor sem biztos hogy találkoznak, amikor azok térben egymás közelében találhatók. Baloghék e helyzet magyarázatára Herman Bausinger párhuzamos különidejűség fogalmát használják, amely szerint térben egymás közelében élő társadalmi csoportok élete eltérő korok rendje szerint alakulhat. E párhuzamosság vezet oda, hogy „a hagyományos termelők körében hiányoznak azok a tudások, melyek szükségesek az alternatív élelmiszerhálózatokba való becsatlakozáshoz. Emiatt felértékelődött azon intézmények, az ún. reflexív ágensek szerepe, melyek képesek összekötni a két elváló alrendszert, és egyaránt beépíteni működésükbe a termelők és a fogyasztók szempontjait, pótolni ezeket a hiányzó tudásokat.”⁴³ Lehet, hogy az aranyosszéki zöldségtermesztők és a városi középosztály összekapcsolásához is olyan „reflexív ágensekre”, közvetítő szereplőkre lenne szükség, akik segítenek tudatosítani a helyi értékeket, és képesek közvetíteni a máshol bevált technikákat, valamint képesek közvetíteni a helyi fajták tiszta genetikai állományának megőrzésében segíteni képes szakértők és a termelők között.

MELLÉKLET

Háztáji zöldségtermesztés a szocialista évtizedekben

1979-ben megnősültem, születtek a gyerekek, részt vettünk a kollektívból, hogy kapjak 10 ár zöldséges földet. Azért vettem egy fél részt. Cukorrépa, kukorica, mikor mi volt, hagyma, murok, petrezselyem, mi volt vetve, abból neked.. Ha igazi télesztag voltál, volt tíz sorod, nekem volt öt.

– Tíz ár volt?

– Igen, tíz árat adtak egy fél részre, igen. (...) Hát ide mindenki, az volt a téma, hogy hagymát termelni.

– Mindenki hagymát termelt?

– Mindenki. Egy évben a feleségem 1100 koszorút font fel, Dénes. Kövendi származású volt, tanult leány volt, itt tanulta meg a hagymát csavarni.

– És a sok hagymát hol adták el?

⁴² Balogh, P. G. – Michels, A. – Nemes, G., – Szegedyné Fricz, Á.: A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összekötésének dilemmái a rövid élelmiszerláncokban. *Fordulat*, 2021/29. 109–147.

⁴³ Uo. 139. o.

– A piacokon. Itt körül, bé egész... Hát mi koszorús vásárokbba mentünk. Amikor december 6-a, Miklós napja, akkor bezárult a piac. Falusi ember nem ment többet a piacra tavaszig.

– És hányfelé jártak? Ez akkor még a nyolcvanas évek közepén volt.

– Hát én még legénykoromban már Szebenben lementem. A szülők elkészítettek, alkalmi teherkocsi vitte az árut, egész Bukarestig vitte az üvegárut, a fiolát, amibe tették az injekciót. A tordai üvegyártól. Na az örökké úgy rakta a kocsit, hogy még ötven szál zsákot felraktunk.

– Meg voltak egyezve vele?

– Persze, előre le volt beszélve, még a számját is mondom, 270921 CJ volt a TIR-nek a száma. És akkor az hazajött a faluba. (...)

– Mennyit lehetett ebből mellé keresni? Mert akkor volt a gyárban fizetés is.

– Hát abban az időben, mondom, hát egy fél Dacia árát egy évben kiárultad. Az tiszta jövedelem volt.

– A kollektív ezt nem sarcolta meg?

– Nem érdekelte.

– Nem érdekelte? Engedte, ki amennyit tudott?

– Persze. Te megcsinálta a részedet, abból kaptál százalékot is. Az kukorica legyen, az hagyma legyen, az uborka, abból megkaptad a részedet. De akkor nem volt az üzletben zöldség, a zöldség csak a tocana de legume volt a dobozban! Nem volt szabadon.

– És a hagyma mellett maguknak, házi használatra...?

– Igen, hagyma, murek, sárgarépa, krumpli, de csak annyit tettünk, nem több mennyiségget. Hagymából volt a több.

(...)

– Milyen hagymát termesztettek?

– Pirosat. A lila hagyma, ahogy mondják a magyarok.

– De az a lila hagyma az az a várfalvi?

– Várfalvi, a híres.... Ajjaj, hát nálunk csak ültetve tették a hagymát abba az időbe. Ültetve palántoztál.

– Mindenki magának?

– Mindenki magának. Hát itt a volt, a téesz udvarán volt olyan terület, ott ágyások voltak, mindenki két-három ágyás hagymapalántát vetett, és azt ültette el.

– De miért a téesz udvarán volt az ágyás?

– Hát hol tegyed? A kerted nem olyan megfelelő volt, s ez jó hely, világos hely, víz, ott minden.

– Adta a téesz?

– A téesz adott területet, igen, igen, osztotta fel parcellánként.

– És a magot ők adták?

– Nem, nem, te adta a magot. Te a magot előállítottad, itthon termeltük a magot, és akkor elvetted.

– És akkor ez egyforma fajta volt?

– Igen. Ne, ne, ne, ne, ne, ne, ne, ne, ne! Hát úgy képzeld el, hogy Sustyor, ami Fejér megye, Săştiior, Sebestől tizen nem tudom hány kilométer, hagyományos hagymavásár, október 25-e. Volt állatvásár, első nap, második nap szünet és harmadik nap a zöldségvásár. Arra a piacra ötezer koszorút vittek, Dénes. Innen a faluból. Mindenki 100-150 koszorút. Minden várfalvi előtt így kirakva né. Délre nem volt egy! Csak hagymahaj a földön. Nem volt illető, hogy ne legyen a vállán két-három koszorú hagyma. Nagy, nagy sztori volt. Aztán Balázsfalva.

(...)

És akkor mi evvel még vergődtünk, de azért, hogy félrészt vettünk, a két gyerek a napköziben, az óvodában, teljes ellátásban egész nyáron ott voltak. Reggeltől estig. Ott ételt kaptak. Ha nem voltál téesz-tag, nemigen engedték a gyermeket. Csak délig, amíg az óvónő ült, azután a kollektív fizette.

- De én úgy értem, hogy ez egészen jól ment.

- Hát nem volt rossz ebből a szempontból. A rossz, Déneském, akkor jött, amikor a kenyeret jegyre tette. Akkor aztán vége volt.

- A hagyma utána is ment...

- Az ment, az nem volt gond. Hát te, hát én jó órában mondtam, nálunk soha nem hiányzott, zsákkal volt a cukor a kamrában, a liszt. Jártam a piacra, alimentarakban ismeretséget, akkor a tordai üveggyárból annyi árut loptam, üvegárut, hogy nem volt olyan alimentára Fehérvárt, hogy ne adtam volna egy-egy készletet. Akkor aztán... ce va trebe? Ilyen élelem, olyan.” (*nyugdijas kistermelő*)

BIBLIOGRÁFIA

Akerlof, George: The market for ‘lemons’: quality uncertainty and the market mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 1970/3. 488–500.

Balázs Ferenc: *A rög alatt*. Csikszereda: Mentor, 1998

Balogh, P. G. – Michels, A. – Nemes, G. – Szegedyné Fricz, Á.: A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összekötésének dilemmái a rövid élelmiszerláncokban. *Fordulat*, 2021/29. 109–147.

Borsos Endre – György István: Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In: Borsos Endre – Site András – Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. Budapest: Számalk Kiadó, 1999. 51–90.

Borşa, Sanda: *Colectivizarea agriculturii în fosta regiune administrativă Cluj* (1949–1962). Cluj-Napoca: Editura Mega, 2012.

Burja, V. – Tamas-Szora, A. – Dobra, I. B.: Land concentration, land grabbing and sustainable development of agriculture in Romania. *Sustainability*, 2020/12. 2137.

- Fulea, Maria: Specificul tranziției la economia de piață în agricultura României. *Revista de Cercetări Sociale*, 1993/2. 149–158.
- Furtună, Carmen: Semnificația succesiunii reformelor agrare în timp. *Sociologia Românească* 1993/2. 159–169.
- Havadi-Nagy, K. X.: Alternative Food Networks in Romania – Effective Instrument for Rural Development? *Journal of Settlements & Spatial Planning*. Special Issue, 2021/8. 15–27.
- Hunya, Gábor: *Románia 1944–1990: gazdaság- és politikatörténet*. Budapest: Atlantisz, 1990.
- Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*. A Földrajzi Közlemények 1893. (XXI.) évfolyamának VIII., IX., X. Füzeté. Budapest, 1893.
- Juhász Pál: Polgárosodás. *Századvég*, 1991/2–3. 181–183.
- Keszeg Vilmos: Aranyosszéki jelenkutatás. *Székegyföld*, 2000/6. 107–142.)
- Kisbán Eszter: Termelők a piacon, termelői piacok. In: Fodor Péter – Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Sodrásban: Tanulmányok Dr. Szűcs Judit köszöntésére*. Csongrád: Csongrádi Információs Központ Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum, 2017. 300–313.
- Kiss Dénes: A mezőgazdaság reprivatizációsaja. In: Kiss Dénes: *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban*. Kolozsvár: Presa Universitara, 2000. 146.
- Kiss Dénes – Csák László: Gazdaságtípusok és folyamatok Harghita megye mezőgazdaságában. *Erdélyi Társadalom*, 2016/14. 59–72.
- Kneafsey, M. – Venn, L. – Schmutz, U. – Balázs, B. – Trenchard, L. – Eyden-Wood, T. – Blackett, M.: Short food supply chains and local food systems in the EU. A state of play of their socio-economic characteristics. *JRC scientific and policy reports*, 2013/123. 129.
- Murdoch J. – Marsden T. K. – Banks J.: Quality, nature, and embeddedness: some theoretical considerations in the context of the food sector. *Economic Geography*, 2000/76. 107–125.
- Nagy Miklós: Földművelő Aranyosszék. *Művelődés*, 1971/6. 16–19.
- Oláh Sándor: *Falusi látletelek*. Csíkszereda: Proprint Könyvkiadó, 2004.
- Oláh Sándor: Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században. *Magyar Kisebbség*, 2017/3–4. 96–113.
- Oțiman, P. Ion: Structura agrară actuală a României – o mare (și nerezolată) problemă social și economică a țării. *Revista română de sociologie*, 2012/5–6. 339–360.
- Peti Lehel: Tejpénz a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrár településen. In: Szabó Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2004. 184–212.

- Peti Lehel: A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4, 32–75.
- Ploeg, J. V. D. – Renting, H. – Brunori, G. – Knickel, K. – Mannion, J. – Marsden, T. – Ventura, F.: Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 2000/4. 391–408.
- Renting, H. – Marsden, T. K. – Banks, J.: Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and planning*, 2003/3. 393–411.
- Roger, Antoine: Power in the field. Explaining the legitimisation of large-scale farming in Romania. *Sociologia Ruralis*, 2016/2. 311–328.
- Sárkány Mihály: Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 37–46.
- Smeds, Josefín: Growing through connections—A multi-case study of two alternative food networks in Cluj-Napoca, Romania. *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society*, 2015/2. 48–61.
- Socol, Gheorghe: Pentru o strategie națională de modernizare a agriculturii si a statului. *Sociologie Românească*, 1999/1. 61–77
- Socol, Gheorghe: *Agricultura si satul in labirintul tranzitiei*. In *Starea societati romane dupa zece ani de tranzitie*. București: Editura Expert, 2000.
- Sólyom Andrea: A közösség által támogatott mezőgazdaság, mint alternatíva. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4. 76–102.
- Szabó Laura: Egyedül vagy közösen? Két Hargita megyei község gazdálkodási formáinak összehasonlító elemzése. *Szociológiai Szemle*, 2000/1. 69–87.
- Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.
- Tănasă, L. – Brumă, I. S. – Doboș, S.: Merchandizing Agri-Food Products By Means Of Short Food Supply Chains In Mureș County. *Agricultural Economics and Rural Development*, 2016/1. 35–57.

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM*

A hegyvidék meghódítása: közösség, erőforrások és elosztás a Székelyföld peremén

Conquering the mountain forests on the eastern edge of Transylvania: community, resources and redistribution

ABSTRACT: The article examines the case of a village located on the eastern edge of Transylvania, deep within the pine forests of the Eastern Carpathians. Economic booms and setbacks followed each other in the history of the settlement (initially a logging camp founded in the late 19th century). Despite these challenges and a continuous decline in population, the village persists and even attracts new settlers. This paper explores the contradictions and uncertainties of mountain life in the 21st century and it aims at applying a social-ecological approach by investigating the interplay between natural resources and human practices and decisions.

KEYWORDS: mountain forest, resources, paternalistic redistribution, community, social and ecological systems

1. BEVEZETÉS

Székelyföldet a köztudat hegyvidéki területként tartja számon, noha a területének jelentős része dombvidéki vagy szubalpin övezetekben fekszik, és a tényleges hegyvidéken, a legalább 900-1000 méter fölött¹ létrejött állandó településeket inkább a 19.

* Szabó Á. Töhötöm, néprajzkutató, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet docense. E-mail: arpad.szabo@ubbcluj.ro; ID: 0000-0002-3708-9112

¹ Meglepőnek tűnik, de a hegyvidék meghatározására általánosan érvényes, globális kritériumokat nehéz találni, hisz legtöbbször a helyi percepció az, ami egy domborzati formát hegynek lát és nevez (Byers, Alton C. – Price, Larry W. – Price, Martin Francis: Introduction to Mountains. In: Price, Martin Francis – Byers, Alton C. – Friend, Donald A. – Kohler, Thomas – Price, Larry W. (eds.): *Mountain Geography: Physical and Human Dimensions*. Berkeley: University of California Press, 2013. 2–6). Románia legmagasabban fekvő települése az 1360

századtól tartjuk nyilván. A hegyvidéki területek hasznosítása Székelyföldön jobbra ideiglenes telepeken, nyári tanyákon, pásztorszállásokon, favágó telepeken keresztül történt. Ezek némelyike, például Varság,² vált aztán állandó településsé a 19. század során.³ Illetve tudunk olyan településekről, amelyek a 19. század végi, 20. század eleji kialakulás után mára meg is szűntek.⁴ A kialakulásban a kibocsátó települések népességtöbbletével és az új területek erőforrásainak (rendelkezésre álló földek, legelők, kaszálók, irtható erdők) vonzóerejével is számolnunk kell. A megszűnésben pedig a 20. századi (szocialista) modernizáció (a magántulajdoni viszonyok felszámolása, a közbirtokossági erdők, legelők államosítása) vagy az abból való kimaradás (úthálózat, villamosítás), az elzártság játszik szerepet. Ebben a megközelítésben teljesen egyedülálló az ennek a tanulmánynak a helyszínét adó székelyföldi település története⁵, amelyik a 19. század végi, robbanásszerű kapitalizálódás és erdőirtás keretei között jött létre. Eredetileg fatelepként működött, átugorva az ideiglenes tanyákból fokozatosan kialakuló állandó településfejlődési fázist, de nagyon gyorsan fejlett, a helyi narratívában a virágzás terminussal leírt településsé alakult (például villanyáram és telefon a háztartásokban, kaszinó). Ami a legérdekesebb: annak ellenére, hogy mára meg kellett volna szűnnie, hisz az eredeti foglalkozás, az erdőki-termelés és fafeldolgozás csak a lakosság töredékének biztosítja a megélhetést, ma is létezik. És úgy tűnik, minden nehézség ellenére még sokáig létezni fog. A kérdés persze az, hogy mikor fog újra virágzó fázisba lépni. Az erőforrások (távoli fekvés, hegyek, erdők és vizek, gazdag és vonzó természeti környezet) adottak; a társadalmi intézmények hozzáállása és a társadalmi-politikai intézkedések viszont kérdésesek.

Ebben a tanulmányban tehát egy székelyföldi település⁶ sajátos helyzetét elemzem az itt végzett etnográfiai terepmunka⁷ és a szakirodalmi források alapján. Azt

---

méteren található Fundata (https://ro.wikipedia.org/wiki/Fundata,_Braşov Utolsó letöltés: 2024. december 12.)

² Lásd Bárh János (szerk.): *Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvassági hegyi tanyák népről.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei múzeumok székelyvassági kutatócsoportja–Cumania Alap, 1998.

³ Külön sajátos történet a Gyimes völgyének a létrejötte, amit itt terjedelmi okokból részletesen nem tárgyalunk. A korabeli Erdély (Magyarország) és Románia határán fekvő terület a 17. századtól kezdett benépesülni, majd innen is történtek kirajzások, például az ebben a tanulmányban vizsgált területre is.

⁴ Kinda István: *Csángótelep. Gyertyános.* Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye, 2021.

⁵ A település nevét és a pontos földrajzi helyét, etikai okokból, nem osztom meg az olvasókkal.

⁶ A település a valamikori Osztrák–Magyar Monarchia legkeletibb területén található. Noha mára határszéli településből az ország egyik földrajzilag legközpontibb településévé vált, továbbra is erőteljes periferiális helyzet jellemzi. A mai folyamatok között mindenképp ki kell emelni a falunak a turisztifikálódását, és ezen belül azt, hogy jelentős számban épülnek szabadidős házak, panziók és villák a falu környékén. Tehát a betelepülés nem állt meg, jellemben változott.

⁷ Résztvevő megfigyelés és interjúk 2016-ban, 2018 és 2024 nyarán. 22 helybéli vagy innen származó személlyel (volt és mai vezetők, mérnökök, egyszerű munkások) készült interjú

vizsgálom, hogy miként indult meg és hogyan alakult ennek a hegyvidéki, ezer méter tengerszint feletti területnek a meghódítása, és hogy megtörtént-e egyáltalán (lezárult-e/végleges-e) ez a hódítás. Az elemzés háttérét egyrésről a hegyvidéki tanulmányok adják, másrésről azok az elemzések, amelyek az ökológiai megközelítésekből kiindulva a természet és társadalom együttes vizsgálatára vállalkoznak, és különös hangsúlyt fektetnek a politikai faktorokra; illetve inspirációs forrásként kezeltem a (romániai) szocializmus és posztszocializmus kulturális antropológiai szakirodalmát és a magyar néprajztudományak a munkáskolóniák létrejöttét és működését kutató néhány írását. Fontos felvetése a tanulmánynak, hogy az elzártság és a fizikai távolság, illetve a környezeti elemeknek való kitettség ellenére a településre úgy tekint, mint a tágabb, nemzeti és globális hálózatok egyik sajátos pontjára, amelyeknek az életére az adott gazdasági és politikai rezsimek legalább olyan hatással voltak, mint a gyakran nyers és barátságtalan természeti környezet és klíma. A település ebben a globális kontextusban jött létre, mindkét (a II. világháború előtti és a szocialista) virágzása ilyen tágabb kontextusokhoz köthető. Értelemszerűen a hanyatlása és mai útkeresése is.

A hegyvidékek kutatása sajátos szerepet tölt be a kulturális antropológiában. Az érdeklődés abból a szempontból is érthető, hogy a föld lakosságának mintegy 12%-a hegyvidéken és további 26%-a a hegyvidékek szomszédságában él, és függ a hegyvidékek biztosította erőforrásoktól⁸; továbbá a hegyvidékek nélkülözhetetlen erőforrásokat (vízenergia, altalajkincsek, fa és egyéb erdei termékek) és biodiverzitást biztosítanak; az emberi populációk élelmezésében kiemelt szerepet játszó növények jelentős részét hegyvidékeken domesztikálták.⁹ Nem véletlen, hogy az antropológiában leginkább a kulturális ökológiai megközelítések nyitottak a hegyvidékek kutatása irányába, illetve a kulturális antropológiát az ilyen irányú érdeklődésben az ökológiai megközelítések inspirálták. Ugyanakkor a hegyvidékek kettősségét is ki kell emelni: „A hegyvidéki emberek tipikusan *függetlenek, innovatívak, takarékosak, alkalmazkodóképesek és kiváló vállalkozók*. Ugyanakkor közülük kerülnek ki a *legszegényebb, a legtávolabb élő és leghátrányosabb* csoportok is a világon.”¹⁰ A fenti állítások jelentős része, beleértve a kettősséget, a vizsgált területre is érvényes, noha, mint látható lesz, az egyik kérdés a vizsgált településre vonatkozóan éppen az, hogy az egyéni kezdeményezőkézség, cselekvőképesség

---

anyagát használom az elemzésben. 2018-ban Csata Zsomborral az Attempts of Institutionalization of Ethnic Economy among the Hungarians in Transylvania and Slovakia, (OTKA FK125276) projekt keretében végeztük a terepmunkát. Szíves hozzájárulását, hogy ezt a tanulmányt megírhasam, hálásan köszönöm.

⁸ Veteto, James R.: From Mountain Anthropology to Montology? An Overview of the Anthropological Approach to Mountain Studies. In: Veress, Benjamin – Szigethy, Jozsi (eds.): *Horizons in Earth Science Research*. Vol. 1. Hauppauge: Nova Science Publishers, 2009. 1–17.

⁹ Byers et al, 2013. 1–10. és Veteto, 2009.

¹⁰ Byers et al., 2013. 6. dőlt betűk az eredetiben, saját fordítás.

(ágencia) hogyan van vagy éppen nincs jelen a településen.¹¹ És a helyzetet éppen ez az ellentmondás teszi izgalmassá: létrejött egy település, amelynek az erőforrások kimerülését és a munkalehetőségek drasztikus csökkenését követően minden józan számítás szerint meg kellett volna szűnnie, de amely mind a mai napig létezik. Az elemzés ezekre az ellentmondásokra fókuszálva mutat fel néhány helyi jellegzetességet a hegyvidéki antropológia és a szocializmus-posztiszocializmus antropológiája kontextusába ágyazva.

Az antropológusok és a rokon diszciplínák képviselőinek az érdeklődése és a hegyvidéki antropológiában (*alpine anthropology*) megfigyelhető fejlődés oda vezetett, hogy ma már különböző hegyvidéki tanulmányokról¹² is beszélhetünk. Az érdeklődés, összhangban az ország természetföldrajzi és domborzati helyzetével, Romániában is figyelemre méltó tudományos eredményeket hozott, amelyekben a kulturális antropológiai és az ökológiai megközelítések inspirálóan hatottak egymásra. Kutatások folytak – csak, hogy néhány kiragadott példával érzékeltessem a témák gazdagságát – Máramarosban a szénagyűjtésről,¹³ a Szigethegységben az erdőből élő családok életének a változásáról és a finanszírozásáról¹⁴, az aranykitermelés átalakulásáról,¹⁵ a Déli Kárpátokban a transzhumáló pásztorkodásról,¹⁶ a Gyimesekben az ökológiai tudásokról,¹⁷ Vranceában az erdők tulajdonjogának az átalakításáról.¹⁸ Ez utóbbi téma és a földrajzi terület azért is fontos, mert az általam vizsgált településsel is érintkezik – a fakitermelés történetét illetően is –,

¹¹ A település internetes felületén található beszámoló szerint (évszám nélkül) a lakosság 80%-a alkalmi munkákból és természetkielésből tartja fenn magát. A magas munkanélküliségre az interjúkban is sok utalás történt. A település mégis létezik. Vagyis megfigyelhető egy olyan tudáskészlet (tudások és gyakorlatok összessége), amely a helyben való boldogulást mégis segíti.

¹² Lásd az angol megnevezéseket: Alpine, Andean, Appalachian, Himalayan studies.

¹³ Iuga, Anamaria: Intangible Hay Heritage in Şurdeşti. *Martor*, 21, 2016. 67–84.; Ivaşcu, Cosmis Marius – Öllerer Kinga – Rákossy László: The Traditional Perceptions of Hay and Hay-Meadow Management in a Historical Village from Maramureş County, Romania. *Martor*, 21, 2016. 39–51.

¹⁴ Vasile, Monica: The Trader's Wedding. Ritual Inflation and Money Gifts in Transylvania. In: Hann, Chris M. – Gudeman, Steven (eds.): *Economy and Ritual: Studies in Postsocialist Transformations*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2015. 137–165.

¹⁵ Püskök Imola: A (Hi) Story of Dwelling in a (Post) Mining Town in Romania. In: Krasznai Kovács Eszter (ed.): *Politics and the environment in Eastern Europe*. Cambridge: Open Book Publishers.; 2021. 163–181.

¹⁶ Huband, Sally – McCracken, Davy I. – Mertens, Anette: Long and Short-Distance Transhumant Pastoralism in Romania: Past and Present Drivers of Change. *Pastoralism*, 1:1, 2010. 55–71.

¹⁷ Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt: „Ahogy gondoza, úgy veszi hasznát.” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2014.; Babai Dániel – Molnár Zsolt: Species-rich Mountain Grasslands Through the Eyes of the Farmer: Flora, Species Composition, and Extensive Grassland Management. *Martor*, 21, 2016. 147–169.

¹⁸ Măntescu, Liviu: The Ecology of an Agrarian Question. Ecological Crises and the Coming of Age of Capitalism in Vrancea. *Martor*, 19, 2014. 97–114.

illetve a romániai erdőkitermelés kutatásának egyik első, máig meghatározó munkája H. Stahl¹⁹ tollából ehhez a területhez köthető. Az erdőkhöz való hozzáférés és ennek változása a kezdetektől máig fontos kérdésfelvetése a Romániában született tanulmányoknak,²⁰ a kérdést akár a külföldi, nem mindig tisztességes befektetők megjelenése és a földrablás (*land grabbing*) felől is meg lehet fogalmazni²¹.

Jelen tanulmány ezeknek a korábbi munkáknak a sorát a társadalmi és ökológiai rendszerek²² felőli megközelítéssel kiegészítve, vagy továbbgondolva folytatja: az erőforrásokra, az emberi közösségre, az állam és a (kapitalista) piac jelenlétére és az ezek közötti kölcsönhatásra kérdez rá.²³ Kiemelt elemzési szempontja a szocializmus és a posztiszocializmus megközelítései közül a korszakokon átívelő struktúrák és a paternalista elosztás kérdése.²⁴ A paternalista elosztás és a gyár mint gazdasági, szociális és kulturális ellátó intézmény kérdésében a magyarországi munkáskolóniák kutatásának az eredményeit is felhasználtam.²⁵ Az elemzés első része a falu történetét mutatja be nagyon röviden és csak a legszükségesebb utalásokra kitérve; a második része először az erőforrásokat és az azokhoz való

¹⁹ Stahl, Henri H.: *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești* [Adalékok a román földközösség tanulmányozásához]. București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958.

²⁰ Lásd például Vasile, Monica: Un fond fărâ formă – obștea vrânceană. Statutar și cutumiar în dinamica definirii unui sistem de proprietate colectivă. [Forma nélküli tartalom – a vranceai közbirtokosság. Törvényes és szokásjogi folyamatok a közös tulajdonosi rendszer meghatározásának dinamikájában]. *Sociologie Românească*, 6:1, 2008. 56–73.

²¹ Ciutacu, Constantin – Chivu, Luminița – Andrei, Jean Vasile: Land Grabbing: A Review of Extent and Possible Consequences in Romania. *Land Use Policy*, 62, 2017. 143–150.

²² *SES: social and ecological system*, lásd Gunderson, Lance H. – Garmestani, Ahjond – Rizzardi, Keith W. – Ruhl, J.B., – Light, Alfred: Escaping a Rigidity Trap: Governance and Adaptive Capacity to Climate Change in the Everglades Social Ecological System. *Idaho Law Review*, 51:1, 2019. 127–156.

²³ Ștefan Dorondel 2016-ben megjelent munkájában a politikai és az ökológiai antropológia szemléletmódját hasznosítva és történetileg is beágyazva mutatja be két Havasalföldi település esetében a társadalom és a természet posztiszocialista újrászervezését. Munkájában központi szerepet kap az erdő mint a helyi társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok aktív alakítója. Dorondel, Ștefan: *Disrupted Landscapes. State, Peasants and the Politics of Land in Postsocialist Romania*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2016. 65.

²⁴ Lásd például Kideckel, David: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.; Kideckel, David: The Undead: Nicolae Ceaușescu and Patriarchal Politics in Romanian Society and Culture. In: Borneman, John (ed.): *Death of the Father: An Anthropology of Changes in Political Authority*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2004. 123–147.; Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next*. Princeton: Princeton University Press, 1996.

²⁵ Dobák Judit: *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában*. (PhD disszertáció). Debreceni Egyetem, 2008.; Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007.; R. Nagy József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Miskolci Galéria, 2010.; Várkonyi-Nickel Réka: *Rimaiak a gyárak völgyében egy salgótarjáni munkáskolónia társadalmá az államosítás előtt*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2017.

hozzáférést tekinti át, majd a közösség szerveződéséről beszél; a harmadik rész végül az erőforrásokért történő versengés és a jogosultságok kérdését emeli be az elemzésbe. A tanulmány rövid következtetésekkel zárul.

2. Hol vagyunk: a település rövid története²⁶

A 18. század közepén készült katonai felméréseken a falu területét még teljes egészében erdőségek foglalták el. Aztán a 18. század végén, a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti éleződő vámháborúk kontextusában fellendülő hegyvidéki, határszéli csempészet miatt az osztrák katonai hatalom létrehozott egy határforgalmi állomást. Állandó vagy állandóbb jellegű település még ekkor sem jött létre, arra a kiegyezés utáni gazdasági boom idejéig várni kellett. A kiegyezés utáni időszak, a 19. század vége nagy gazdasági fejlődést és a negyvennyolcas forradalom által már megelőlegezett radikális társadalmi-jogi reformokat hozott magával. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén nagy modernizációs projekteket ültettek életbe: lecsapolások, árvízmentesítések, út- és vasútépítések, illetve az ipari fejlődés és a városiasodás is megindult. Ehhez építőanyagra volt szükség, és arra, hogy az erdőkből addig hagyományos, paraszti vagy kisipari módon kinyert faanyagot (szezonális kitermelés és úsztatás, tutajozás vagy szekérrel történő szállítás) modern technológiák bevezetésével kezdjék kitermelni.

A gazdasági fellendülést a jogi reformok folytatása és társadalmi változás is kísérte: az 1848-as jobbágyfelszabadítás a földeket eladhatóvá-megvehetővé tette. Ám a földbirtokok egy része még mindig kötött maradt, különösen az erdő- és legelőbirtokokat is magában foglaló községi birtokok. Erdély erdőbirtokainak jelentős része ebbe a kategóriába esett.²⁷ Az új tulajdonjogi reform (arányosítás) a magántulajdont az erdőbirtokok esetében is bevezette, ezzel az erdőket is adhatóvá-vehetővé tette.²⁸ A szélesebb társadalmi változásoknak része volt a tehetős polgárság, a vállalkozói réteg felemelkedése, és ezzel párhuzamosan a zsidóság fokozatos emancipációja.

Egy tehetős, zsidó származású kereskedő a környékbeli erdőkből, a nehéz megközelíthetőség ellenére, egyedí lehetőséget látott: az erdők faanyagát (egészen pontosan: a kitermelés jogát) az ott eredetileg birtokos helyi földesúrtól megvásárolta,

²⁶ Ebben a részben, és általában a történeti adatok összefoglalásában nagyban támaszkodom a helybéli tanító és helytörténész könyvére (a könyv, szintén etikai okokból, anonimizáltan hivatkozom: Szerző: *[A falu neve]*. *Monográfia*. Kiadó, Hely, 2004.) és a vele készült beszélgetésre. Segítségét hálásan köszönöm! További forrásaim pontos megjelölésétől szintén eltekintek, mert utalások találhatóak benne a helyszínrre vonatkozóan.

²⁷ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest: Kriterion, 1981. 201–202.

²⁸ A reform egyik következménye a székelyföldi szegénység kiszorítása az erdőhasználatból és a kényszerű elvándorlás (lásd Egyed, 1981. 202–203). De ez nem tartozik szorosan a tárgyhoz.

1882-ben nagyszabású építkezésekbe kezdett. Az üzem felavatására 1889-ben került sor. A fakitermelés és -feldolgozás először a valamikori birtokosról a tiszteletére elnevezett, a mai településtől keletre található telepen indult meg (a falu később megszűnt, de a helyiek emlékeznek rá), majd átkerült a ma is fennálló településre. A szállítást vasút és sikló építésével oldották meg. Mindkét oldalra vezettek ilyen vasutak és siklók, hisz az erdőkitermelésben átértek az akkori Románia területére is.²⁹ Keskeny nyomtávú vasutak vezettek az erdőkből a legfőbb kitermelési pontok felé is. A kitermelés fénykorában mintegy 200 km vasút kötötte össze az erdei szállásokat a faluval és a falut a lenti településekkel.

A település hamar kinőtte ideiglenes jellegét, a befektető jóvoltából iskolája épült, kaszinója, könyvtára, közfürdője működött; az úri osztály még tenispályához is hozzáfért. Már a Monarchia idején kialakult vonzereje, a birodalom több nemzetiségéből érkeztek ide mérnökként, vasúti szakemberként, gépkezelőként vagy egyszerű munkásként. A helyi hagyomány a fénykor idején hét-nyolc nemzetiségről és hat-hétezer, a telepen és az erdei fakitermeléseken dolgozó személyről tud. A sok nemzetiség valószínűsíthető (ezt a mai családnevek is alátámasztják), a nagy lélekszámot elérhető források viszont nem támasztják alá. Megbízható statisztika szerint a településnek 1910-ben mintegy háromezer lakosa volt.³⁰ A település olvasztótégelyként gyúrta össze az ide érkezőket. 1936-ban, immár román fennhatóság alatt, megkapta az önálló község státust. A település sajátos technikai állapotát és fejlettségét az is mutatja, hogy már az üzem avatása idején villanyvilágítást használtak (nem csak a telepen, hanem a lakásokban is).

A fejlődésben és a virágzásban azonban óhatatlanul voltak megtorpanások és válságok is. Az alapító befektetőnek már korán pénzügyi gondjai támadtak, a vállalkozást 1897 eladta egy másik családnak. Az itt kitermelt fának mind minőségben, mind árban az európai fapiacra kellett felvennie a versenyt, s ez nem volt mindig feszültségmentes. A két világháború között az új tulajdonoscsalád is gondokkal szembesült, de az üzem végül nem szűnt meg. Ám már ekkor felsejlett, hogy a jó minőségű erdők kimerülésével és a kitermelhető faanyag mennyiségének a csökkenésével maga a település léte kerül veszélybe. A távolabbi erdők bevonása ideig-óráig megoldást jelentett, így az üzem és a település, minden viszontagság ellenére, megérte az államosítást és a szocialista hatalom berendezkedését (noha a II. bécsi döntés következtében az erdős területek jelentős része Romániában maradt, és az üzem egy időre be is zárt).

²⁹ És ezzel a faterpelt tulajdonosai a vranceai, valamikor közösségi erdőbirtokok kapitalizálódásának is tevőleges részeseivé váltak. Lásd Măntescu, Liviu: *The Ecology of an Agrarian Question. Ecological Crises and the Coming of Age of Capitalism in Vrancea*. *Martor*, 19, 2014. 97–114. és Stahl, 1958.

³⁰ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Budapest–Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, 1998.

A fakitermelést és az üzemet az állami rendszerbe szervezték be, megyei, illetve brassói irányítás alá vonták. Hanyatlásához a központosított gazdaságirányítás is hozzájárult: egy rendelet következtében a gépeket nem lehetett helyben javítani, és amit elszállítottak, abból sok minden nem tért vissza. Ennek ellenére az 1970—80-as évekre még mindig második aranykorként emlékeznek a helyiek: a szocialista rendszer által favorizált nehézipari munkásoknak járó jó ellátásra és fizetésekre, a működő intézményhálózatra, az élhető életre. A jó minőségű erdők kimerülése az 1980-as években újra válságot jelzett, de az üzem kihúzta a rendszerváltásig. A végső csapást egy szélvihar jelentette 1995-ben, ami hatalmas területen tarolta le a környékbeli erdőket. A helyiek visszaemlékezése alapján ezt tetézte a privatizáció kaotikussága is. Az üzem napra pontosan 110 évig működött, 1999 októberében zárták be.

3. A falu, ahová autóval is vasúton érkezik az utazó

A falu valamikori egyedi jellegét, más tényezők mellett, a mérnöki zsenialitást mutató ellensúlyos sikló adta. A rövid távon hirtelen emelkedő meredek hegyoldal vasúti technológiákkal csak így volt leküzdhető. Közutat a faluba csak 1969-ben építettek, addig a vasút és egy közeli településre vezető erdei szekérút szolgálta ki a falut. A sikló mára teljesen használhatatlanná vált: tűzvész, szándékos rongálás, vihar, emberi hanyagság és végül a karbantartás hiánya pecsételték meg a sorsát. A vasútból a lenti, városhoz közeli szakaszból használható egy kis rész, illetve a településen több helyen is látható még. Amint az 1969-ben épített úton az utazó a hegyi fennsíkra ér, láthatóvá válik az úttestbe süllyedt valamikori sínpár, és a poros, kövezett úton úgy zötykölődhet végig, hogy szinte végig ezen a sínpáron halad. Ez a földbe süllyedt sínpár már-már az egész település történetének márquezi metaforája: a település egészségét tekintve mind az emlékek, mind a tárgyi, épített környezet szintjén folyamatosan a felszínre kerülnek akár az alapítás korára visszautaló, de sok esetben már használhatatlan elemek.

Az üzem helyén található épületek egy része ma még áll, más része romos állapotban emlékeztet a régi időkre. Fafeldolgozásban néhány személy dolgozik helyi cégeknél. Helyben munka egyébként emellett a boltokban, bárokban, kisebb cégeknél (például a pékségben), illetve a közszférában, így a polgármesteri hivatalban, az iskolában van. A település lakóinak jelentős része valamikori sorházakban, illetve tömbházlakásokban él. Földtulajdonnal az emberek alig rendelkeznek, ha túlzóak akarunk lenni, akkor azt mondjuk, hogy itt minden a valamikori vállalaté, a községi tanácsé vagy pedig az államé. Ez pedig a (központi) elosztó rendszerektől való függésnek és a helyi közösségi életnek egy olyan sajátos szövedékét hozta létre, amely egyedülálló az országban. Legközelebbi párhuzamai talán a bányavidékek és a valamikori iparvárosok lehetnének: a monoindusztriális létesítmények és ezek termékei piacának, illetve a szocialista rendszernek az összeomlását

követően ezek a helyek továbbra sem találtak magukra.³¹ A festői táj és a bőségben elérhető erőforrások éles kontrasztban állnak azzal a társadalmi valósággal, amelylyel az ide látogató találkozik.

3.1. Erőforrások, (paternalista) elosztás, globális verseny és szürke zónák

A föld tulajdonjoga, illetve a tulajdonjog megváltozása minden társadalmi rendszer kardinális kérdése az ókori magaskultúrák óta.³² Az erdő tulajdona ezen belül, különösen olyan hegyvidéki területeken, ahol az erdők borította területek dominálnak, legalább ennyire fontos.³³ Az itteni erdők bennünket érintő humán története a 19. század végére nyúlik vissza: a történetben az egyik oldalon a nagybirtok és a kapitalizmus előretörése, a másik oldalon a kisbirtok és a hagyományos (székely és közösségi) erdőgazdálkodás áll. A székelyföldi és általában a kárpáti erdőbirtokjog változása nem volt feszültségektől és pereként mentes. Az erdőbirtok használatának egyik jellegzetessége már a 19. század végén rögzült: az itt dolgozó munkások nem tudtak tulajdonjogot szerezni az erdőkben, sem semmiféle más földterületalapú tulajdonban (ritka kivételtől eltekintve). A környékbeli erdők községi, állami és magántulajdonban (általában a völgyben fekvő közeli falvak közbirtokosságai tulajdonában) vannak. A helybélieknek ilyen szinten nincs tulajdonjogi hozzáférésük az erdőkhöz.

Miközben tehát az erdők az egyik legfontosabb erőforrást képezik, aközben a helyieknek alig van hozzáférésük. Ez két szinten is problémás: az egyik a helyi lakosság fűtőanyaggal való ellátása, a másik pedig a helyi fakitermelés és fafeldolgozás nyersanyagának a biztosítása.

Itt, a fennsíkon a telek hosszúak és hidegek. Az utóbbi időkben a klímaváltozás ugyan itt is érezteti hatását (például kevesebb csapadék hull hó formájában), de a fűtési szezon azért augusztus végétől júniusig, akár július elejéig is eltart. Ez pedig növeli a háztartásokra nehezedő nyomást, hisz gyakorlatilag egész évre tüzelőfát kell biztosítaniuk. A községi tanács hatósági áron mér ki háztartásonként egy bizonyos mennyiségű, ám nem elegendő fát. Ahhoz, hogy a nagyon gyakran készpénzproblémákkal küzdő lakosság által megfizethető árat tartani tudja, a fát nem teljes feldolgozott állapotban szállítják ki. Ezzel egy többes morális diskurzust is fenntartanak a helyi vezetők: a ‘mi vagyunk a felelősek a helyiekért’, ‘mi

³¹ Kideckel, David: *Getting by in Postsocialist Romania: Labor, the Body, and Working-class Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 2008. és Püskök Imola: A (Hi) Story of Dwelling in a (Post) Mining Town in Romania. In: Krasznai Kovács Eszter (ed.): *Politics and the environment in Eastern Europe*. Cambridge: Open Book Publishers, 2021. 163–181.

³² Powelson, John P.: *The Story of Land: A World History of Land Tenure and Agrarian Reform*. Cambridge, MA: The Lincoln Institute on Land Policy, 1987.

³³ Vasile, Monica: Un fond fără formă – obșteea vrânceană. Statutar și cutumiar în dinamica definirii unui sistem de proprietate colectivă. [Forma nélküli tartalom – a vranceai közbirtokosság. Törvényes és szokásjogi folyamatok a közös tulajdonosi rendszer meghatározásának dinamikájában]. *Sociologie Românească*, 6. 2008/1. 56–73.

gondoskodunk róluk’ mellett az is morális töltetet kap, hogy a tüzelőanyagért mindenkinek meg is kell dolgoznia, illetve mindenki eldöntheti, hogy a fát pénzért vágatja fel, vagy maga áll neki, hogy felvágja. Ez a mennyiségű fa azonban nem elég, így mindenkinek máshonnan is gondoskodnia kell fáról. Az állami erdészet is biztosít hatósági áron fát (egész pontosan: a községi tanács is az állami erdészet árait veszi át), illetve más úton is hozzá lehet és kell jutni fához.

A tulajdonviszonyok struktúráinak megőrzése, a központi tulajdon megtartása tipikusan olyan helyzeteket hozott létre, amelyek a (szocialista) elosztás paternalista diskurzusait és a boldogulás szürke zónáit egyaránt fenntartják. A tűzifához a központi elosztó rendszeren keresztül lehet hozzájutni. De ez nem elég, tehát ügyeskedni kell. Tehát létezik egy szürke zóna is:

„...akkor itt a fához, ha nem a tanácstól hozza be, hogy jut hozzá?

– Vannak fuvarosok.

– Igen? De hol vágják? Mit vágna?

– Az erdőben. Amit lehet. *(nevetés)*... Ezt tudja mindenki. Mindenki tudja.”

Noha a környékbeli erdők már a két világháború között kimerüléssel fenyegettek, az újabb és újabb erdőterületek kitermelésbe történő bevonásával a problémát mindig át lehetett hidalni. A nyersanyagellátásban a II. világháború idején a határ meghúzása és az erdőbirtokok jelentős részének a Romániában maradása jelentett gondot. Ekkor az üzem, mint említettem, be is zárt egy ideig. A világháború után azonban az ilyen jellegű akadályok újra elhárultak. De a helyi fafeldolgozó cégeknek a helyzete továbbra sem egyszerű: olyan piacon kell beszerezniük a fát, amelyen nagy a verseny, és már globális nagyvállalatok is jelen vannak. Az egyik, Romániában két nagyobb telephellyel (az egyik a megyén belül, mintegy 40 km-re a falutól) rendelkező vállalat – mivel a helyi cégeket előnybe hozó határozat sem országos, sem helyi szinten nem létezik – gyakorlatilag preferenciális áron vásárolja fel a rönkfát, és kiszorítja a helyi cégeket: „*amióta a [cég neve] a közelünkbe jött, nagyon nehéz. (...) Ez a [cég neve] kicsinálja a kisebb vállalkozásokat.*” Miközben a fafeldolgozás – ha nem is olyan mértékben, mint mondjuk a szocializmus éveiben – továbbra is felhajtó erőként tudna működni: „*Szóval, itt nem tudsz versenyezni, itt annyit nem tudsz termelni, hogy el ne tudd adni az anyagodat.*” Paradox módon egy ilyen erdőben gazdag területen, még egyszer, a nyersanyaghoz jutás a fő gond: „*A rönkkel van inkább a gond. Avval sincs, ha pénzed van, csak olyan áron van, hogy nem tudod azt az árat megadni, mint a [cég neve] azt a pénzt, mert akkor inkább oda viszik.*”

A helyi tanács paternalista viselkedése hosszú mintába helyezkedik: a lakosok, a munkások lényegében a telep létrejötte óta függenek egy központi elosztó

(már-már totális) intézménytől.³⁴ Erre ráerősített a szocialista elosztó rendszerek kiépítése. A munkások vállalati tulajdonban levő házakban laktak. A szocializmusban a fáért, villamos energiáért, vízért szinte fizetniük sem kellett. A helyiek elmondása szerint az 1980-as évek hiánygazdálkodása idején is olyan ellátmányt kaptak, hogy amikor látogatóba mentek, a lent élő rokonaiknak is tudtak olajat, cukrot, lisztet vinni. A rendszerváltozás máshol Romániában a központi elosztó rendszereket alapjaiban rázta meg. A település ebben a tekintetben megőrzött néhány struktúrát. Az egyik tehát a tűzifa központi elosztása. A másik a lakásállomány sajátos helyzetéből fakad: ugyan a lakosság egy része a valamikori vállalati, aztán később községi tulajdonba átment lakásait megvásárolta, a telekkönyvezés csak ritka esetben sikerült. Sajátos helyzete a helyi ingatlanállománynak, hogy a sorházak jelentős része ugyan a benne lakók tulajdonában van, de az alatta levő telek még mindig a községi tanács tulajdona. A tanács által felvállalt (és szintén ebbe a paternalista diskurzusba ágyazott) telekkönyvezés lassan halad. A helyzet ironiája és egyben furcsasága, hogy mindeközben a falu szélén vagy bennebb az erdőben kisebb-nagyobb villák, sok esetben már-már luxuslétesítmények nőnek ki a földből, amelyek esetében az építkezési engedélyek kibocsátása miatt a telekkönyvnek – elviekben – rendben kell lennie. Sokat elárul ebből a szempontból a következő párbeszéd:

„– A panziók akkor mind a falun kívül vannak, ugye?

– Igen, igen, igen.

– És azok földet honnan vettek?

– Az jókérdés. Azt mi is szeretnénk tudni. Azért nincsen telekkönyvünk, nem is lesz...”

Az erdő a faanyag mellett a gyümölcsökkel és a gombával is jelentős erőforrásokat biztosít a helyiek számára. Bizonyos értelemben még fontosabb is, mint a faanyag. Akár történeti értelemben is: a korábban említett, a II. világháború ideje alatt történt üzembezárás kontextusában felmerült, hogy a hely más erőforrásai is hasznosíthatóak lennének. A villamosenergia (vízi erőmű) termelése és a (gyógy)turizmus (üdülőtelep, villák és szanatórium) egyaránt szerepelt a tervek között. Felmerült ugyanakkor egy konzervgyár megépítésének is a terve.³⁵ Mint

³⁴ Érdekes párhuzama ennek D. Kideckel meglátása: szerinte az állam központi struktúráitól való függés és a paternalista struktúrák Romániában megelőzik a szocializmust (Kideckel, David: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.); illetve szintén párhuzamként lehet olvasni azt, ahogy a Szovjetunió összeomlását követően helyi kiskirályok emelkedtek fel, és már-már feudális függési rendszerekben kötötték magukhoz az általuk privatizált vállalatok alkalmazottait (Humphery, Caroline: ‘Icebergs’, Barter, and the Mafia in Provincial Russia. *Anthropology Today*, 7:2, 1991. 8–13.). Magyar vonatkozásban: Várkonyi-Nickel Réka: *Rimaiak a gyárak völgyében egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2017.

³⁵ Szerző, 2004. 61–64.

láttuk, a faanyaghoz a helyiek, akár a háztartások, akár a fafeldolgozó cégek, csak korlátozottan férhetnek hozzá. Ezzel szemben a gyümölcsökhöz és a gombákhoz elviekben mindenki szabadon hozzáfér. Azonban a helyzet ezen a téren sem feltétlen egyszerű, és emiatt egyszerre ad helyet a helyi tanács és általában a hatóságok részéről a felelősség elhárításának; a helyiek részéről a szabályozás elmaradása és a nagy számú nem helyi gyűjtögetők jelenléte miatti elégedetlenségnek; az átvevő központok részéről az egymás közötti versengésnek és egyben az árak lefele nyomásának.

A polgármesteri hivatal nézőpontja röviden annyi, hogy munkalehetőségek valóban nincsenek, de aki egy nyáron keresztül tisztességesen jár az erdőre gyűjtögetni, az boldogulni tud. Tehát bizonyos szempontból áthárítja a falu lakóinak valóban aggasztó munkaerőpiaci helyzetével kapcsolatos felelősséget. A polgármesteri hivatal véleményének élesen mond ellent a helyiek véleménye: a gyűjtögetési szezon lényegében nagyon rövid, és a gyűjtögethető mennyiség évről-évre változó, nagy a verseny a völgyből felhozott (roma) gyűjtögetőkkel, akik rablógazdálkodást folytatva tarolnak le mindent, és az árakban is nagyon nagy a fluktuáció, gyakorlatilag nem tudni, hogy a reggel gyűjtögetett gomba délben mennyiért adható el. Az átvevő központok pedig egyszerre versenyeznek a nagy felvásárlók kegyeiért („*a sofőrnek adok, teszem fel, húsz lejt, harminc lejt, a benzinbe pótolok, hogy ne, holnap is gyertek ide...*”), és küszködnek a leadott áru minőségének az ellenőrzésével és a trükközés kizárásával, például a vödörben vízzel felöntött áfonyának az átszűrésével („*ha faláda volt, vettünk ilyen tekerceses fóliát, s kifűrtük a fóliát, olyan kisebb lyukakkal, belé terítettük, ott a lyukon kifolyt a víz, úgy tettük a mérlegre, a vizet nem mértük*”).

Mindezek után talán nem túlzás azt állítani, hogy a helybéliek küzdelmes életet folytatnak, aminek szintén megvannak az előzményei: a gyár működése idején sem volt könnyű az élet, sok esetben még a nők is nehéz fizikai munkát végeztek. Az itt rögzített beszélgetések sok szempontból alátámasztják ezt a nézőpontot: a nehéz munka, a munka hiánya, az erőforrások sajátos elosztása, a faluból való lejutás mind próbára teszik a helyieket. Ilyen helyzetben az elemző arra számíthatna, hogy a boldogulást elősegítő szürke zónák erőteljesen artikulálódnak. S noha bizonyos területeken ez így is van, a háztartások működésében sajátos dinamikákat lehet megfigyelni. Az kétségtelen, hogy mezőgazdasági művelésre a terület nem alkalmas. Az is világos, hogy az emberek/háztartások területekhez nem jutnak hozzá. De a visszaemlékezésekből ugyanakkor az is kiderül, hogy a háztáji termelésnek valamilyen nagyobb beágyazottsága volt: „*Mondom, ötszáz darab [sertés] is volt, ötszázon felül. Most pedig, ha megfussuk magunkat a faluban, s az anyémeket, ami van, s még van egy, aki tart többet, kivesszük, százat nem kapunk.*” A háztáji kertekben zöldséget

termesztettek az emberek. Sokan tehenet is tartottak.³⁶ Még tejszövetkezet is működött a faluban (a tejminőség világos szabályozása hiányában azonban ez megszűnt). Mára ezeknek a nagy rész a múlté: „Ezelőtt még többet termeltek, de a mostani árrakkal, ötven-hatvan banis árrakkal jobban jár megvásárolja, úgy gondolja az ember; dolgozik, s a termés az sehol.”³⁷ A helyi termelési feltételek³⁸ és a globális/nemzeti élelmiszerárak együttes hatásaként a valamennyire önálló háztartás hagyománya a faluban szinte teljes mértékben háttérbe szorult. Vagyis fel lehet tenni a kérdést, hogy egy olyan globális és történeti korokon is átívelő intézmény, mint a háztartás,³⁹ képes-e még olyan dinamikákat életben tartani, amelyek esetleg a nagyobb fokú autonómia, ágencia és esetleg reziliencia felé mutattának.

A paternalista elosztási rendszernek a kiépülése a 19. század végére és a két világháború közötti időszakra esik. Az új településen, ahol az erdő meghódítását a vállalat kezdeményezte és a települést magát is ő hozta létre, illetve gondoskodott az ide érkező munkásokról, mindenki függött tőle. A szocializmus idején ez csak fokozódott, amit a teljes rendszer paternalista jellege még inkább erősített.⁴⁰ A posztoszocializmusban a valamikori vállalat szerepeinek egy részét a község háza vette át, ám ezzel együtt megtörtént az a neoliberális átmenet, amelyben a helybelieknek többféle függési rendszerben kell megtalálniuk a pozícióikat. Függenek az államtól és annak helyi képviselőitől (a segélyezési rendszereken, a fűtőanyag

³⁶ A magyarországi munkáskolóniák létrejöttének és működésének is része volt – miközben a munkások a parasztoktól megkülönböztették magukat (lásd például Dobák Judit: *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában*. (PhD disszertáció). Debreceni Egyetem, 2008. 166.) – az ön-ellátás, tehát egyfajta paraszti minta éltetése, például a kiskertek művelésén, a disznótartáson és disznóvágáson keresztül (lásd Várkonyi-Nickel. 2017. 92 és 98).

³⁷ Az ön-ellátás mellett fontos hangsúlyozni, hogy a magyar néprajz munkáskutatásai számon tartják a munkásoknak és a kolóniáknak a központi/vállalati elosztással összefüggő önállót-lanságát (Paládi-Kovács, 2007. 196–197. R. Nagy, 2010. 65–71). Ez a beszűkült ágencia fele is mutathat (lásd hátrébb). Ennek a kontextusában a munkások és a parasztok, vagy akár a telep és a falusi, kétféle életet élő munkások szembenállását is dokumentálta a szakirodalom (uo.). Az számomra is nagy kérdés, hogy a háztartások visszaszorulása az Erdély-szerte is megfigyelhető általános trendbe illeszkedik vagy pedig a paternalista elosztással van összefüggésben. A paraszti háttér időbeli közelsége (vagyis, hogy sokaknak a paraszti háttér még élő tapasztalat), a háztartásoknak az elbeszélésekből körvonalazódó nagyobb szerepe, és az egyes esetekben még mindig fellelhető paraszti minták mintha az első foratókönyvet valószínűsíték. De a kérdés további kutatásokat igényel.

³⁸ Ennek részeként számolni kell azzal is, hogy a szénán kívül a takarmányt a völgyben fekvő településekről kellett megvásárolni.

³⁹ Gregory, Chris A.: Whatever Happened to Householding? In: Hann, Chris M. – Hart, Keith (eds.): *Market and Society: The Great Transformation Today*. Cambridge University Press, 2009. 133–159.; Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel: Households as an Institution of the World-Economy. In: Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel (eds.): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 3–24.

⁴⁰ Kideckel, 2004.

támogatásán, a telekkönyvezés központi felvállalásán keresztül); ki vannak téve a munkaerőpiac fluktuációinak, a gyűjtögetett termékekért folyó versenynek és az árak gyors mozgásának, a finanszírozódó és mégis bürokratikus csapdába ragadt ingatlanviszonyoknak. Vagyis a pozícióik keresésében az állam, a piac, illetve az állam és a piac sajátos metszete, és a helyi világ (közösség) vonatkozásában kell igazodási pontokat találniuk.⁴¹

3.2. *Közösség: helyiek és jövevények*

A faluba érkező és esetleg más erdélyi falvakban már megfordult látogatót először a falu központjának élénk forgalma, a nyüzsgő agora lepi meg. A faluból a legközelebbi városba eljutni viszonylag problémás. Rendszeres napi buszjárat nincs, egy hétfőn, szerdán, pénteken és vasárnap közlekedő buszjáratot működtet a helyi tanács (még egyszer: paternalizmus és függőségek). Egyébként az embereknek maguknak kell megoldaniuk az utazást, ami idő- és üzemanyagigényes, és az út minősége miatt alkatrész- és javításiigényes is. Éppen ezért a faluban, ami önálló adminisztratív egység is egyben, többféle szolgáltatás érhető el. Ez még akkor is aláhúzandó, ha tudjuk, hogy a szocializmusban a mainál több szolgáltatást el lehetett érni helyben. De a polgármesteri hivatal mellett üzletek, bárók, vendéglő, 2024 nyarán orvosi és fogorvosi szolgálat is működött, illetve van gyógyszertára is a településnek. Az emberek tehát ügyes-bajos dolgaik egy részét helyben intézik. A nyüzsgésnek ez az egyik oka. A másik oka pedig valószínűleg az, hogy földek és egyéb elérhető termelési eszközök hiányában (vagy a korlátozott hozzáférés mellett) az itt lakók egy részének relatív több ideje áll rendelkezésre, hogy a nyilvános terekben is látható módon szervezze a tevékenységét.

Nem tartozik szorosan az elemzéshez és az adatok sem egyértelműek erre vonatkozóan, de mégiscsak fontos (akár önmagában, vagy a fel- és lejutás egy erőteljesen kontrasztos módja miatt kontextusba ágyazva is): említettem már, hogy 1969-ig a falut csak a vonat (és a sikló), illetve egy közeli településre vezető erdei szekérút szolgálta ki. Az előbbin a személyszállítás nem mindig volt teljesen legális, az utóbbin meg nem volt lehetséges és/vagy célszerű. Visszaemlékezések szerint személyszállítás mégiscsak történt a vasúton is (még arra is emlékeznek, hogy jegyet kellett váltani), de arról is tudunk, hogy tilos volt, mivel – különösen a siklók esetében – jelentős veszélyt jelentett a vagonok ilyen célra történő használata. A faluba eljutni tehát mindig is problémás volt, illetve az utazások egy része a szürke zónában szerveződött. Vagyis a helybélieknek volt és van valamiféle gyakorlatuk abban, hogy rendes és elérhető közszállítás nélkül is lejussanak a közeli városba.

Ezzel a helyi tudással, kreativitással és a mindennapok gyakorlataiból fakadó bölcsességgel áll élesen szemben két jelenség: az újonnan betelepültek vagy

⁴¹ Wacquant, Loïc: Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism. *Social Anthropology*, 20:1, 2012. 66–79.

pontosabban a hétvégi házak tulajdonosai (*second home owner*) között jelentős vagyonokkal számon tartott személyek is vannak. Egész pontosan két olyan személyről tudunk, akik Magyarországon az országos vagyonlistákon folyamatosan előkelő helyen szerepelnek. Egyikük háza mellett helikopterleszálló is működik, és állítólag azzal is szokott érkezni. Ez éles kontrasztban áll azzal, hogy a helyieknek folyamatosan a rossz állapotban levő utat kell használniuk. Illetve a kontrasztot erősíti egy másik tényező is: a hatalmas erdőségek és a hegyvidék sokak számára arra is jó lehetőség, hogy a széles nyilvánosságot kerülve alakítsanak ki maguknak valamilyen elzártabb életet („*Tehát bárhol tudunk műholdról internetet és telefont szolgáltatni a klienseknek. Ezt azért nem tudjuk nagy számba csinálni, mivel költségesebb és nem akárki engedheti meg magának. (...) egy-két bujkáló üzletembernek vagy politikusnak. Tehát ezeknek kellett szereljünk ilyen rendszereket.*”) A helybéliek olyan véleményt is megfogalmaztak, hogy az út felújításának az elhúzódása mögött akár ezek, a helyiek és az ide települtek közötti értékkülönbségek is meghúzódhatnak: a helybélieknek a rossz út és az elszigeteltség visszahúzó, negatív tényező; az ide telepedőknek vagy akár a turistáknak pedig növeli a hely varázsát, része a falu imázsának. Vagyis nyilvánvaló, hogy a különböző értékzsimék a falu pozícióját máshol és máshol jelölik ki – a távolság (*remoteness*) jelentései legalább annyira kontextusfüggőek⁴², mint magának a hegyvidéknek a jelentései.⁴³

Óhatatlanul felmerül a kérdés: milyen ez az agorán is rendszeresen megmutató közösség (vagy legalábbis annak egy része)? Kik formálják ezeket az értékzsiméket? Egyáltalán: egy 19. század végén létrejött településen ki a helyi? A falu központjában megfigyelhető nyüzsgő élet mögött általában is intenzív kapcsolattartás áll. A helybéliek nem csak kint vannak az agorán, a sorházak között intenzív szomszédsági élet is zajlik: nyáridőben a szomszédok látogatják egymást, részt vesznek egymás életében. A falu központjának a használatán és a szomszédlátogatások folyamányaként amúgy is félig-meddig nyitott családi és privát élet egyesek esetében a sorházakat elválasztó vékony falakon keresztül is egyfajta nyitottságot vesz magára: „*Megkopogtatom a falat a szomszédnak, hogy hallgass, mert kell aludni. Olyan vékonyak a falak.*”

Mindemellett sokszor rá is vannak utalva egymásra. Amint már említettem, az utóbbi időben már nem voltak olyan erős telek, a lehullott csapadék mennyisége nem érte el a korábbi éveket. De a helybéliek a hóesést és az eltakarítását így is a reciprocitás és szolidaritás terminusaival beszélnek el: „*Hát igen, igen, hát ki kellett egyik a másikat szabadítsák, mert akkora is volt, hogy így a háztól (...) nem láttunk a színig. (...) Csak néztük az ablakból, hogy a bácsikák, hogy szabadítsák egymást. (...) Egyiket el se hánytuk, hullott a más.*” A hóesés és az embereket próbára tevő kemény telek gyakori toposzai a beszélgetéseknek: „...*jön egy nagy hó*

⁴² Ardener, Edwin: Remote Area. Some Theoretical Considerations. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 2:1, 2012. 519–533.

⁴³ Byers et al., 2013.

és nem tudsz kiállni az udvarból s akkor jól esik, hogy én odajövök és segítek, vagy fordítva, természetesen. (...)”

De a szolidaritás nem csak az extrém időjárási körülmények miatt valósul meg. A 2010-es évek végén az egyik helyi közigazgatás egy része, rendkívül sajnálatos módon, leégett. Az emberek akkor is példásan összefogtak: *„hihetetlen, hogy ott mi történt, ott már csodák történtek. (...) még az égő tető felett [valószínűleg: alatt] lévő [teremből] is mindent kihordtak az emberek, ami lehetetlen volt.”* A helybeliek véleménye a saját közösségükről az, hogy általában is segítőkészek az emberek: *„Isten őrizz, ha bármi történik, az egész [falu] ott van, segítnek.* Vagyis a faluban az általános norma az egymáson való segítség: *„Tehát az összetartás, az emberek között van egy erős összetartás.”*

A szolidaritás és a közösség formálódásának a másik fontos terepe a temetés. Ez az életesemény is aktiválja a szolidaritási hálózatokat: *„...így az átlagember; mindenki, mindenki elmegy. (...) Tehát ebből látszódik, hogy egy elszigetelt településen az emberek mennyire összefognak és mennyire össze kell fogjanak.”* De ezen túlmenően a temetés mint rítus és annak lefolyása is létrehozott egy sajátos helybéliséget: mivel az emberek élete minden szinten összefonódott a fakitermeléssel, és ebben kulcsszerepe volt a vasútnak, egészen az utóbbi időig szokásban volt, hogy a faluban elhunytakat nyitott vasúti kocsin, sípszó és harangszó együttes kíséretében szállították a temető közelébe.⁴⁴

Annak ellenére, hogy a falu nem tekint vissza több száz éves múltra, és hogy megalapítását követően a Monarchia minden részéből érkeztek ide munkások, a településen mégis kialakultak az otthonosságnak⁴⁵ és a tősgyökerességnek valamilyen képzetei. Nem mellékes természetesen az sem, hogy mára a falu többségében székely településként határozható meg: a Monarchiából érkezők egy része tovább költözött vagy beolvadt a helyi, többségében székely eredetű lakosságba (vagy a környékbeli székely falvakban, városokban telepedett le); a román vendégmunkások jelenlétével pedig inkább a szocializmus időszakában lehetett számolni, ők azonban jelentős számban nem telepedtek meg (a szomszédos román megyékből, Bákóból, Vranceából, Buzăuból toborzott munkások általában heti ingázók voltak, hétvégére a vállalat hazaszállította őket). Tehát a falu lakossága valamilyen szinten egyneműsödött, még azzal együtt is, hogy a ma itt élők közül sokan az 1950-es évektől érkeztek, vagy számon tartják azt az elődöt, aki a korai vagy későbbi szocializmusban munkát keresve ide érkezett.

Az otthonosságot és a tősgyökerességet tehát a természeti körülményeknek való kitettség, az elszigeteltség, a némiképp ebből fakadó szolidaritás, az egymás életébe való bepillantás és az ezekre rászerveződő rítusok is erősítik. Vagyis bármennyire furán is hangozzék, amikor valaki azt mondja, hogy én tősgyökeres [a

⁴⁴ Szerző, 2004. 93.

⁴⁵ Hasonlóan ahhoz, amit Püsök Imola, Tim Ingold megnevezésére alapozva, 'dwelling'-nek nevez (2021).

falu neve] falubeli vagyok, az állítás érvényességét nem tudjuk megkérdőjelezni. Amiből nyilván adódik a következtetés, hogy vannak jövevények is a faluban. A néhány, akár egy-két generációnyi különbség jelentős percepciósi eltolódásokat eredményezhet. Valaki, aki csak az 1990-es években költözött be (fel) a faluba, érzékelheti ezt, mint ahogy azt is, hogy a tősgyökeresek némiképp elutasítóan viselkednek vele szemben: „*Nem megyünk hozzá, mert ő jövevény, megyünk a másikkhoz.*” (A kérdezett személy kereskedelmi egységet működtet.) Jól rávilágít az egész helyzetre a következő interjúrészlet:

- [A faluban] mindenki jövevény, nem?
- Igen, de vannak, akik itt születtek.
- Ez számít máshol is?
- Hát biztos igen. Például a polgármesterek, ők itt születtek.
- Előnyére vált, mikor megválasztották?
- Hát igen, neki kilencven százaléka rokon a faluban.

A kérdés nem csak önmagában fontos: ahol ennyi természeti, klimatikus és társadalmi kihívásra kell választ találni, a szolidáris közösség megléte kardinális lehet. Ám van a kérdésnek egy jövőorientált része is. A falu léte az erdőkitermeléssel és a fűrészüzemmel kapcsolódott össze alapítása óta. A fakitermelés többszöri válságának és mára szinte teljes összeomlásának a kontextusában már-már csodaszamba megy, hogy a település még létezik. Éppen azért a jövője is kérdéses, ezt a helyiek is jól érzékelik: „*Tehát [a falu] nem fejlődik, hanem visszafele fejlődik, ezt évről évre lehet látni.*” Munkalehetőségek hiányában a fiatalok időszakosan vagy véglegesen elköltöznek. Helyi beszámolók szerint viszont rendszeresen hazajárnak (és valóban, 2024 nyarán az utcákon több magyar rendszámú autó látható volt). Egyáltalán nem mellékes tehát, hogy a helybéliek hogyan tervezik a jövőt. A helyben maradás kényszerein túl két markáns véleményre érdemes rámutatni. Az egyik az otthonosság érzetét mintegy felfüggeszti: „*én azt mondtam, ide [a faluba] semmit nem építetek többet, az én gyermekeim úgy se fognak idejönni [a faluba], sem lakni, sem dolgozni, s akkor minnek*”; a másik pedig épp ellenkezőleg, megerősíti: „*tehát én innen el nem költözöm, ajánlhatnak nekem a világ bármely szép helyén luxus házat meg fizetést, akkor sem megyek el [a faluból]*”.

A helybéliek számára – az erőforrások és hozzáférésük módjának átalakulása kontextusában – a maradni vagy menni kérdése fogalmazódik meg. Legalábbis azokban az esetekben, amikor az adott családok vagy személyek egyáltalán reális opcióként mérlegelni tudják ezt a kérdést. Mert sokak számára, más lehetőségek hiányában, a maradás az egyetlen opció: itt van lakása (bármilyen státusban is legyen az), munkát keresni életkorából, egészségügyi helyzetéből fakadóan máshol nem is tudna. Marad és helyben próbál boldogulni. Ezt tekinthetjük egyfajta beszükkült ágenciának is. Ám egyre többen vannak olyanok, akiket a telekkönyvek

és a földek (rendezetlen) állapota okán már említettem: akik valamilyen okból választják a települést, és akiket épp az vonz ide, ami esetleg a helyieket eltaszítja, és akik a tájra és egyes elemeire már nem termelési erőforrásként tekintenek, hanem a tájat magát fogyasztják a pihenés és a szabadidős tevékenységek keretében. Turisták, hétvégi házak birtokosai, panzió- és villatulajdonosok.

A falu szabadidő- és turizmustörténete, ha nem is egyidős magával a falunak a történetével, korai időkre vezethető vissza. A Magyar Nemzeti Levéltár őriz egy 1919-ben, a környékbeli arisztokrácia részvételével a környékre szervezett kirándulásról egy fotót.⁴⁶ A II. világháború idején síversenyt is rendeztek a faluban; szintén akkor már tervek fogalmazódtak meg a település erőforrásainak a turizmus keretében történő használatára is.⁴⁷ Az 1980-as években a faluban pionírtábor kezdte meg működését. Szintén ekkor épültek villák is a falu körül. Ugyan a termelési táj szemben a rekreációs tájjal dichotómiában a termelési táj volt a domináns, a rekreáció is jelen volt. Mára pedig a rekreáció egyre inkább kiszorítja a termelést – és az idegenek, a jövevények kiszorítani látszanak a helyieket az új erőforrások használatából. A kérdést legszembeötlőbben talán a két, már említett magyarországi üzletember helyzete világítja meg: a vadászati jogokat koncesszionálták (az úri osztály vadászata a környék történetében mindig fontos szerepet töltött be), a faluval való kapcsolattartásuk sajátos, és mintha a korábban kifejtett paternalista mintába illeszkedne: „*hát például ez a [vállalkozó neve]. Minden [a falu neve]-i napokkor szokott hozni egy ökröt. És akkor azt ki szokták sütni, és akkor mindenki kapott. Névsor szerint olvasták. (...) s akkor egy-egy szeletet s úgy futtunk, kaptunk egy szelet húst (nevetés)*”.

A helyiek és az idegenek közötti kapcsolatok (gyakran: feszültségek, ellentétek) a turizmusantropológia egyik központi kérdését képezik.⁴⁸ Talán nem is várható el, hogy ezek az ellentétek ne létezzenek. Erdélyi falvakban máshol is megfigyelhető az idegenek jelenléte. Sok esetben pedig az is látszik, hogy ezek az idegenek azok, akik az erőforrások újraszervezésében sikeresek vagy sikeresebbek, mint a helyiek.⁴⁹ A turisztikai erőforrások elosztása, a szabadidős tevékenységek hosszú helybéli története ellenére, most zajlik a faluban. Az eddigi tapasztalatok fényében és az erdei erőforrásokhoz való hozzáférés sajátosságait látva értelemszerűen adódik a kérdés, hogy a helyiek (főleg: az egyszerű munkahattérből származó személyek, családok) miként tudnak részt venni ezekben a folyamatokban. Néhány kivételtől eltekintve egyelőre (minimálbérért) konyhai és takarító személyzetként

⁴⁶ A pontos forrás megjelölésétől eltekintek.

⁴⁷ Szerző, 2004, 62–63.

⁴⁸ Glup, Morgan: Tourism's Impacts on Local Populations. *Nebraska Anthropologist*, 29, 2021. 51–66.

⁴⁹ Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.

dolgoznak a szolgáltató egységekben, vagy éppen felvigyázóként gondozzák a nagyobb létesítményeket.

4. Hegyvidéki csapdák és versengés az erőforrásokért⁵⁰

A településre az első embereket, az első átmeneti, aztán az állandó letelepülőket a gazdagon rendelkezésre álló erőforrások vonzották. Ez bizonyos értelemben még a mai település történetében a nulla pontnak tekinthető 19. század előtti időszakra is vonatkoztatható: a határállomás létrejötte is az országhatárral mint erőforrással van összefüggésben. A határok – a modern határrendészet kialakulásától számítva korszakokon átívelően⁵¹ – a javak mozgatását és tranzakcióját befolyásolják, és a határ két oldalán érvényben levő szabályozások révén ezeket a javakat különböző értékrezsimbe helyezik. Vagy egyszerűen a csempészés révén ki nem fizetett vámok képezik az erőforrásokat. A kérdés, mint mindig az erőforrások esetében: hogyan állnak rendelkezésre ezek az erőforrások, ki ellenőrzi ezeknek a becsatornázását, hogyan szerveződik meg ezek elosztása a közösségen belül.

Az erdőre és a fára visszatérve: az eddigiekből világosan kiderült, hogy az erdőkitermelésre és fafeldolgozásra mint elsődleges tevékenységre épülő település léte többször is veszélybe került, mivel az erdők kimerültek vagy a határok változásával (a II. világháború idején) a kitermelésük vált lehetetlenné. Vagyis az erőforrásoknak a sajátos dinamikájára, a változására és főleg a hozzáférési jogok alakulására is figyelni kell. Érdemes tehát úgy tekinteni erre a rendszerre, mint egy nagyon bonyolult szociális és ökológiai szisztémára, ahol a gazdag erőforrásokhoz való hozzáférést nem objektív tényezőnek, hanem az emberi döntések (és tudás, kultúra, társadalmi intézmények, értékrezsim) függvényének is tekintjük. És ahol sok esetben a társadalmi intézmények akár fontosabbak is az úgynevezett objektív tényezőknél: a falu történetében a hétköznapi embereknek alig volt tényleges és közvetlen hozzáférésük az erdő fájához, vagy csak a szürke zónákon keresztül fértek hozzá ehhez, ami megint a társadalmi intézmények fontosságát húzza alá. Amíg azonban a fafeldolgozó üzem és a köré szerveződő, korszakokon átívelő központi, paternalista elosztás működött, a hozzáférés korlátozottsága nem feltétlen jelentett problémát ezen a hétköznapi szinten. Sőt, talán egy kissé paradox

⁵⁰ A rész megírásában sokat segítettek Hartel Tibor ökológus kollégám gondolatai. Segítségét hálásan köszönöm!

⁵¹ Borbély Sándor: *Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában*. Budapest: L'Harmattan, 2023.; Chelcea, Liviu: A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika*, 2000/39. 135–157.; Nagy Botond: Vendégmunka és csempészet a 19. században. Kihágások a magyar–román határ Háromszék és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2007/30. 182–203.

módon: a helybéliek annak ellenére emlékeznek nosztalgiával a gyár működésének idejére, hogy közben mindig kihangsúlyozzák az ott zajló munkával kapcsolatos nehézségeket,⁵² különösen, hogy a gyárban nők is dolgoztak. „*Én nem bánom, de a Ceaușescu-korszakban munkahely volt, és lehetett dolgozni (...) Nagyon nehéz volt, nagyon nehéz, nehéz volt. Nagyon nehéz munkát végeztünk*” Eközben pedig a kezét mutatja, hogy az tönkrement a munkában.

A vállalat azonban mára, mint látható volt, megszűnt, fafeldolgozás a településen alig van, ráadásul itt is probléma a nyersanyaggal történő ellátás; az erdő fájához való hozzáférés erőteljesen korlátozott, az egyéb erőforrások elosztása nem teljesen tisztázott. Óhatatlanul adódik a kérdés: mi tartja itt az embereket? Hisz amennyiben azt mondjuk, hogy az erőforrások vonzották ide őket, úgy akár adódna is a megoldás: az erőforrások kimerülésével – egész pontosan: a hozzáférések korlátozottságával – a legtermészetesebb válasz az lenne, hogy költözzenek el. Ám azt is láttuk: ugyan a település nem tekint vissza több száz éves múltra, de ez a körülbelül százharminc év történelem és az egymást követő generációk, mindenféle liminalitás és átmenetiség, érkezés és elköltözés, sorozatos válságok ellenére létrehozta a helyi identitást közösségi és családi értelemben is. Meg az embereknek itt van tulajdonuk, még akkor is, ha a teljes értelemben vett magántulajdoni rendszer kiépülése nem is történt meg.⁵³

Talán nem túlzás úgy fogalmazni: a jelenlegi helyzet bizonyos értelemben a csapda fogalmával írható le. Az embereket az erdőre mint elsődleges erőforrásra épülő munkalehetőségek ide vonzották. Az erdő még megvan, de erőforrásként való működését a társadalmi intézmények korlátozzák; munkalehetőségek nincsenek vagy alig vannak. Tehát azok a tényezők, amik meghatározó szerepet játszottak a település létrejöttében és fennmaradásában, már csak kis mértékben vehetők figyelembe. És a település mégis létezik. Ezért is állítható, hogy az erőforrások és az azokhoz való hozzáférés nem csak természeti, ökológiai tényezőkkel írható le. Legalább olyan nagy súllyal kell számba venni a társadalmi intézmények működését is. Az írországi burgonyaválság a helyzetnek érdekes párhuzamát adja, és a jogosultságok felé tereli a figyelmet: ugyan élelem volt az országban,⁵⁴ az ír

⁵² Lásd ehhez még Püsök, 2021.

⁵³ A tanulmány a közösség és a rendszer szintjén teszi fel ezeket a kérdéseket. De számot vet azzal is, hogy minden rendszerszintű magyarázaton és tehetetlenségen túl a maradás és az elköltözés dilemmája élettörténeti döntésekbe ágyazódik. Ez egy következő tanulmánynak lehet a témája.

⁵⁴ Evan D. G. Fraser G.B. Shaw-t idézve és az *éhezés, koplalás* (starvation) és az *éhínség* (famine) közötti finom, de lényeges különbséget is érzékeltetve mutat rá a helyzet ellentmondásosságára. Fraser, Evan D. G.: Social Vulnerability and Ecological Fragility: Building Bridges Between Social and Natural Sciences Using the Irish Potato Famine as a Case Study. *Conservation Ecology*, 7:2, 2003. 9.

lakosságnak mégis körülbelül 25%-át érintette súlyosan a burgonyaválság, és vezetett ezeknek az embereknek a halálához vagy elvándorlásához.⁵⁵

Ebben az értelmezési keretben a sérülékenység nem feltétlenül és nem csak az erőforrások rendelkezésre állásának a következménye. A szegénységről és az éhezésről írott nagyívú, átfogó munkájában Amartya Sen éppen ezért hangsúlyozta a jogosultságok fontosságát:⁵⁶ éhínség nem csak akkor következik be, amikor nem terem elég élelem, hanem nagyon gyakran közvetett láncolatokon keresztül, amikor az emberek általános értelemben veszítik el a jogosultságukat.⁵⁷ Mindez azért is releváns lehet, mert nem csak a fához (tüzelő- és bútorfá) való hozzájutásnak, hanem az egyéb természeti erőforrások elosztásának a kérdését is magyarázza.

Ha egy pillanatig hajlandóak vagyunk úgy elképzelni a falut, mint egy jól meghatározott erőforráskészletet menedzselő szervezetet és kizárjuk ebből a fához való hozzájutást (mivel ott a jogosultságok és elosztás más intézmények mobilizálását és más szintű intézkedéseket kívánna), akkor további csapdahelyzetekre tudunk rávilágítani. Aminek a megértésében az is segíthet, ha számot vetünk azzal, hogy néhány éve még tejszövetkezet is működött a faluban, de a leadott tej minőségének az ingadozása és az ezzel való visszaélések okán végül működése nem volt fenntartható. Ez akár az ostromi modellel, pontosabban a modell néhány elemének a hiányával is magyarázható.⁵⁸ Hasonló a helyzet az egyéb erőforrások, különösen az erdei gyümölcsök és gomba esetében is: egyszerre lehet felhívni a figyelmet az összefogás elmaradására (vagy az erre való képtelenségre), az ebből eredő egymás közötti versenyre és a helyi vezetés képtelenségére/hajlandóságára, hogy a helyzetet valamilyen módon szabályozza.⁵⁹ Vagyis újra: úgy tekintünk erre a helyzetre, mint bonyolult szociális és ökológiai rendszerre, ahol az emberi és intézményi döntések legalább annyira fontosak, mint maguk a rendelkezésre álló erőforrások.

Ha társadalmi és ökológiai rendszerekről és az ezekben a rendszerekben végbement vagy végbemenő változásokról és az ezeket meghatározó döntésekről (vagy legalábbis gyakorlatokról) beszélünk, akkor az ágencia, illetve a reziliencia és adaptivitás kérdését is be kell emelnünk az elemzésbe. Különösen, hogy az elemzés korábbi érvelése szerint a vállalat mint totális intézmény, a központi, paternalista elosztás a helybéliek ágenciájának egy sajátos dinamikáját hozta létre. A szocializmus kontextusában készült elemzésekből az infantilizációt emelném be itt az értelmezési keretbe.⁶⁰ Mégsem állítom, hogy a helyiek teljesen ágencia nélkü-

⁵⁵ Fraser, 2003.

⁵⁶ Sen, Amartya: *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Oxford University Press, 1981.

⁵⁷ Sen, 1981.

⁵⁸ Ostrom, Elinor: *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

⁵⁹ Vö. Ostrom, 1990.

⁶⁰ Kligman, Gail: *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1998. 265., illetve a 3.

liek lennének. Fentebb erre használtam a beszűkült ágencia fogalmát. A fűtőanyag beszerzésének vagy a begyűjtőközpontoknak a példáját újra megemlítve: a szürke zónák és a kis figyelmességek mégiscsak megnyitják a lehetőségét annak a mozgástérnek, amit az ágencia fogalmával írhatunk le. A sorházak lakói a lakásaikat szinte kivétel nélkül átalakították a mai igényeknek és ízléseknek megfelelően. Ez sok helyen eredményez a valamikori egységességet feloldó, színes utcaképet. Ugyanez igaz a reziliencia és az adaptivitás kérdésre is. Kétségtelen, hogy a rendszer merev. Mind az egyéni adaptációk, mind az intézményi döntések szintjén. De az is kétségtelen, hogy a családok is fennmaradtak és újrateremték magukat és a falu is létezik – a sokféle és sokszor megismétlődő válságok ellenére, vagyis valamilyen módon adaptálódtak. A szegénység és depriváció strukturális körülményeire viszont magukban nem tudnak választ adni.

Az is kétségtelen viszont, hogy az erdő és a fája és az egyéb hagyományos erdei haszonvételek mellett új erőforrások is előtérbe kerültek. Itt elsősorban a rekreációs erőforrásokra gondolhatunk: az itt vizsgált település is egyre inkább turisztifikálódik. De, mint ahogy a hagyományos erőforrások esetében, itt sincs konszenzus az erőforrások használatáról. Sok beszélgetésben került elő a sípálya problémája: „Ahhoz, hogy a téli turizmust is tudd éltetni, ahhoz kellene sípálya. Legalább minimális szinten működjön, úgy, ahogy régen működött.” A helyiek a kihasználatlanság és rossz tervezés példaként beszélnek róla. Az erőforrások használatára vonatkozó döntések általában nem átláthatóak: az erdővel, a gyümölcsösökkel, a telkek helyzetével, az engedélyeztetési folyamatokkal, az út aszfaltozásának az elmaradásával és sok más, a helyeket közvetlenül érintő problémával kapcsolatosan a falubeliek a transzparencia hiányát említik meg nagyon gyakran.

Ráadásul úgy tűnik, hogy az új erőforrásokra vonatkozó döntések mintha ki is csúsznának a döntéshozók kezéből. Holott világos: az erőforrásokért általában verseny zajlik; ha tisztázatlanok a hozzáférésnek a jogai, ha liminális állapotok, ha periferiális helyzetek vannak: ez a versengés fokozódik. Zajlik a hagyományos erőforrásokért is a verseny. Zajlik a térség turisztikai meghódítása is. És az egészet különösen izgalmassá teszi, hogy a két valamikori birodalom határán, ma az ország közepén, de mégis periférikus helyzetben található településen egy nemzetépítési, a regionális kultúraépítéssel sok esetben átfedésben levő verseny is zajlik: a valamikori, mára dominánsan magyarok (székelyek) által lakott olvasztótégely határában a belépőt egy hatalmas székelykapu fogadja. De épül egy ortodox kolostor is a falu szélén, a 2022-ben avatott impozáns kapuján máramarosi motívumokkal.

---

fejezet.; Mihăilescu, Vintilă: Este românul paternalist? [Paternalisták-e a románok?]. In uő: *Etnogeneză și țuică*. Iași: Polirom, 2018. 34–39.

5. Záró megjegyzések

Székelyföldön a hegyvidékek meghódítását az ideiglenesség jellemzi. A nem túl sok, a 19. században létrejött állandó hegyi település (leginkább: ideiglenes hegyi tanyákból kinőtt települések), tehát ez a falu is: kivétel. És ugyan a létrejöttében és fennmaradásában az erdőnek és a fakitermelésnek kulcsszerepe volt, a helyi (ökológiai) viszonyok és a globális folyamatok mindegyre újrapozicionálódásra készítették a helyieket. Vagy az erőforrások változtak meg, vagy azok a társadalmi rendszerek, amelyeken keresztül az erőforrások elosztása zajlik. A falu legújabb erőforrásainak kihasználásáért folyó versengés nem véletlenszerű: a hegyi fennsíkra érve a már említett képzeletbeli utazót valóban festői látvány fogadja. A hegyekkel övezett fennsík közepén fekvő falut patakok szelik át. Bármerre indul a látogató, szinte azonnal erdei legelőkön, aztán erdőkben találja magát. A falu mégis furcsa látványt nyújt, és a márquezi metafora folytatásaként a felejtésnek és az emlékeztetésnek sajátos ötvözetét adja: a faluba vezető útból és a faluban is sok helyen felbukkanó vasút, a félrehúzott vasúti kocsik rozsdatemetője, a valamikori gyár épületei, a sorházak és tömbházak, valamint az új villák, esetenként egész birtokok ellentéte, a mai igényeknek és ízléseknek megfelelően átalakított sorházak egyszerre színes és zavaros látványa mutatja azt, hogy mennyire nehéz elszakadni attól a múlttól, amelyik létrehozta és évtizedekig működtette a falut.

A bevezetőben utaltam a hegyvidéki antropológiának a kettős megközelítésére, amellyel a hegyi emberek helyzete a szegénység, az elzártság és a hátrányok, illetve a függetlenség és az innovativitás közötti átmenetek összességéként írható le.⁶¹ Ez a kettősség a faluban is teljesen nyilvánvaló. Talán merészség lenne arra vállalkozni, hogy eldöntsük, e két szembenálló oldal közül itt melyik érvényesül jobban. És talán nem is szükséges: a hegyvidék egy sajátos *locus*, ahol az emberi egyéni és közösségi működésnek sajátos dinamikai figyelhetők meg. Azt viszont látni kell, hogy a sajátosságnak a helyi jellemzője, hogy a nagyobb fokú egyéni cselekvésnek teret adó magántulajdon a legfontosabb erőforrások, az erdő, valamint a legelők és a kaszálók vonatkozásában alig van jelen. Esetünkben ezt a sajátos jelleget meghatározza a totális intézmény és a központi, paternalista elosztás korokon átívelő domináns jellege és az erőforrások bősége mellett az erőforrások használatára vonatkozó szabályok alkalmatlansága, zavarossága vagy hiánya. Mint ahogy meghatározza a szomszédságnak és a szolidaritásnak és a sajátos rendszere is, amely a sorházak vékony falain keresztül egyszerre foglalja magában a privát élet kitettségét és a kemény viszonyok között formálódott közösségiség éthosát, illetve a régi falubeliek és az újonnan érkezettek közötti ellentéteket. Mindez tehát egy bonyolult szociális és ökológiai rendszert hoz létre, ahol az ágencia, a reziliencia és az adaptivitás kérdései az időben változóan rendelkezésre álló erőforrások és

⁶¹ Byers et al., 2013.

hangsúlyosan az emberi döntések kontextusában értelmezhetőek. Miközben tehát nem vitatom el a helybeliek cselekvőképességét, mégis az ágenciának arra az oldalára hívom fel a figyelmet, amit korábban a beszűkült ágencia terminussal írtam le. A strukturális körülményekre csak kevésbé tudnak hatással lenni.

Az erdő, a hegy nem adta könnyen magát. De egyes időszakokban – az erre épülő kapitalista, majd szocialista kitermelési és feldolgozási rendszeren keresztül – viszonylagosan jó életet biztosított. A terület meghódítása a 19. század végén kezdődött. De szinte rögtön a hódítás megindulását követően nehézségek merültek fel: az alapító pénzügyi problémái a vállalkozás kiárusítását eredményezték (emberi tényezők); aztán az erdők merültek ki viszonylag gyorsan (ökológiai tényezők). Ezek a változások és válságok pedig szinte folyamatosak voltak: hatalom- és rendszerváltások, a határok módosulása, az erdő kimerülése és az új erdők bevonása, a technikai vívmányok és ezek összeomlása, a viharkárok és az erdő regenerálódása, az új erőforrások bevonása jellemzik ezt a hódítási folyamatot. A hódítás, úgy tűnik, önmagában kérdéses, és ma sem tekinthető befejezettnek. Kérdés az, hogy lesz-e (és ha igen: ki lesz) a nyertese az erőforrásokért zajló mai versengésnek, és hogy a helybeliek közössége hol helyezkedik el ebben a versengésben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ardener, Edwin: Remote Area. Some Theoretical Considerations. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 2:1, 2012. 519–533.
- Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt: „Ahogy gondolzza, úgy veszi hasznát” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2014.
- Babai Dániel – Molnár Zsolt: Species-rich Mountain Grasslands Through the Eyes of the Farmer: Flora, Species Composition, and Extensive Grassland Management. *Martor*, 21, 2016. 21, 147–169.
- Bárth János (szerk.): *Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvársági hegyi tányák népéről*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei múzeumok székelyvársági kutatócsoportja–Cumania Alapítvány, 1998.
- Borbély Sándor: *Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában*. Budapest: L’Harmattan, 2023.
- Byers, Alton C. – Price, Larry W. – Price, Martin Francis: Introduction to Mountains. In: Price, Martin Francis – Byers, Alton C. – Friend, Donald A. – Kohler, Thomas – Price, Larry W. (eds.): *Mountain Geography: Physical and Human Dimensions*. Berkeley: University of California Press, 2013. 1–10.
- Chelcea, Liviu: A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika*, 2000/39. 135–157.

- Ciutacu, Constantin – Chivu, Luminița – Andrei, Jean Vasile: Land Grabbing: A Review of Extent and Possible Consequences in Romania. *Land Use Policy*, 62, 2017. 143–150.
- Dobák Judit: *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában*. (PhD disszertáció). Debreceni Egyetem, 2008.
- Dorondel, Ștefan: *Disrupted Landscapes. State, Peasants and the Politics of Land in Postsocialist Romania*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2016
- Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest: Kriterion, 1981.
- Fraser, Evan D. G.: Social Vulnerability and Ecological Fragility: Building Bridges Between Social and Natural Sciences Using the Irish Potato Famine as a Case Study. *Conservation Ecology*, 7:2, 2003. 9.
- Glup, Morgan: Tourism’s Impacts on Local Populations. *Nebraska Anthropologist*, 29, 2021. 51–66.
- Gregory, Chris A.: Whatever Happened to Householding? In: Hann, Chris M. – Hart, Keith (eds.): *Market and Society: The Great Transformation Today*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 133–159.
- Gunderson, Lance H. – Garmestani, Ahjond – Rizzardi, Keith W. – Ruhl, J.B. – Light, Alfred: Escaping a Rigidity Trap: Governance and Adaptive Capacity to Climate Change in the Everglades Social Ecological System. *Idaho Law Review*, 51:1, 2019. 127–156.
- Huband, Sally – McCracken, Davy I. – Mertens, Anette: Long and Short-Distance Transhumant Pastoralism in Romania: Past and Present Drivers of Change. *Pastoralism*, 1:1, 2010. 55–71.
- Humphery, Caroline: ‘Icebergs’, Barter, and the Mafia in Provincial Russia. *Anthropology Today*, 7:2, 1991. 8–13.
- Iuga, Anamaria: Intangible Hay Heritage in Șurdești. *Martor*, 21, 2016. 67–84.
- Ivașcu, Cosmis Marius – Öllerer Kinga – Rákossy László: The Traditional Perceptions of Hay and Hay-Meadow Management in a Historical Village from Maramureș County, Romania. *Martor*, 21, 2016. 39–51.
- Kideckel, David: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
- Kideckel, David: The Undead: Nicolae Ceaușescu and Patriarchal Politics in Romanian Society and Culture. In: Borneman, John (ed.): *Death of the Father: An Anthropology of Changes in Political Authority*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2004. 123–147.
- Kideckel, David: *Getting by in Postsocialist Romania: Labor, the Body, and Working-class Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- Kinda István: *Csángótelep. Gyertyános*. Háromszék Vármegye: Sepsiszentgyörgy, 2021.

- Kligman, Gail: *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1998.
- Măntescu, Liviu: The Ecology of an Agrarian Question. Ecological Crises and the Coming of Age of Capitalism in Vrancea. *Martor*, 19, 2014. 97–114.
- Mihăilescu, Vintilă: Este românul paternalist? [Paternalisták-e a románok?]. In: uő: *Etnogeneză și țuică*. Iași: Polirom, 2018. 34–39.
- Nagy Botond: Vendégmunka és csempészet a 19. században. Kihágások a magyar–román határ Háromszék és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2007/30. 182–203.
- Ostrom, Elinor: *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007.
- Powelson, John P.: *The Story of Land: A World History of Land Tenure and Agrarian Reform*. Cambridge, MA: The Lincoln Institute on Land Policy, 1987.
- Püsök Imola: A (Hi) Story of Dwelling in a (Post) Mining Town in Romania. In: Krasznai Kovács Eszter (ed.): *Politics and the environment in Eastern Europe*. Cambridge: Open Book Publishers, 2021. 163–181.
- R. Nagy József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Miskolci Galéria, 2010.
- Sen, Amartya: *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel: Households as an Institution of the World-Economy. In: Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel (eds.): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 3–24.
- Stahl, Henri H.: *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești* [Adalékok a román földközösség tanulmányozásához]. București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958.
- Szabó Á.Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.
- Szerző: [A falu neve]. *Monográfia*. Kiadó, Hely, 2004.
- Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Budapest–Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, 1998.
- Várkonyi-Nickel Réka: *Rimaiak a gyárak völgyében egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2017.

- Vasile, Monica: Un fond fără formă – obștea vrânceană. Statutar și cutumiar în dinamica definirii unui sistem de proprietate colectivă. [Forma nélküli tartalom – a vranceai közbirtokosság. Törvényes és szokásjogi folyamatok a közös tulajdonosi rendszer meghatározásának dinamikájában]. *Sociologie Românească*, 6. 2008/1. 56–73.
- Vasile, Monica: The Trader’s Wedding. Ritual Inflation and Money Gifts in Transylvania. In: Hann, Chris M. – Gudeman, Steven (eds.): *Economy and Ritual: Studies in Postsocialist Transformations*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2015, 137–165.
- Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Veteto, James R.: From Mountain Anthropology to Montology? An Overview of the Anthropological Approach to Mountain Studies. In: Veress, Benjamin – Szigethy, Jozsi (eds.): *Horizons in Earth Science Research*. Vol. 1. Hauppauge: Nova Science Publishers, 2009. 1–17.
- Wacquant, Loïc: Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism. *Social Anthropology*, 20:1, 2012. 66–79.

NÉMET-SVÁB ÖRÖKSÉGESÍTÉS

MÜLLER MÁRTA – GOMBKÖTŐNÉ KEMÉNY KRISZTINA – HUBER ÁGNES –
KAPPEL PÉTER – KEREKES GÁBOR – KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET –
MÁRKUS ÉVA – NAGY ILLÉS – SZÍVÓS ISTVÁN*

A Magyarországi Német Tájszótár a digitalizáció útján

The Dialect Dictionary of German in Hungary on the way to
digitalization

ABSTRACT: The paper reviews the first project phase of Dialect Dictionary of German in Hungary (2010–2015), and presents the results of the second project phase (2022–2026) achieved so far, with special emphasis on the new features in the dictionary concept due to switch from the offline-version to the online-version: the characteristics of the new database, the macro- and microstructure of the database, the presentation of illustrations and literary textexamples. It provides an insight into the structure of the database of Dialect Dictionary of German in Hungary, using the headword *Weib* as an example.

KEYWORDS: German minority in Hungary, german vocabulary, dialect dictionary, database

* A szerzők közül az ELTE BTK Germanisztikai Intézet munkatársai:
Müller Márta, E-mail: Muller.marta@btk.elte.hu, ID: 0000-0001-6865-827X;
Huber Ágnes, E-mail: huber.agnes@btk.elte.hu, ID: 0000-0001-7094-0637;
Kerekes Gábor, E-mail: kerekes.gabor@btk.elte.hu, ID: 0000-0001-9943-747X;
Knipf-Komlósi Erzsébet, professzor emeritus, E-mail: knipf.erszebet@btk.elte.hu, ID: 0000-0002-3294-7667;
Nagy Illés, E-mail: nagy.illes55@gmail.com, ID: 0009-0001-7163-6263;
Szívós István, doktorandusz, E-mail: istvan.szivos@gmail.com, ID: 0009-0002-0764-4557;

Gombkötőné Kemény Krisztina adjunktus, PTE Germanisztikai Intézet,
E-mail: kemeny.krisztina@pte.hu, ID: 0009-0002-7158-9644;
Kappel Péter, nyelvész, az SZTE Germanisztikai Intézet adjunktusa,
E-mail: kappelp@lit.u-szeged.hu, ID: 0000-0002-7514-0345;

1. Magyarországi németek demográfiai és nyelvi helyzete a 21. században

A Magyarországon regisztrált 13 autochton kisebbség sorában a német kisebbség számszerűen tekintve a legutóbbi népszámlálás adatai alapján, habár számuk önbevallásuk alapján kissé visszaesett (1. táblázat), de még így is a második legnagyobb kisebbségnek számít:

1. táblázat

A magyarországi németek censusadatai 2001 és 2022 között (forrás: KSH¹)

<i>Cenzuskérdések</i>	<i>2001</i>	<i>2011</i>	<i>2022</i>
német nemzetiség tagja	120 344	185 696	142 551
a német kultúrához, értékekhez kötődik	88 416	–	–
anyanyelve német	33 774	38 248	28 473
családi, baráti környezetben használja a német nyelvet	52 912	95 661	66 491

A 20. század második felében az országban élő és regisztrált 13 kisebbség mindegyikénél előrehaladott nyelvi-kulturális asszimilációs folyamat tapasztalható, annak ellenére, hogy az állam törvényileg garantálja a regisztrált kisebbségek jogait nyelvük és kultúrájuk megtartásához. Hogy a kisebbségek mindegyike ezeket a törvényileg adott lehetőségeket mennyire tudja kiaknázni, az az adott kisebbség aktivitásán, a saját kisebbségi értékek (nyelv, identitás, kultúra) továbbörökítésére vonatkozó kezdeményezésein, e tanulmány esetében egy kisebbségi nyelvjárási szótár szerkesztésén múlik.

A német kisebbség szociolingvisztikai szempontból tekintve egy 300 éve a Kárpát-medencében folyamatosan jelenlévő, nagy történelmi viharokat átél és megszenvedett kisebbség, amely részben megtartotta identitását. A magyarországi németek identitásuk fontos részének tekintik származásukat, valamint a német területeikről hozott és a Magyarországon kialakult egyedi, magyarországi német kultúrájukat. Az eredeti, a betelepülő németajkú beszélők által használt német nyelvjáráások (bajor, frank, pfalzi, rajnai-frank, sváb) évszázadok során a nyelvi kiegyenlítődés és a nyelvi érintkezések miatt ún. keverék nyelvjáráásokká (Mischdialekte) váltak. E keverék nyelvjáráások, illetve használatuk változása a mai napig folyamatos, hiszen a nyelvjáráások használati terei, a generációk, a társadalmi és szociális körülmények is állandó átalakulásban vannak.

¹ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. május 27.)

A hazai német kisebbség nyelvének és kultúrájának megőrzéséhez jól kiépített és működő kisebbségi intézményrendszerrel rendelkezik, a német nemzetiségi közoktatás az óvodától az egyetemig terjed.² Egy országosan megjelenő hetilappal (*Neue Zeitung*), valamint időszakosan megjelenő (*Sonntagsblatt*) és regionális terjesztésű folyóirattal (például *A Batschkaer Spuren*) rendelkezik, az országos terjesztésű lapokon kívül regionális helyi lapok is vezetnek német nemzetiségi rovatot (például a *Werischwarer Zeitung*). A magyar közszolgálati televízió *Unser Bildschirm*³ címmel országosan hetente félórás német nyelvű műsort, az MR4 kétórás programblokkot⁴ sugároz a német kisebbség tagjainak.

A magyarországi német kisebbség esetében eklatánsan generációfüggő a német nyelvjárást még használók száma, hiszen kb. a 20. század hetvenes éveitől a német nyelvjárás családon belüli továbbörökítése szinte teljesen megszakadt. Helyébe a német (köz)nyelv intenzív oktatása lépett, amely lényeges funkciókat tölt be a fiatalabb korosztályok életében (például külföldi és hazai munkahelyeken a magas szintű idegennyelvtudás egzisztenciális előnyt jelent), de erősíti identitásukat is. Főleg az idősebb korosztályok német nyelvű konverzációiban fordulnak elő nagy számban kódváltások, nyelvkeveredések német/német nyelvjárási/magyar nyelvi viszonylatban. A már kihalóban lévő helyi nyelvjárások anyagának lexikográfiai dokumentálása egyre sürgetőbb.

A Magyarországi Német Tájéztató (németül *Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten*, WUM) meritőbázisa a Hutterer által nyelvjárási szempontból elkülönített A-, B- és C-területek⁵ német nyelvjárási szókészlete. Az A-területhez a Dunántúli-középhegység (Budapesttel és agglomerációjával), a B-területhez a Délkelet-Dunántúl és a Bácska,⁶ a C-területhez az osztrák határ menti németek által lakott települések tartoznak. A tájzótár mindhárom tájnyelvi terület szókészleti adataiból építkezik, azaz három olyan tájnyelvi régió lexikális adatait foglalja össze egy szócikkbe, amelyek dialektológiai szempontból heterogének (közép- és délbajor, frank, hesseni, pfalzi, keletfrank, sváb és bajor kevert nyelvjárások).

² Müller, Márta: Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen*, 2020/1. 67–76.

³ <https://mediaklikk.hu/musor/unsere-bildschirm/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 15.)

⁴ <https://mediaklikk.hu/musor/nemet-nemzetisegi-musor> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 15.)

⁵ Hutterer, Claus Jürgen: *Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung*. In: Hutterer, Claus Jürgen (Hrsg.): *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. 123–200.

⁶ A B-területhez tartoznak a Baranya, Tolna, Somogy megyei és a Duna–Tisza közti elszórt, ún. észak-bácskai települések.

2. A Magyarországi Német Tájszótár célja

A magyarországi német nyelvjárások szókészletének szótárban való megjelenítésének a kérdése már a 20. század közepe óta a német nyelvjárásokkal foglalkozó nyelvészek – Tafferner, Mollay, Hutterer, Manherz⁷ – horizontján volt. A szisztematikus korpuszépítés és az autosemantikumokra vonatkozó koncepció kidolgozásának az elkezdése 2010 és 2015 között valósult meg,⁸ majd 2022-ben folytatódott a koncepció módosítása és online-formátummá való átdolgozása⁹ (részletesen az 1. 3. fejezetben).

A Tájszótár elsődleges célja a magyarországi németek közép- és délnémet eredetű szókészleti elemeinek a gyűjtése, rendszerezése, metanyelvi információkkal való ellátása, a jelentések leírása, valamint utóbbiak használati és irodalmi példák, illusztrációk által való szemléltetése. A gyűjtőmunka lektorált folyóiratokban, monográfiákban található nyelvjárási adatok kivonatolásából áll. A rendszerezés, a metanyelvi jellemzés és a jelentés tárgynyelvi, valamint a vizuális megjelenítésén kívül a szótár másodlagos célja a jelentések néprajzi kommentárja, kisebbség-specifikus információkkal való ellátása. A néprajzi, szociokulturális kommentárok különösen olyan címszavak esetében értékesek, amelyek denotátuma már nem játszik szerepet a jelenkori magyarországi németség életében, például a piktortégla előállításának a módja a budai hegyvidék németajkú településein (*1. ábra*)

Kultúrtörténeti kommentár

Der Lehm, aus dem die Piktorziegel geworfen wurden, war feiner strukturiert als jede Lehmorte, die man zur Herstellung von einfachen Lehmziegeln benutzte. Das OB war reich an dieser Lehmorte. Für den Piktörlehm musste man 2 bis 3 Meter tief graben. Man hat den mit der Hand ausgegrabenen Lehm nach Hause genommen, in Wasser eingeweicht und zermürrt. Danach legte man sie in Schablonen (d.h. in rechteckige Holzkasten) und man ließ sie in der Sonne trocknen. Im OB beschäftigten sich viele Familien mit der Herstellung von Piktorziegeln. Die Piktorziegel wurden mit dem Wagen (Pferdegespann) nach Budapest gefahren. Kam man bei dem Haus an, in dem der Maler arbeitete, der die ~ bestellt hatte, packte man bis zu 50 Stück ~ auf eine Platte. Diese Platte nahm man auf den Rücken und so trug man die ~ nicht selten sogar 4–5 Stockwerke hoch zu dem, der sie am besten gebrauchen konnte: zum „Piktör“ d.h. zum Anstreicher hinauf.

1. ábra. A Piktorziegel lemma kultúrtörténeti kommentárja az MNT adatbankjában

⁷ Tafferner, Anton: Gedanken zu einem „Ungarländisch-Deutschen Wörterbuch“. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6, 1941.; Mollay, Karl: Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn. In: Ágel, Vilmos – Paul, Rainer – Szalai, László (Hrsg.): *Beiträge zur historischen Lexikographie*. Budapest, 1986. 111–112.; Hutterer, Claus Jürgen: Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. In: Hutterer, Claus Jürgen: *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Budapest, 1991. 123–200.; Manherz, Karl: Zum Stand der ungarndeutschen Dialektlexikographie. In: Friebertshäuser, Hans (Hrsg.): *Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis*. Tübingen, 1986. 15–20.

⁸ Pályázatazonosító: 81342. A pályázat vezetője: Knipf-Komlósi Erzsébet (ELTE). Részt vevő kutatók és munkatársak: Hessay Regina, Erb Maria, Márkus Éva, Müller Márta (ELTE), valamint Wild Katalin (PTE).

⁹ Pályázatazonosító: 142914. A pályázat vezetője: Müller Márta (ELTE). Részt vevő kutatók és munkatársak: Knipf-Komlósi Erzsébet, Márkus Éva, Kerekes Gábor, Huber Ágnes (ELTE), Kappel Péter (SzTE), Gombkötő-Kemény Krisztina (PTE), az informatikai munkálatokat Szívós István koordinálja.

A Tájszótár használói célcsoportjába egyrészt a magyarországi németiség tagjai, másrészt a magyarországi németiség nyelvével, kultúrájával tudományos vagy pedagógiai céllal foglalkozó szakemberek, harmadrészt laikus érdeklődők tartoznak. A magyarországi németek nyelvi repertoárja 1945-öt követően megváltozott, a német nyelvjárási kompetencia fordított arányban áll a nyelvjárást aktívan vagy passzívan használók életkorával. Ezért a Tájszótár a magyarországi németiség különböző generációi számára eltérő funkcióval bír. Knipf-Komlósi nyelvi és generációs osztályozását¹⁰ alapul véve a Tájszótár az 1960-as évekig született beszélők számára a nyelvjárás használatát és az identitás megtartását szolgálja. Az 1970 után született generációk tagjai számára – az individuális nyelvjárási kompetenciától függően – a nyelvjárási és kulturális emlékezetet támogatja. Az 1990 után születettek számára a német nyelv magyarországi változatainak (retrospektív) dokumentációs eszköze.

3. Az MNT offline koncepciója (2010–2015)

Az MNT szisztematikus munkálatai az első projektszakaszban (2010 és 2015 között) kezdődtek.¹¹ Az MNT ezen időszakában került sor a szótár céljának meghatározására, koncepciójának kidolgozására, valamint ekkor vette kezdetét a szavak és szófordulatok szisztematikus gyűjtése, az első adatbázisverzió fejlesztése és a szótárkorpusz építése. Az eredeti tervek szerint az MNT nyomtatott szótárként jelent volna meg, de a nyelvjárási adatok és hangfelvételek digitalizálása már 2010-ben elkezdődött. Az első projektfázisban megközelítőleg 12 000 autentikus nyelvjárási adat került digitalizálásra, és 558 manuálisan szerkesztett szócikk készült el, utóbbiak alapján sikerült optimalizálni a szótár tervezett mikro- és makrostruktúráját.

Az adatbank címszóállománya a következő kategóriák által rendszerezhető: (1) német köznyelvi címszó – tájnyelvi megfelelő; (2) német köznyelvi címszó – tájnyelvi

¹⁰ Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Stuttgart: Steiner, 2011. 49–53.

¹¹ Az MNT előzményeihez lásd Knipf-Komlósi, Elisabeth – Erb, Maria – Müller, Márta: *Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten. Forschungsstand*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012. 22–24. Valamint: Müller, Márta: „*Ein unermäßliches Land von Begriffen.*” *Dialektlexikographische Konzeptionen im Vergleich*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2016.; Knipf-Komlósi, Elisabeth – Márta Müller: „*Ein unermäßliches Land von Begriffen.*” *Sichtbar gewordene Wörter der Ungarndeutschen*. In: Mauerer, Christoph (Hrsg.): *Mehrsprachigkeit in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Gewachsene historische Vielfalt oder belastendes Erbe der Vergangenheit*. Regensburg: Pustet (Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. 4), 2017. 147–150. Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: „*Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM)*”. In: Stöckle, Philipp – Lenz, Alexandra N. (Hrsg.): *Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021. 323–349.

megfelelő jelentéskülönbséggel bizonyos bázisdialektusokban; (3) valódi tájszavak; (4) nyelvi érintkezés következtében kialakult jövevényszavak, hibrid szóalakok.

Az alábbi szócikk (2. ábra) szemlélteti az első projektszakaszban kidolgozott mikrostruktúráját. Példaként egy valódi tájszót választottunk, azaz egy olyan lexikális egységet, amely nem szerepel a mai német köznyelv egynyelvű szótáraiban (bár a szóösszetétel mindkét eleme ismert a német köznyelvben is).

[Totentruhe(l)] f. 'Sarg': *Ta(o)ntrucha* (A: Rt, Taur), *Toountru(u)chel* (A: Ht, SbO, Tschp), *Toountruucha* (A: Getz); *To(o)detru(u)chel, -tru(u)gl* (B: östl Bran, östl Schom, südwestl Toln.), *To(o)ntruuch(e)l* (B: Neue, Per, Tschl), *Todatru(u)chl* (B: Werd, Wm), *Todatruucha* (B: Hasch, Tewl) Például *Todatruchana* (B: Hasch), *Toodatrubl* (B: Jd), *Tootrugl* (B: Sitsch), *Toountru(u)chel* (A: Ht, SbO, Tschp), *Toountruucha* (A: Getz), *Totatruuchel* (B: Asch), *Toudetru(u)chel, -tru(u)gel* (A: Bg, Ern, Gron, Ton, Wel; B: Ug. v. Bl, Gr, Hid, Ug. v. Wsch). *Ta war a Man, ter sakte, pals khummt ti Forradalom* [ung. 'Revolution'], *tas Geld vefault, ta khani Todetruchl khafe. So hat 'r ani kekhaft.* (Bond, 2006). – *koporsó*.

2. ábra. A Totentruhe próbaszócikke az első projektszakaszból (© 81342. sz. OTKA)

A szócikkekben a félkövér szedéssel jelölt lemma után nyelvtani információk következnek. A lemma alakjában ebben az esetben két alakváltozat lett feltüntetve (*Totentruhe* és *Totentruhe(l)*), ezt követi a főnév nyelvtani nemének (f. = nőnem) megadása. A címszó valódi tájszó, ezért a címszó alakja szögletes zárójelben áll. A grammatikai nem után jelentésmegadás található német nyelven ('Sarg'), majd az egyes nyelvjárási szóalakok következnek. Minden szóalak után fel van tüntetve kerek zárójelben, hogy ezek melyik nyelvjárási régióban, ill. melyik települése(ke)n dokumentáltak (itt: az A és B területek, ill. a települések rövidítései, például Rt = Gyulafíratót/Ratot, Taur = Tarján/Tarian/Taunar). A szócikk végén egy nyelvhasználati példa áll forrásmegadással, s végül a címszó ekvivalense következik magyar nyelven.

4. Az MNT második projektszakaszának (2022–2026) eredményei

4.1. Az adatbank informatikai jellemzői

Az MNT második szakaszának innovatív döntése a nyomtatott szótárkonceptió átalakítása volt online-verzióvá. Egy online-szótár előnye, hogy a szótár struktúrája és tartalma folyamatosan változtatható, más portálokkal összekapcsolható. Az MNT Java nyelven, valamint Spring és Next.js keretrendszerekben íródott, az adatok tárolása MySQL adatbázisban valósul meg. A szótárfunkciók ún. CRUD-műveletek,

amelyek tárgy- és metanyelvi adatok létrehozására (create), keresésére (read), frissítésére (update) és törlésére (delete) használhatók. Az MNT-alkalmazás egyes funkciói 2025–2026-ban válnak nyilvánossá (például lemma, jelentés, tájnyelvi adat, település keresése). A nem publikus felület csak a szerkesztők számára elérhető. A szerkesztői felületen kereshetőek, manuálisan feltölthetőek, javíthatóak, törölhetőek, áthelyezhetőek adatok. Itt lehetőség nyílik arra, hogy egy excel-sablon alapján egyszerre több szócikket is feltöltsenek, de emellett arra is, hogy egyesével töltsenek fel a szerkesztők szócikkeket, illetve a meglévő szócikkeket módosítsák, kiegészítsék.

Az adatbankban tárolt címszavak és nyelvjárási adatok az MNT online felületén (honlap elérhetősége: <https://wum.elte.hu/de>) válnak kereshetővé (3. ábra).

WUM – Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten

3. ábra. Az MNT publikus keresőfelülete

4.2. Az adatbank korpusza

A szótár korpuszának felépítése, az abban foglalt szavak és szófordulatok rendszeres gyűjtése az első, 2015-ig tartó munkaszakaszban vette kezdetét. A második projektszakasz során kialakított elektronikus adatbank korpusza egyrészt az első projektfázis eredményeire támaszkodik, másrészt újonnan bevitt adatokból (például tematikus címszavakból és hozzájuk tartozó nyelvjárási adatokból) áll.

A szótárkorpusz egyik legfontosabb forrását a Magyarországi Németek Kutatóközpontjának a szócédulái képezik, melyek a szótármunkálatokba bevont területek nyelvjárási adatait rögzítik, és az első szakasz során kerültek manuális digitalizálásra. Az MNT korpuszának konkrét forrásait nyomtatott kötetek, monográfiák, periodikák, naptárak, online-gyűjtemények, laikusok által összeállított kéziratok, doktori disszertációk és archívumokban fellelt szövegek képezik. Az MNT-adatbankba beemelésre kerültek a 2008-ban és 2012-ben megjelent Magyarországi németek nyelvatlászának (UDSA) a B-területre (Dél-Magyarország) vonatkozó válogatott adatai is.¹²

¹² Brenner, Koloman – Erb, Maria-Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Erster Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2008; Erb, Maria (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Zweiter Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012.

A szótárkorpusz egyszerű és összetett szavakat, képzett szóalakokat, jelzős szerkezeteket, több szóból álló szerkezeteket, kollokációkat, egész mondatokat és német körülírással, illetve magyar fordítással ellátott szólásokat, közmondásokat, parasztregulákat, valamint rövid (gyermek)verseket tartalmaz.

Az adatbank szókészletében a következő tematikus megoszlás figyelhető meg: élelmiszerek, borászat, népviselet, szokások és hagyományok, születés és keresztelelő, házasságkötés/menyegző, halál/temetkezés, rokonság- és személyjelölések, növény- és állatvilág, valamint a mindennapokban használatos tárgyak és eszközök megnevezései. A második projektfázisban az alaplemmalista tematikus lemmalistákkal lett bővítve, szem előtt tartva a rurális körülmények között élő és elsősorban mezőgazdasági tevékenységet folytatott német nyelvjárási szókészletét. A tematikus lemmalisták az alábbi területek válogatott címszavait tartalmazzák: földművelés, állattartás, kertészet, borászat, erdőgazdálkodás, gyümölcsstermesztés, gasztronómia, valamint halászat.

Az MNT korpusza a második szakaszban kialakított szövegbank alkorpuszával bővült, amely nyelvjárásban íródott népköltészeti és szépirodalmi szövegeket tartalmaz (részletesen a 4.3.2. fejezetben).

4.3. Az adatbank új funkciói

4.3.1. Illusztrációs adatbank

Az MNT online verziójának funkciói közé tartozik az is, hogy a projekt keretében egy illusztrációs adatbázis kerül kiépítésre, amelynek céljai sokrétűek: az illusztrációk színesítik és kiegészítik a jelentésmagyarázatot, ezáltal növelik a szócikkek információtartalmát, valamint megkönnyítik a felhasználók számára a szöveges jelentésleírások megértését. Az illusztrációk hitelességének és megbízhatóságának biztosítása érdekében a képi adatbázis túlnyomórészt magyarországi német tájhzakra és múzeumokra, valamint magángyűjteményekre támaszkodik forrásként. A gyűjtőmunka során – más szótárprojektekhez hasonlóan¹³ – többnyire csupán egy nagyon szűk képtípus-spektrum használható fel (például egyszerű fényképek jellegzetes tárgyokról, környezet nélkül). A motívumok kiválasztása mellett egy képi adatbank kiépítésének számos jogi vonzata is van. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogászai főleg az előkészítő és az első projektfázisban szaktanácsadással segítették a gyűjtés szabályosságát, és az illusztrációkkal foglalkozó munkatársak rendelkezésére bocsátották mindazokat a dokumentumokat és

¹³ Schmitz, Ulrich: Wörterbücher als Sehflächen. In: Schierholz, Stefan J. – Gouws, Rufus Hjalmar – Hollós Zita – Wolski, Werner (Hrsg.): *Wörterbuchforschung und Lexikographie*. Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2016. 207–226.

formanyomtatványokat (írásos felhasználási engedélyek, hozzájárulások, adatkezelési tájékoztató), amelyek a gyűjtőmunka jogtisztaságát biztosítják.

Az adatbankba mindhárom régióból kerülnek illusztrációk feltöltésre, ugyanis gyűjtéseket az A-, a B- és a C-területeken is folytatunk. A 2023/2024-es projekt-évek során az illusztrációs reszort több mint 900 felvételt készített, annotált és töltött fel az adatbázisba. Az annotálás során a következő metaadatok kerültek rögzítésre:

- az illusztráció típusa (saját, szkennelt, interneten elérhető)
- nyelvjárás-terület (A, B, C)
- régió, helység, cím
- a kép készítésének éve, dátuma
- a kép címe
- címszavak
- a gyűjtő neve
- a képfájltra mutató Google drive link
- alternatív felvételek száma.

Az annotáció szemléltetéséként a Weib címszó 'nő' jelentéséhez kapcsolódó kép metaadatai az 2. táblázatban olvashatók.

2. táblázat

Weib címszó 'nő' jelentéséhez kapcsolódó kép metaadatai

<i>Az illusztráció típusa</i>	saját
<i>Nyelvjárás-terület</i>	B
<i>Régió, helység, cím</i>	Bátaszéki Tájház, Bátaszék, Szabadság u. 24.
<i>A kép készítésének éve</i>	2024
<i>A kép címe</i>	Asszonyok paraszti viseletben
<i>Címszavak</i>	asszonyok, paraszti életforma, viselet
<i>A gyűjtő neve</i>	Gombkötőné Kemény Krisztina
<i>Google drive link</i>	nem publikus
<i>Alternatív felvételek száma</i>	0

Az adatbázisba feltöltött képek többek között az alábbi tematikus csoportokba sorolhatók:

- népi építészet: például utcaképek, emlékművek, templomok, temetők, lakóházak, gazdasági melléképületek
- népművészeti és berendezési tárgyak: például bútorok, szőttek, textilek, ládák
- a vallásos élet tárgyai: például szentképek, keresztek, imakönyvek, házi oltár
- népviselet: például ünnepi viselet, ruházati kellékek, ékszerek

- használati tárgyak és gépek: például konyhai eszközök, varrógép, vasaló
- mezőgazdasági eszközök és iparos szerszámok, például szekér, vasvilla, szőlőprés.

Továbbá fontosnak tartjuk a magyarországi német konyhához és a szellemi kultúrához tartozó lemmák illusztrálását is, ezért az elkövetkező időszak feladata lesz magyarországi német ételek és a még ma is élő szokások, hagyományok (például tűzszentelés, balászáldás, úrnapja), az alkalmazott népi gyógy módok (például hagymatea készítése torokfájás ellen) fényképes dokumentálása.

A gyűjtőmunkában és az illusztrációk feldolgozásában az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Pécsi Tudományegyetem német és nemzetiségi német szakos hallgatói aktívan részt vesznek. A közreműködés jelentős mértékben motiválja a fiatal kollégákat, és kiemelt szerepet játszik abban, hogy felkeltse az érdeklődésüket a magyarországi német nyelvvel és kultúrával kapcsolatos tudományos vizsgálódások iránt, ami az MNT-munkacsoport egyik lényeges célkitűzése is.

4.3.2. Irodalmi szövegbank

Az online-verzió átdolgozott szótárkonceptiója szerint az MNT adatbankja egy nyelvjárási irodalmi példákat is tartalmazó szövegbankkal bővült. A szövegbankba olyan magyarországi német nyelvjárási népköltészeti és szépirodalmi szövegrészletek kerülnek feltöltésre, amelyek egy adott nyelvjárásszó kontextualizált használatát szintagma- vagy mondat szinten szemléltetik. A feltöltés feltétele – a nyelvjárásszó jelentésén kívül – szépirodalmi szövegpélda esetén annak a nyelvjárást-területnek, régióknak vagy településnek az ismerete, ahonnan a nyelvjárási szöveg szerzője származik, népköltészeti szövegpélda esetén a terület, régió vagy település, ahol az alkotás gyűjtve lett.

Az irodalmi adatbázis műfaji osztályozása szerint az irodalmi szövegpéldák származhatnak drámából (például színműből), lírai műből (például versből, dalból, mondókából) és prózai műből (például regényből, elbeszélésből, kommentárból, mondából, legendából, meséből). Az adatbank az irodalmi szövegpéldák, valamint a befoglaló forrásművek bibliográfiai adatait is tárolja. A forrásmű az adathordozó típusa szerint lehet nyomtatott (például monográfiákban, antológiákban, kalendáriumokban, folyóiratokban elérhető szövegek), kéziratos (például hagyatékból, privát gyűjteményből származó művek) vagy online-formátumú (interneten publikált mű).

A nyomtatott és digitális forrásműből származó irodalmi szövegpéldák adatbankban tárolt bibliográfiai adatkategóriái az irodalomtudományi bibliográfiai adatolás irányelveit követik. Autentikus kéziratos forrásművek esetében a gyűjtés éve (ennek hiánya esetén a „nincs adat” és a kézirat megtalálásának az éve) és a gyűjtő neve (ennek hiányában a kéziratot beküldő neve) kerül rögzítésre.

4.4. Az adatbank felépítése

4.4.1. Makrofelület

Az adatbank szerkesztői felületén mind excel-táblázatokban rögzített adatok importálására, mind új címszavak létrehozására lehetőség nyílik. A honlap meta-nyelvének tekintetében a szerkesztő az angol, magyar és német nyelvek közül választhat, utóbbinak véglegesítése és aktiválása jelenleg zajlik. Az adatbank keresőfunkciójával a szerkesztő rákereshet címszavakra, ezzel együtt a régiókra szűkítve is végezhet szűrt keresést.

Az adatbankban a címszavakhoz tartozó mikrostruktúra a következő információs kategóriákból áll: nem, szófaj, etimológia, nyelvföldrajzi művekre való utalás, jelentések, tárgykör (szakterület), stílus, kultúrtörténeti kommentár, használati példák (szintagma- és mondat szinten), frazeologizmuspéldák, irodalmi szövegpéldák, valamint fényképek formájában feltöltött illusztrációk is színesítik az egyes szócikkeket (utóbbiakat l. részletesen a 4.3.1. és 4.3.2. fejezetekben).

Új példa létrehozása

Mondat szintű példa?

Rendhagyó mezők Rendhagyó mezők megjelenítése

Mégse

4. ábra. Új nyelvjárási lexikográfiai példa létrehozása az adatbank szerkesztői felületén magyar metanyelven

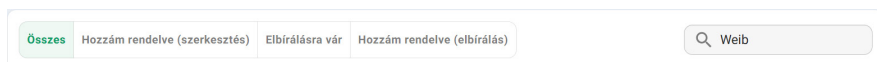
Az adatbankban a szerkesztői felületen a szerkesztő megadja a lemmához társított használati példánál a területi kódot (A-, B- vagy C-terület), a konkrét régiót vagy települést, a nyelvjárási példát (tájszót), annak német köznyelvi átíratát (4. ábra), továbbá példaszöveget is feltölthet, több jelentés esetén pedig a szerkesztők vertikálisan hierarchikus sorrendet állíthatnak fel a címszó egyes jelentései között, azt véve figyelembe, hogy mennyire konkrét, illetve mennyire elterjedt egy jelentés.

4.4.2 Mikrostruktúra

A továbbiakban a Weib címszó példáján bemutatásra kerül az adatbank főnévi címszavainak a felépítése, illetve a főnévi címszavakhoz tartozó információs kategóriák jellemzése.

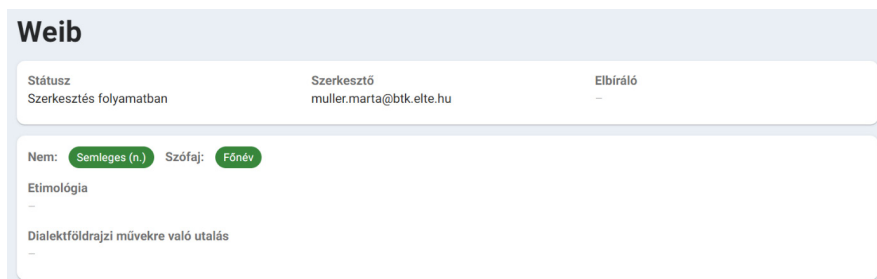
4.4.3. Címszó

A Weib címszó lekérdezése az MNT-adatbankban (<https://wum.elte.hu/>) a keresőfunkció segítségével történik (5. ábra).

5. ábra. Az MNT adatbank keresőfunkciója

A szócikk státusza („Szerkesztés folyamatban”) és a hozzárendelt szerkesztő feltüntetése után külön sorban, zöld színnel kiemelve a nyelvtani információk találhatóak (6. ábra). Ugyanitt jelentethetők meg az etimológiai adatok, valamint szakirodalomra való utalások.

6. ábra. A Weib szócikk státusza és nyelvtani információk megadása

4.4.4. Jelentés(ek)

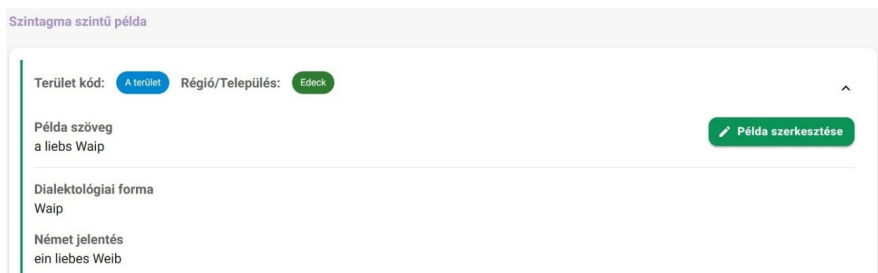
A címszóhoz kapcsolódó szemantikai kommentár jelentésmegadásai és a jelentésmegadásokhoz tartozó további meta- és tárgynyelvi adatok az adatbankban a jelentésmegadásenként elkülönülő, lenyitható menükben találhatóak. A 7. ábra a Weib címszó két jelentését mutatja német és magyar nyelven.

7. ábra. A Weib címszó két jelentésmegadása német és magyar nyelven

A szemantikai kommentáron belül a jelentésmegadást a szerkesztők tárgykör-, stílus- és kultúrtörténeti információkkal tudják finomítani, illetve bővíteni. A tárgykör és a stílus információk kategóriái a jelentések szaknyelvi minőségét, illetve stílusértékét tükrözik. A kultúrtörténeti információkat tartalmazó kategória a jelentések kulturális kontextusát rögzíti. A Weib címszó 'nő' jelentése esetén a kulturális kommentár például a beteglátogató imádkozóasszonyok tevékenységét mutatja be.

A jelentések információs kategóriáihoz kapcsolódnak a nyelvjárásszók. A nyelvjárásszók szintagmaszintű vagy mondatszintű lexikográfiai példákba ágyazottan is megjelennek (8. és 9. ábra).

8. ábra. Szintagmaszintű lexikográfiai példa a Weib címszó 'nő' jelentéséhez Etyek településről

Mondat szintű példa

Terület kód: A terület Régió/Település: Banda

Példa szöveg
A aajts Weep is a Hülf ums Haas. Példa szerkesztése

Dialektológiai forma
Weep

Német jelentés
Ein altes Weib ist eine Hilfe ums Haus.

9. ábra. Mondatszintű lexikográfiai példa a Weib címszó ’nő’ jelentéséhez Bánd településről

Ha egy nyelvjárászó egy szintagmában vagy mondatban részben vagy teljes mértékben idiomatikus környezetben adatolható, a nyelvjárási frazeológiai példa a lexikográfiai példaktól elkülönült információs kategóriában jelenik meg (10. ábra).

Frazeologizmus példák + Új példa létrehozása

Mondat szintű példa

Terület kód: A terület Régió/Település: Banda

Példa szöveg
A aajts Weep is ɐ Tsaa ums Haas. Példa szerkesztése

Dialektológiai forma
Weep

Német jelentés
Ein altes Weib ist ein Zaun ums Haus. (Es passt auf alles auf, weiß über alles Bescheid.)

10. ábra. Mondatszintű frazeológiai példa a Weib címszó ’nő’ jelentéséhez Bánd településről

Amennyiben egy nyelvjárászó irodalmi műben adatolható, a nyelvjárászó szintagmaszintű vagy mondatszintű nyelvjárási szövegekörnyezetben kapcsolódik a jelentéshez. A 11. ábra a Weib címszó ’feleség’ jelentését adatolja egy B-terület-ről (Somberekről) származó anekdotából, amely a *Neue Zeitung* hasábjain 1978-ban jelent meg:

Terület kód: B terület Régió/Település: Schomberg

Cím
 Neue Zeitung: Tie Kschicht vom tuma Weib Példa szerkesztése

Műfaj
 Kurzgeschichte

Szerző	Megjelenés éve	Oldalszámok	Újság szám
Maria Bauer	1978	5	22. Jg. Nr. K.A.

Köznyelvi német átirat
 Der Mann ist in die Arbeit gegangen, das Weib hat eingekauft, am anderen Tag haben sie geschlachtet, der Mann hat das Fleisch in Stücke geschnitten und hat zu seinem Weib gesagt (...).

Tájnylevi irodalmi példa
 Tr Mann is in tie Arw't kanga, s Weib hot eigakhaft, am anra Tag hun sie kschlacht, tr Mann hats Fleisch uf Sticker kschnita, un hat zu sein Weib ksacht (...).

11. ábra. Mondatszintű irodalmi példa a *Weib* címszó 'feleség' jelentéséhez (*Neue Zeitung* 1978/22, 5.)

A jelentésekhez tartozó információk kategóriákat az illusztrációk zárják. A *Weib* címszó esetében a tanulmány elkészítésekor két illusztráció kapcsolódott a címszó 'nő' jelentéséhez. A 12. ábra egy B-területről (Bátaszékről) származó illusztrációt, valamint a fotó metaadatainak egy részét mutatja:

📷 Kép kiválasztása

Terület kód *
B terület

Régió/Település *
Badasek

Cím
Weiber in Werktagstracht

Leírás

Média típusa
Foto

12. ábra. A *Weib* címszó 'nő' jelentéséhez kapcsolódó illusztráció és metaadatainak egy része az adatbankban (fotó: Gombkötőné Kemény Krisztina)

5. Kitekintés

A magyarországi németség szociolingvisztikai, dialektológiai és földrajzi szempontból igen heterogén szókészletének szótár formájában való dokumentálása 2010-ben kezdődött el. Az első öt évben (2010 és 2015 között) elért eredményekre és tapasztalatokra támaszkodva (a nyelvjárászsziget-szótár koncepciójának a kidolgozása, szisztematikus adatgyűjtés lefolytatása, a lemmatípusok megállapítása, az adatbázis fejlesztése és feltöltése, a próbaszócikkek készítése) a 2022/2023-ban indult második projektszakasz munkatársai a nemzetközi trendekhez igazodva a szótár koncepcióját online-formátumúvá alakították. Az adatbank második verziója rendelkezik olyan szerkesztői felülettel, amely nemcsak az adatok bevitelét, hanem azok szerkesztését és publikálását is lehetővé teszi. Az online-formátum nagy előnye, hogy a laikus felhasználók számára elérhető felületen a már publikált szócikkek visszahívhatóak, és újonnan beérkezett nyelvjárási adatokkal bővíthetők, majd ismételen publikálhatóakká válnak. A visszahívhatóság és bővített publikálás mind a szerkesztőknek, mind a felhasználóknak előnyös: előbbiek egy szerkesztői konszenzuson alapuló, teljesült lexikográfiai minimum után publikálhatnak szócikket (amely egy későbbi stádiumban visszahívható és bővíthető, majd újra publikálható). Utóbbiak számára egy-egy szócikk, illetve a szócikkrezletek már akkor is elérhetővé válnak, ha egy címszó információs kategóriái még nincsenek 100%-ban adatokkal feltöltve. Az MNT esetében e – mind a szerkesztők, mind a felhasználók számára – fontos állomás 2025/2026-ban érkezik el.

A német tájszótárak nemcsak a nyelvjárási adatok dokumentációjának a legrégebbi formája (az első szervezett gyűjtés német nyelvterületen a 17. században kezdődött el), de egyben a legátfogóbb is. A tájszótárak ugyanis nemcsak egy-egy nyelvjárászó jelentését mutatják meg, hanem kontextualizált környezetben az adott nyelvjárászó fonetikai, morfológiai és szintaktikai jellemzőit is. Az első, Johann Ludwig Prasz által szerkesztett *Glossarium Bavaricum* (1689) óta mind lexikográfiai, mind a nyelvi adatok megjelenítésének a szempontjából hatalmas fejlődésen ment keresztül a német nyelvű tájszótárkészítés. A zárt német nyelvterület,¹⁴ valamint a német nyelvjárászszigetek¹⁵ jelenleg aktív tájszótár-szerkesztőségeiről a német és angol nyelvű LexikoNet-platform¹⁶ nyújt áttekintést. A közgyűjteményekkel szemben támasztott digitális elérhetőség követelményének eleget téve a jelenleg

¹⁴ Badisches Wörterbuch, Bayerisches Wörterbuch, Dialektologisches Informationssystem für Bayerisch-Schwaben, Fränkisches Wörterbuch, Hessen-Nassauisches Wörterbuch, Mittelbairisches Wörterbuch, Niedersächsisches Wörterbuch, Pommersches Wörterbuch, Schweizerisches Idiotikon, Westfälisches Wörterbuch, Wörterbuch der historischen bairischen Mundarten in Österreich und Südtirol.

¹⁵ Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch, Sudetendeutsches Wörterbuch, Wörterbuch der Bannater deutschen Mundarten, Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten.

¹⁶ <https://www.oaaw.ac.at/acdh/institute/networks-cooperations/networks/lexikonet> (Utolsó leltöltés: 2025. március 6.)

aktív német tájszótárak kész szócikkei, adatbázisa online-felületen is elérhetőek, vagy a szótár retrodigitalizálása és az adatbank feltöltése folyamatban van, így biztosítva azt, hogy bár a tájszótárakat tudományos nyelvészeti eredménynek tekintjük, rendeltetésük szerint egyrészt laikus célokot szolgálnak, másrészt későbbi tudományos vizsgálódások szigorúan rendezett forrásává válnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brenner, Koloman – Erb, Maria – Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Erster Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2008.
- Erb, Maria (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Zweiter Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012.
- Hutterer, Claus Jürgen: Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. In: Hutterer, Claus Jürgen: *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. 123–200.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Erb, Maria – Müller, Márta: *Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten. Forschungsstand*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Stuttgart: Steiner, 2011.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Márta Müller: „Ein unermäßliches Land von Begriffen.“ Sichtbar gewordene Wörter der Ungarndeutschen. In: Mauerer, Christoph (Hrsg.): *Mehrsprachigkeit in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Gewachsene historische Vielfalt oder belastendes Erbe der Vergangenheit*. Regensburg: Pustet (Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. 4), 2017. 147–150.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM). In: Stöckle, Philipp – Lenz, Alexandra N. (Hrsg.): *Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021. 323–349.
- Manherz, Karl: Zum Stand der ungarndeutschen Dialektlexikographie. In: Frieberthäuser, Hans – Dingeldein, Heinrich J. (Hrsg.): *Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1986. 15–20.
- Márkus, Éva: *Deutsche Mundarten im Ofner Bergland*. Budapest, 2003. (Ungarndeutsches Archiv 4)
- Márkus, Éva: *Die deutsche Mundart von Deutschpilsen/Nagybörzsöny*. Wien: Praesens Verlag, 2014. (Beiträge zur Sprachinselforschung 22).

- Márkus, Éva: Lexikológiai vizsgálatok a nagybörzsönyi német nyelvjárásban. In: Pintér Tibor – Pődör Dóra – P. Márkus Katalin (szerk.): *Szavak pásztora. Írások Magay Tamás tiszteletére*. Szeged: Grimm Kiadó, 2012. 270–286.
- Mollay, Karl: Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn. In: Ágel, Vilmos – Paul, Rainer – Szalai, Lajos (Hrsg.): *Beiträge zur historischen Lexikographie*. Budapest, 1986. 111–112.
- Müller, Márta: „*Ein unermäßliches Land von Begriffen.*” *Dialektlexikographische Konzeptionen im Vergleich*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2016.
- Müller, Márta: Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen*, 2020/1. 67–76.
- Schmitz, Ulrich: Wörterbücher als Sehflächen. In: Schierholz, Stefan J. – Gouws, Rufus Hjalmar – Hollós Zita – Wolski, Werner (Hrsg.): *Wörterbuchforschung und Lexikographie*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2016. 207–226.
- Tafferner, Anton: Gedanken zu einem „Ungarländisch-Deutschen Wörterbuch”. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6, 1941. 340–342.

MÜLLER MÁRTA*

Esemény, eset és fordulat a magyarországi németek nyelvi önéletrajzaiban

Events, incidents and turns in the linguistic autobiographies of Germans in Hungary

ABSTRACT: Linguistic experiences in the language autobiographies can be categorised as events, incidents and turns according to the narrators' narratives, depending on whether they are based on conscious experiences or whether their occurrence caused a change in the narrator's linguistic behaviour. Through the linguistic autobiographies of elderly bilingual speakers of the German minority in Hungary, the study presents the linguistic experiences that played a role in the development, practice and then the dismantling of their bilingualism.

KEYWORDS: German minority in Hungary, linguistic autobiography, event, incident, turn

1. A magyarországi németek nyelvi helyzetének kutatásáról

Egy kisebbség kétnyelvűségének a változásában a történeti-politikai, földrajzi, gazdasági és generációs tényezők mellett jelentős szerepet játszik az ország mindenkori nyelvpolitikája, a törvényileg biztosított oktatási és kulturális lehetőségek minősége és mennyisége, de a beszélőknek az anyaországi nyelvterület(ek)kel, azok közösségeivel és tagjaival ápoltt privát és hivatalos (például szakmai) kapcsolatainak az intenzitása is.¹

A 20. század második felében a magyarországi német kisebbség körében végzett nyelvtudományi kutatások elsősorban a helyi nyelvjárások dokumentálását tűzték

* A szerző habilitált egyetemi docens, ELTE-BTK Germanisztikai Intézet. E-mail cím: muller.marta@btk.elte.hu; ID: 0000-0001-6865-827X

¹ Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Sprachfördermaßnahmen zur Erhaltung der deutschen Sprache in Ungarn. In: Ammon, Ulrich – Schmidt, Gabriele (Hrsg.): *Förderung der deutschen Sprache weltweit: Vorschläge, Ansätze und Konzepte*. Berlin: Walter de Gruyter, 2019. 483–500. doi:10.1515/9783110479232-030

ki célul. A nyelvészeti adatgyűjtés során a felmérésekben résztvevők a nyelvvel, identitással kapcsolatos szubjektív véleménynyilvánításokat kerülték.² Napjainkra a magyarországi németiség nyelvvel foglalkozó kutatások differenciálódtak: a grammatikai,³ lexikológiai-lexikográfiai,⁴ névtani megközelítéseket⁵ a nyelvi

² Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Zwischen Vitalität und Aufgabe. In: *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Berlin – Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018. 51–67.

³ Márkus, Éva: Der adnominale possessive Dativ im Dialekt von Deutschpilsen (ungarisch Nagybörzsöny). *Linguistische Treffen in Wrocław*, Vol. 21, 2022 (I). doi:10.23817/lingt-reff.21-8. 129–142.; Márkus, Éva: Die adnominale Possession im Dialekt von Deutschpilsen (Nagybörzsöny) – mit besonderem Augenmerk auf den possessiven Genitiv. In: Car, Milka – Leskovec, Andrea (Hgg.): *Zagreber Germanistische Beiträge 31*, 2022. 225–243. doi:10.17234/ZGB.31.13.; Márkus, Éva: Personal- und Sozialdeixis im Dialekt von Deutschpilsen. In: Haberland, Detlef – Szczek, Joanna (Hg.): *Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik (ZMG) 9*. Wien: Praesens Verlag, 2023, 131–147. doi:10.23783/21923043.2023. Márkus, Éva – Baloghné Nagy, Gizella. Kettős tagadás a nagybörzsönyi német nyelvjárásban. *Magyar Nyelv*, 2024/1. 55–70. doi:10.18349/MagyarNyelv.2024.1.55;

Márkus, Éva: Die Movierung im Dialekt von Deutschpilsen (ungarisch Nagybörzsöny). In: Mostýn, Martin – Vaňková, Lenka (Hrsg.): *Form und Funktion im linguistischen Kontext*. Ostrava: University of Ostrava, 2024. 93–110.

⁴ Földes, Csaba: Aktuelle Dynamiken im Deutschen als Minderheitensprache: am Material ungarndeutscher Dialekte bairischer Provenienz. In: Földes, Csaba (Hrsg.): *Kontaktvarietäten des Deutschen im Ausland*. Erfurt: Gunter Narr Verlag, 2021. 85–119.; Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Wie „gemischt“ ist die deutsche Minderheitensprache in Ungarn in der Gegenwart? *Germanistische Linguistik*, 2023/260–262. 165–196.; Márkus, Éva: Speisen, Küche, Gewürze und Geschmack im deutschen Dialekt von Deutschpilsen (Ungarn) – mit fremdsprachendidaktischen Implikationen. In: Pawlikowska-Asendrych, Elżbieta – Joanna Szczek (Hrsg.): *Kulinarische Welt in Sprache, Kultur und Literatur*. Band 1. Hamburg: Verlag Dr Kovac, 2023. 220–235.; Márkus, Éva: Bei den Ungarndeutschen zu Tisch – Das Beispiel Deutschpilsen (ung. Nagybörzsöny). *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*. Heft 1.2024. Jg. 19. Essen und Trinken. Verlag Friedrich Pustet, 11–29.; Gombkötő-Kemény, Krisztina – Huber, Ágnes – Kappel, Péter – Kerekes, Gábor – Knipf-Komlósi, Elisabeth – Márkus, Éva – Müller, Márta – Nagy, Illés – Szívós, István: Das Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM) in der zweiten Projektphase: Ergebnisse des ersten Projektjahres. *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*, 2024/2, 61–67.

⁵ Hauber, Kitti: Soziokulturelle Aspekte der deutschen Familiennamen im Karpatenbecken des 18. Jahrhunderts. *Österreichische Namenforschung*, 2024. 261–272.

változatok elsajátítását,⁶ a két- és kettősnyelvűséget,⁷ a nyelvi attitűdöket,⁸ a nyelvi normát,⁹ valamint a nyelv és az identitás¹⁰ kérdéseit elemző tanulmányok egészítik ki. A nyelvvel kapcsolatos empirikus kutatások kiszélesedése az óvatos adatközlői habitus megváltozásával is összefügg: az adatközlők a sokáig tabuizált nyelvi témákról (mint a nyelvjárás stigmatizáltsága, a nyelvjárás elhagyása, a fokozatos nyelvvesztés, a nyelvi változatok és beszélők megítélése), a változó identitás kérdéseiről immáron bátra(bba)n nyilatkoznak, mint évtizedekkel ezelőtt. A magyarországi németiség nyelvi viselkedésének megismeréséhez nemcsak objektív nyelvi adatokra,¹¹ hanem a beszélőközösség szubjektív metanyelvi ismereteire, a nyelv-elsajátítással kapcsolatos emlékeire, attitűdjeire, véleményére és perspektíváira is szükség van, utóbbiak felfedésének egyik lehetséges módja a nyelvi önéletrajzi interjúk készítése.

⁶ Nagy, Viktória: Angewandte linguistische und sprachpädagogische Aspekte der Kompetenzmessungen in den deutschen Nationalitätenschulen. In: Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta (Hrsg.): *Spracheinstellungen, Spracherhalt durch Schule, Identität*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2021. 183–202; Kemény-Gombkötő, Krisztina: Zum Problemfeld der Trennung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Deutschunterricht an ungarndeutschen Nationalitätengymnasien. In: Knipf-Komlósi– Müller, 2021. 145–181; Kerekes Gábor: Nyelvek és nyelvváltozatok között a magyarországi modern német irodalomban. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Nádor Orsolya – Sólyom Réka (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2020. <https://mersz.hu/nyelv-kultura-identitas-nyelvpedagogia-nyelvelsajatis-nyelvoiktatas//> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 16.)

⁷ Müller, Márta – Waldhauser, Szimonetta – Péhm, Julianna: Bilingualismus und Bikulturalismus unter den Ungarndeutschen an der österreichisch-ungarischen Grenze. Ergebnisse einer Voruntersuchung. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*, 2022/17. 79–90; Babai, Zsófia – Kovácsné Vinkovics, Éva: Erlebnisorientierter Zweitspracherwerb in der frühen Kindheit. *Képzés és gyakorlat*, 2020/1–2. 131–140.

⁸ Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Deutsche sind hilfsbereit, aber verschlossen. Affektive Komponenten der Einstellung ungarndeutscher Jugendlicher zur deutschen Sprache und ihrer Sprecher. In: Kegyes, Erika – Kriston, Renata – Schönenberger, Manuela: *Sprachen, Literaturen und Kulturen im Kontakt: Beiträge der 25. Linguistik- und Literaturtage der GeSuS, Miskolc/Ungarn 2017*. Hamburg: Dr. Kovac, 2019. 533–540; Miskei, Réka – Müller, Márta: Einstellungen von jüngeren und älteren Ungarndeutschen zur deutschen Sprache und zu ihren Sprechern. In: Földes, 2021. 445–460; Waldhauser, Szimonetta: Dialektgebrauch und Spracheinstellungen der Ungarndeutschen im Ungarischen Mittelgebirge: Ergebnisse einer Pilotstudie. In: Knipf-Komlósi – Müller, 2021. 53–72.

⁹ Knipf-Komlósi, Elisabeth: Die plurizentrische deutsche Sprache und die Normfrage im Deutschunterricht in Ungarn. In: Schörg, Christine – Sippl, Carmen (Hrsg.): *Die Verführung zur Güte: Beiträge zur Pädagogik im 21. Jahrhundert Festschrift für Erwin Rauscher*. Innsbruck: Studien Verlag, 2020. 177–184.

¹⁰ Huber, Ágnes: *Untersuchung zur ethnisch-nationalen und sprachlichen Identität junger Ungarndeutscher*. Hamburg: Dr. Kovac, 2015.

¹¹ Földes Csaba: *Kontaktdeutsch. Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2005; Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Stuttgart: Franz Steiner, 2011.

2. Nyelvi önéletrajzok

A nyelvi önéletrajzok¹² olyan narratív önéletrajzi visszaemlékezések, amelyekben az elbeszélő személy az élettörténetének azon pontjaira fókuszál, amelyek a nyelvi repertoárjában található nyelvekkel kapcsolatban fontosak: hogy az élete során milyen nyelvekkel, nyelvváltozatokkal találkozott, milyen nyelveket sajátított el, milyen kompetenciával rendelkezik az általa ismert nyelveken, mi a véleménye a megismert nyelvekről, milyen attitűddel viszonyul a nyelvekhez és beszélőihez, milyen metanyelvi (pszeudo)ismeretei, tapasztalatai vannak a megismert nyelvekkel kapcsolatban.

Bár a nyelvi önéletrajzok egy személy nyelvi tapasztalatainak a narratívái, tehát individuális konstrukciók, de a nyelvi tapasztalatokra az individuum szociokulturális körülményei, a szélesebb társadalmi környezet által kínált lehetőségek (vagy tiltások) és a kollektív narratívák (például a nyelvi ideológiák, attitűdök) is hatással vannak. A nyelvi önéletrajzokra egyszerre jellemző az individualitás és a kollektivitás, a tényszerűség (például melyik évben kezdett el tanulni egy nyelvet) és az interpretativitás (például miért volt sikertelen egy nyelv elsajátítása). A nyelvi önéletrajzi elbeszélések az identitáskonstrukciók stratégiáiként is értékelhetők,¹³ hiszen a saját nyelvi élmények narratívájának megfogalmazása visszacsatolódik az elbeszélő önmagáról alkotott identitásába.

Mivel a nyelvi önéletrajzok információt közölnek, véleményeket, értékeléseket tartalmaznak és a nyelvi önéletrajzról szóló beszélgetés résztvevői között kommunikációt is lehetővé tesznek (például az interjút készítő személy visszakérdez), ezért az elemzések az önéletrajzok tartalmára, a grammatikai struktúrára és az elbeszélés során felfedhető interakcióra irányulhatnak.¹⁴

3. Az adatközlők és a korpusz

A jelen tanulmányban idézett interjúrészletek egy huszonnégy nyelvi önéletrajzi interjúból álló korpuszból származnak. Az adatközlők Knipf-Komlósi nyelvi és

¹² Franceschini, Rita: Sprachbiographien randständiger Sprecher. In: Franceschini, Rita (Hrsg.): *Biographie und Interkulturalität. Diskurs und Lebenspraxis*. Tübingen: Stauffenburg, 2001. 111–125.; Franceschini, Rita: Language biographies. *Sociolinguistica*, 2022/1–2. 69–83. doi:10.1515/soci-2022-0015

¹³ Lucius-Hoene, Gabriele: *Rekonstruktion narrativer Identität*. Opladen: Leske+Budrich, 2002.

¹⁴ Günthner, Susanne – Bückler, Jörg (Hrsg.): *Grammatik im Gespräch. Konstruktionen der Selbst- und Fremdpositionierungen*. Berlin: De Gruyter, 2009.; Lucius-Hoene, Gabriele – Deppermann, Arnulf: *Rekonstruktion narrativer Identität*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004.; Quasthoff, Uta: „Erzählen” als interaktive Gesprächsstruktur. In: Antos, Gerd – Brinker, Klaus – Heinemann, Wolfgang – Sager, Sven F. (Hrsg.): *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin: De Gruyter, 2001. 1239–1309.

generációs osztályozása szerint¹⁵ a legidősebb, illetve az idős generációhoz tartoznak, átlagosan 76 évesek, egyharmaduk férfi, kétharmaduk asszony. Primer szocializációjuk a településük német (középbajor) nyelvjárásában zajlott, a magyar nyelvvel legkorábban az óvodában vagy az első osztályban találkoztak. Az adatközlők települései a Hutterer által A-nak nevezett nyelvföldrajzi egységben, azaz a Dunántúli-középhegységben és Budapest agglomerációjában találhatóak.¹⁶ A nyitott interjúk egy tematikus kérdéskatalógus¹⁷ mentén haladtak. Az interjúk nyelvét az adatközlők választhatták meg, a nyelvválasztás szabadsága elsősorban az adatközlők komfortját támogatta, de képet ad arról is, hogy milyen arányban vállalták az adatközlők a metanyelvi absztrakciót is kívánó reflektív-narratív visszaemlékezéseket. Német nyelvjárásban vagy német köznyelven az adatközlők 58%-a vállalta a beszélgetést.

4. Esemény, eset, fordulat

Jelen tanulmány a nyelvi önéletrajzokat diszkurzív keretben vizsgálja. A nyelvi életrajzok diszkurzív megközelítésén alapvetően azt a körülményt értjük, hogy a beszélők nyelvileg soha nem izoláltak, hanem mindig mikro-, mezo- és makrokörnyezetükbe ágyazottan más beszélőkkel vagy beszélők csoportjával (csoportjaival) kommunikálnak. A környezet mindhárom szintjének változásai, az e szinteket képviselő személyek és csoportok véleménye, értékítélete hatással vannak a beszélők életének, így nyelvi életpályájuknak is az alakulására. A szerzett nyelvi élményeket a beszélők aszerint, hogy a nyelvi élmények hogyan hatottak rájuk, különböző módon fejezik ki. A nyelvi élményekhez fűződő viszony alapján az adatközlők narratívájában megkülönböztetünk eseményeket, eseteket, valamint fordulatokat.¹⁸

¹⁵ Knipf-Komlósi, 2011. 49–53.

¹⁶ Hutterer, Claus Jürgen: Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn. In: Frings, Theodor (Hrsg.): *Mitteldeutsche Studien 24*. Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, 1963.

¹⁷ Az interjúk az alábbi témakörökből álltak: az első nyelv elsajátításának a körülményei, az iskolai nyelvi tapasztalatok, az ismert nyelvek használhatósága, a nyelvátadás kérdései, a nyelvi attitűdök és a metanyelvi tapasztalatok. A középbajor nyelvjárásban készült interjúk verbálisan orientált német nyelvű átiratban (deutsche Übertragung) lettek lejegyezve, amely követte a széli nyelvjárási lexikális-grammatikai jellemzőket.

¹⁸ König, Katharina: Ereignisse, Vorfälle und Wendepunkte – Erzählmuster bei der narrativen Rekonstruktion der Sprachbiographie migrationsbedingt mehrsprachiger SprecherInnen in Deutschland. In: Krefß, Beatrix – da Silva, Vasco – Grigorjeva, Ioulia (Hrsg.): *Mehrsprachigkeit, Sprachkontakt und Bildungsbiografie*. Peter Lang, 2018. 15–42.

4.1. Eseményként megélt nyelvi jellegű élmények

Eseményként azok a nyelvi önéletrajzi élmények kategorizálhatók, amelyek során az adatközlő nem tudatosan cselekvő személyként nyilatkozik magáról. Ennek egyrészt a nem autooetikus kora gyermekkori emlékek az okai, másrészt azok a tapasztalatok, amelyekkel szemben az elbeszélő distanciát kíván tartani. Az eseményekkel szemben az elbeszélő a távolságtartás nyelvi eszközeit használja. A távolságtartás az elbeszélt nyelvi biográfiákban tudatosan vagy tudattalanul nyelvileg is kifejeződik a deagentivitás grammatikai vagy lexikális formáiban, a személytelen vagy általánosító beszédben, mások idézése által.

Az alábbi interjúrészlet (1) a kisgyermekkori nyelvi esemény prototipikus példája. Az adatközlő nyelvi életrajzának egy jelentős állomásáról beszél: a német nyelvjárás után a magyar nyelv mint második nyelv megtanulásáról, ami az elbeszélés szerint hirtelen ment végbe:

(1) A: War es schwierig das Ungarische zu erlernen?

B: *Ich kann mich nicht mehr erinnern*, als Kleinkind, das war überhaupt nicht schwierig, *plötzlich* hat man *Ungarisch* gesprochen, da kann ich mich nicht erinnern, ob das schwierig war oder nicht.¹⁹ (83 éves asszony)

A magyarul való megszólalás előzmény nélkül jelenik meg a teljes interjúban, a második nyelv megtanulásának a folyamatáról nem tudunk meg további részleteket. A második nyelv kisgyermekkori elsajátításának a részleteire vonatkozó emlékek hiánya összhangban áll azzal, hogy a hároméves kor előtti életszakasz emlékei tudatosan nem felidézhetőek.²⁰ Az adatközlő által használt általános alany (*man*) önmagát mint a nyelvet aktívan elsajátító személyt eliminálja az eseményből. Az elimináció annak a jele, hogy a történet nem autooetikus, azaz az elbeszélő személynek nincsenek saját emlékei az elbeszélt nyelvi élményről. Az elbeszélt esemény nem autooetikus jellegét az adatközlő maga is jelzi: *már nem tudok emlékezni rá*.

4.2. Esetként megélt nyelvi jellegű élmények

A nyelvi önéletrajzi esetek az eseményekkel ellentétben autooetikusak: az elbeszélő a nyelvi önéletrajzának egy olyan élményét emeli ki részletesen elbeszélve, amelyre jól emlékezik (és nem mástól hallotta), ám az emlék kellemetlen.

Az adatközlő az alábbi eset (2) felidézésének már a legelején megfogalmazza a magyarországi németiségével kapcsolatos negatív érzését: *szégyelltük, hogy*

¹⁹ (1) A: Nehéz volt megtanulni magyarul?

B: Már nem tudok emlékezni rá, kisgyerekként, ez egyáltalán nem volt nehéz, hirtelen magyarul beszéltek, nem emlékszem, hogy nehéz volt-e vagy sem.

²⁰ Többek között az élmények emlékként történő tárolásához szükséges fogalmak hiánya miatt sem.

*svábok vagyunk. És amilyen gyorsan csak lehetett, alkalmazkodni akartunk a magyarokhoz. Az elbeszélte történet helyszíne a budapesti Úttörő Áruház az 1970-es években, ahol az adatközlő édesanyja német nyelvjárásban szól hozzá, miközben az adatközlő emiatt szégyelli magát, és magyarul válaszol neki. A sváb származás (valamint mikrokultúra, nyelvjáráshasználat) felett érzett szégyen érzésének a felidézésénél az adatközlő többes szám első személyben (*mi*) beszél. A többes szám első személyű alak által a kijelentést (*szégyelltük, hogy svábok vagyunk*) nem sajátjaként tünteti fel, hanem a magyarországi németiség mint kollektíva általános véleményeként közli:*

(2) In den 70-er Jahren, das war so, dass *wir uns geschämt haben, Donauschwaben zu sein. Und wir wollten so schnell, wie möglich uns anpassen an die Ungarn* und meine Mutter, ich weiß noch ganz genau, wir sind einkaufen gefahren nach Budapest. In Úttörő Áruház, damals war diese Bewegung, dass die Schulkinder Kisdobos und Úttörő waren, und das war so ein Warenhaus, dort hat man diese Ausrüstung bekommen. Also Röcke und Blusen und lauter so was, und kann ich mich noch ganz gut erinnern, ich war in der fünften Klasse, da waren wir dort einkaufen und *meine Mutter hat mit mir in der Mundart gesprochen, und ich hab' mich so geschämt, ich hab' ihr gesagt, sie soll bitte auf Ungarisch mit mir reden. Und sie tat das natürlich nicht und ich hab' konsequent nur auf Ungarisch geantwortet*, und das war in der 70-er, teilweise auch in der achtziger Jahre [sic!] und dann wurde das einfach uns bewusst, dass, also meine Generation, warum sollen wir unsere Sprache verleugnen? Warum sollen wir da nicht in der Mundart reden?²¹ (65 éves asszony)

A *szégyen* fogalma megismétlődik a fenti interjúrészletben (2): először kollektívizálva fogalmazódik meg (*az úgy volt, hogy szégyelltük magunkat*), majd a történet elbeszélésének egy későbbi pontján, ahogy az elbeszélő a konkrét élményt részletekbe menően kibontja, individualizálódik, egyes szám első személyűvé válik: én úgy szégyelltem magam. A történeten belül egyik fél sem változtat nyelvi viselkedésén: az édesanya nyelvjárásban beszél a lányához, aki *következetesen csak magyarul válaszolt* neki.

²¹ (2) A 70-es években, az úgy volt, hogy szégyelltük magunkat, hogy dunai svábok vagyunk. És amilyen gyorsan csak lehetett, alkalmazkodni akartunk a magyarokhoz, és édesanyám, még nagyon jól emlékszem, Budapesten jártunk vásárolni. Az Úttörő Áruházban, akkoriban volt ez a mozgalom, hogy az iskolások kisdobos[ok] és úttörő[k] voltak], és az egy áruház volt, ahol lehetett kapni ezt a felszerelést [kisdobos- és úttörő-egyenruhát és tartozékokat]. Tehát szoknyákat, blúzokat, meg ilyesmiket, és én még nagyon jól emlékszem, ötödikes voltam, oda mentünk vásárolni, és anyukám beszélt hozzám a nyelvjárásban, és én úgy szégyelltem magam, mondtam neki, hogy kérem, beszéljen magyarul hozzám. És persze nem tette meg, és én következetesen csak magyarul válaszoltam, és ez a 70-es években volt, részben a nyolcvanas években is, és akkor egyszerűen tudatosodott bennünk, hogy az én generációm, miért kellene megtagadni a nyelvünket? Miért ne beszéljünk a nyelvjárásban?

A nyelvjáráshasználat korlátozása többször is a tanítók vagy a tanárok személyével kapcsolódik össze, akik nem csak tanórán, de tanórán kívüli foglalkozásokon is a magyar nyelv használatát követelték meg, és a német nyelvjárási beszédet negatívan minősítették. Az adatközlő a következő interjúrészletben a *szégyen* érzetének, valamint a csak magyarul megengedett beszéd említésekor a *man* általános alanyt használja (3):

(3) B: Ja, ja, ich muss das sagen, ich weiß, als wir in der zweiten oder dritten Klasse waren, haben sie uns ins Theater reingenommen in der Stadt und sind wir zum Zug gegangen, die Fräulein [Lehrerin hat] ganz verbot[en], *wir tun Schwobisch nicht reden, weil das, das ist ein ... schämen ...*, *da muss man sich schämen, nur Ungarisch darf man reden* (resolut), da kann ich mich erinnern. Was kann ich noch sagen?

A: *Das Fräulein [Lehrerin] war Ungarin?*

B: *Ja, ja, ja, ja, die war dann Ungarin.*

A: Und was haben Sie dabei gedacht?

B: Hat mir das weh getan, habe ich sie nicht mehr gerne gehabt.

A: Haben Sie auch Angst gehabt?

B: Ein bisschen... hát ... mir hat es nicht gefallen.²² (79 éves asszony)

A *szégyen* a fenti interjúrészletben három alkalommal ismétlődik meg, azzal kapcsolatban, hogy *svábul nem beszélünk*. A magyar *szégyen* szó említésekor az adatközlő beszédében nyelvváltás történik, az addig nyelvjárársban zajló interjúnak ezen a pontján magyarul artikulálja a *szégyen* szót. Ennek nem feltétlenül a nominációs hiány az oka, hanem a visszaemlékezés által felelevenített negatív érzelmek is: többnyelvű beszélők érzelmileg felkavaró pillanatokban átválthatnak a másik nyelvükre. A nyelvváltást támogatta a valószínűleg magyar nyelven megtörtént esemény felidézése, az adatközlő által magyarul artikulált *szégyen* szó és az a körülmény, hogy az emlék felidézése érzelmileg felkavaró volt az adatközlő számára. Az önkontroll visszanyerésének egyik módja kétnyelvű beszélők esetében az arra a nyelvre való váltás, amellyel a beszélőben kevesebb érzelem kapcsolódik össze.

²² (3) B: Igen, igen, azt kell mondanom, tudom, amikor második vagy harmadik osztályosok voltunk, elvittek minket színházba a városba, és mentünk a vonathoz, a tanítónó teljesen megtiltotta, nem beszélünk svábul, mert az, az egy... szégyen... szégyelni..., szégyelni kell, csak magyarul szabad beszélni (határozottan), erre emlékszem. Mit mondhatnék még?

A: A tanítónó magyar volt?

B: Igen, igen, igen, igen, hát ő magyar volt.

A: És Ön mit gondolt eközben?

B: Fájt nekem, nem szerettem már őt.

A: Félt is [ön]?

B: Egy kicsit... hát... nekem nem tetszett.

4.3. Fordulatként megélt nyelvi jellegű élmények

Abban az esetben, ha egy nyelvi élmény olyan tudatos reflexiót eredményez a beszélőben, amelynek hatására megváltoztatja, vagy legalábbis meg akarja változtatni addigi nyelvi szokásait, nyelvhasználatát, fordulatról beszélünk.

A visszaemlékezésekben fel-felbukkan az a tény, hogy a jövőbeli boldogulás egyenes arányban áll a magyar nyelvi kompetenciával. A következő interjúrészletben (4) az adatközlő arra emlékezik vissza, hogy az óvodás testvére kérésére változott meg a családi kommunikáció nyelve német nyelvjárásról magyarra:

(4) Mein älterer Bruder wurde zuerst im *Dialekt* erzogen. Als er in den Kindergarten ging, bat er Mutter, dass sie nur *ungarisch* reden sollen, weil im Kindergarten alle nur diese Sprache sprechen. Meine Mutter war *nicht genug stark und gab nach*.²³ (76 éves asszony)

A nyelvváltás okának a feltárásán kívül az adatközlő egyben véleményt is formál az édesanyja döntéséről: *Az anyám nem volt elég erős és engedett*. Az erősség hiánya több értelmezéssel is bír: az édesanya belátta, hogy a családi német nyelvjáráshasználat szuboptimális a gyermek magyartanulása szempontjából, és/vagy nem volt elég teherbíró egy kétnyelvű családi környezet hosszú távú fenntartásához. A német nyelvjárásról magyarra való áttérés olyan fordulat a báty szempontjából, ami számára sikerrel zárult, a mindezt kívülállóként megfigyelő testvér narratívájában az édesanya nyelvváltási készsége az interjúadás pillanatában (tehát az elbeszélés jelenében a múltra visszaemlékezvén) viszont negatívan konnotálódik.

A következő élmény fókuszában az adatközlő etnikai hovatartozásának a becsmérlése áll, amelynek kiváltó oka az volt, hogy villamoson a német nyelvjárásában beszélt (5):

(5) A: És ez miért van, mi annak az oka, hogy nem lett tovább örökítve [a német nyelvjárás]?

B: Na ez azért van meg a háború után... a háború után *mentél villamossal és beszéltél svábul, akkor leköptek. Ilyen büdös, rohadt sváb, vót akkor a villamoson. És akkor úgy kezdtünk el állandóan magyarul beszélni*. (87 éves férfi)

Az interjúrészlet jól szemlélteti, hogy a nyelvváltás folyamatának kezdetét a megtapasztalt verbális és fizikai inzultus hatásához köti az adatközlő. Figyelemre méltó az interjúrészletben az egyes szám első személyű elbeszélés helyett az egyes szám második személy használata: *a háború után [amikor] mentél villamossal és*

²³ (4) A bátyamat először német nyelvjárásban nevelték. Amikor óvodába ment, arra kérte anyát, hogy csak magyarul beszéljenek, mert az óvodában mindenki csak ezt a nyelvet beszéli. Az anyám nem volt elég erős és engedett.

beszéltél svábul. Az adatközlő a hallgatóság figyelmét önmagáról eltéríti, és ezzel az elbeszél helyzetben megélt szégyentől (*leköptek* [téged]) az elbeszélés jelenében, tehát a történet elbeszélése közben grammatikailag távoltartja magát. A grammatikai távolságtartás egyrészt az érzelmek kontrolláltságát, az erre való törekvést fejezi ki, másrészt a hallgatóság bevonását is jelzi (**képzeld el azt, hogy mentél villamossal és beszéltél svábul*). Az interjúrészlet végén többes szám első személyű perspektívába vált (*és akkor úgy kezdtünk el állandóan magyarul beszélni*), a negatív élmény (megszégyenítés) megtapasztalását kiterjeszti a csoportja körére.

Az interjúkban a másik irányba (a magyartól a német nyelvjárás felé) mutató nyelvi fordulatra is van példa: a szülő a gyermek nyílt kérésére megváltoztatja addigi magyar nyelvű kommunikációját, és német nyelvjárásban kezd el a gyermekhez beszélni, de a fordulat nem záródik tartós sikerrel (6 és 7):

(6) Egyszer mondtam anyunak, hogy hát szeretném megtanulni a *nyelvjárást* úgy hogy nem csak értem hanem beszélem is, és hát próbálkoztunk vele de aztán elnevette magát, és azt mondta beszélj úgy ahogy te tanultad, *neked ez már nem megy*, elégedj meg vele hogy megérted. (72 éves asszony)

(7) Ja, a nagyobbik 57-be, és 63-ba [születtek a gyermekek]. Und nachher haben wir Schwäbisch mit meinem Mann geredet, wenn wir nicht wollen haben, dass sie verstehen, aber sie haben es verstanden, nur reden können sie es *nicht und da sagen mir sie immer, überhaupt der noch daheim wohnt, wir sollen Schwäbisch reden, dann nach zwei Wörtern: Mit mondtál, anya? Sage ich: felejsd el* (lacht).²⁴ (83 éves asszony)

A nyelvi önéletrajzokban talált fordulatok közül csak a magyar nyelv irányába történt nyelvváltás mutatkozott tartósnak. A magyar nyelv dominanciájának hatása a német nyelvjárású beszélőkre, utóbbiak pragmatikus hozzáállása a magyar nyelv (magas szintű) ismeretéhez azonban nem zárná ki azt, hogy a nyelvjárás áthagyományozása családon belül folytatódjon. A nyelvjárás családon belüli elhagyásában a racionális érveken kívül (iskolai előmenetel, társadalmi mobilitás, egzisztencia) az érzelmek (szégyen, félelem) nagy szerepet játszottak. Azok az értékmotivációs késztetések, amelyek a gyermekeket vagy unokákat kb. az ezredfordulótól a családon belüli nyelvjáráshasználattal visszaállításának a kérésére sarkallták, kevésnek bizonyultak (mind a nyelvjárásban kompetens, mind a nem kompetens) családtagok számára a nyelvjáráshasználattal revitalizálásához. Az adatközlők nyelvi repertoárjának a beszűküléséhez a szocializmusban megélt fizikai bezártság, a beszűkült

²⁴ (7) Igen, a nagyobbik 57-be, és 63-ba [születtek a gyermekei]. És utána svábul beszéltünk a férjemmel, amikor nem akartuk, hogy értsék, de értették, csak beszélni nem tudnak, és nekem mindig mondják, hát aki még otthon lakik, hogy beszéljünk svábul, aztán két szó után: Mit mondtál, anya? Mondom: Felejsd el (nevet).

élettérből fakadó izoláció és a bezártság megváltoztathatatlanságának az érzése is hozzájárult. Erről az egyik idős interjúalany a következőképpen nyilatkozott (8):

(8) A: Marika néni, warum haben Sie nicht zweisprachig versucht die Kinder zu erziehen? Sie haben Angst gehabt um die Kinder?

B: Damals ist das nicht so gewesen, da haben wir nur Ungarisch...

A: Sie haben Angst gehabt um die Kinder?

B: Vielleicht haben wir nicht mal auf das [sic!] gedacht, hogy Angst. Das ist so gewesen vor der [politischen] Änderung, da haben wir uns nicht gedacht, dass die Welt uns so aufgeht. Dass wir können ins Ausland fahren... [...] Das ist so gewesen, *nirgends haben wir hin dürfen. Hát, warum müssen wir da noch eine andere Sprache können?*²⁵

(83 éves asszony)

A fenti interjúrészlet (8) végén az adatközlő mesterkélttség nélkül foglalja röviden össze azt, hogy a fizikai mozgástér korlátozása (vasfüggöny, külföldi utak hatósági korlátozása), a többnyelvűség (és az ebből eredő egyéni kognitív és pszichoszociális előnyök) elvesztéséhez vezetett. Azt, hogy a német nyelvjáráshoz való ragaszkodás senki számára (sem a beszélők, tehát potenciális áthagyományozók, sem a felnövekvő generációk) sem gyakorlati, sem érzelmi előnyt nem jelentett, az egyik interjúalany lakonikusan a következőképpen fogalmazta meg (9):

(9) [...] *alle* meinen, dass diese schwäbische Sprache, die bringt uns keinen Nutzen.²⁶

(77 éves asszony)

5. Összefoglalás

Nyelvi impulzusok által előidézett élmények körén belül az eseményként megélt nyelvi jellegű élmények a magyar nyelv kisgyermekkori elsajátításához kapcsolódnak. Az adatközlők nyelvi önéletrajzuk ezen nyelvelsajátítási szakaszáról többnyire úgy nyilatkoztak, hogy nem emlékeznek rá, vagy úgy, hogy mások szerint gyorsan, könnyen ment. A magyar nyelv kisgyermekkori elsajátításáról szóló interjúrészletben (1) a *man* általános alany bukkan fel, ezáltal grammatikai eszközzel is

²⁵ (8) A: Marika néni, miért nem próbálta meg kétnyelvűen nevelni a gyerekeket? Feltette a gyerekeket?

B: Akkoriban nem így volt, mi csak magyarul beszéltünk...

A: Feltette a gyerekeket?

B: Talán még csak azt sem gondoltuk [sic! magyarul: arra gondoltunk], hogy félelem. Ez így volt a [politikai] változás előtt, akkor nem gondoltuk, hogy így megnyílik előttünk a világ. Hogy külföldre utazhatunk... [...] Így volt ez, sehova nem mehettünk. Hát, minek kell tudnunk akkor egy másik nyelvet?

²⁶ (9) Mindenki azt gondolja, hogy ez a sváb nyelv, ennek semmi hasznát nem vesszük.

kifejezésre kerül az, amit a fejlődépszichológia is állít: a kisgyermekkori (első és második) nyelv elsajátításáról az elsajátító személynek felnőtt korában nincsenek összefüggő, részletes emlékei. A magyar nyelv kisgyermekkori, könnyed elsajátításáról alkotott nem autoetikus emlékképre a nyelvvelsajátítás és a nyelvi önéletrajz elmesélése közötti időbeli távolság, a hiányos vagy hiányzó kisgyermekkori emlékek és a családtagoknak a magyar nyelv elsajátítását erősen szimplifikáló és idealizáló narratívája hat.

Az esetként megélt nyelvi jellegű élményeket tárgyaló fejezet olyan nyelvi önéletrajzi interjúrészleteket mutat be, amelyekben az adatközlők német nyelvjárásukkal kapcsolatban saját tapasztalású, kellemetlen körülményekről számolnak be. Az esetként kategorizálható interjúrészletek ismétlődő motívuma a *szégyen*, a félelem érzése amiatt, mert a környezet tetteiket, (nyelvi) viselkedésüket elítéli. A szégyen viselője egyszerre az elbeszélő individuuum és a csoport, amihez az individuuum tartozik (magyarországi németek). A szégyen individuális és a csoportra is kiterjesztett megélésének bizonyítéka, hogy a szégyenérzetet *mi-* és *én-*perspektívából is verbalizálják az adatközlők.

A fordulatként megélt nyelvi jellegű élmények olyan interjúrészletekben fedhetők fel, amelyekben az adatközlők valamilyen nyelvi tapasztalat hatására megváltoztatják, vagy legalábbis megváltoztatni szándékozzák nyelvi viselkedésüket. Az interjúrészletekben talált fordulatélmények két irányba mutatnak. A fordulatélmények egyik iránya a német nyelvjárás felől a magyar köznyelv felé mutat, azaz amikor az adatközlők a magyar köznyelvi kommunikáció érdekében a nyelvjárásuk használatát kerülik, vagy ebbéli kompetenciájuk primer jegyeit (például nyelvjárási akcentusukat) erősen kontrollálják, nehogy hátrányuk származzon belőle. A másik irányba mutató fordulatélményekre példa az, amikor a magyarul szocializálódott, a német nyelvjárást passzívan értő, de aktívan használni nem tudó adatközlők az édesanyjukat arra kérik, hogy nyelvjárásban beszéljenek velük. Bár ezek a törekvések a nyelvi viselkedés szándékolt és hosszú távú megváltoztatására (tehát fordulat elérésére) irányulnak, de sikertelenek, tartósan nem változtatják meg az adatközlők nyelvi önéletrajzát. Az elbeszélte történetekben a nyelvjárást megtanulni vágyó fiatalabb fél próbálkozik, de a nyelvi teljesítménye elmarad az idősebb fél elvárásaitól (*neked ez már nem megy*), vagy mankóként a magyar nyelvre támaszkodik (*Mit mondtál, anya?*). Az elutasítás azonban a nyelvjárásban kompetensebb féltől érkezik (*elégedj meg vele, hogy megérted; felejtse el*). A tudatos magyar nyelvű kommunikáció előnyben részesítése a spontán német nyelvjárásával szemben döntően külső, mezokörnyezetből jövő, túlnyomórészt kellemetlen (olykor inzultáló) top-down hatások eredménye. A fordulatélményekben az adatközlők a német nyelvjárással és a német etnikai hovatartozással kapcsolatos tapasztalataikat negatív tartalmú lexikális eszközökkel fejezték ki (szidalmazás, leköpés, szégyen). A nyelvjárási beszéd (sikertelen) forszírozása az adatközlők részéről a mikrokörnyezetre (szülőkre) korlátozódott, és bottom-up szándékú volt.

A fordulatot eredményező élmények vektoriális nyelvi önéletrajzi élmények: a nyelvi önéletrajz olyan szakaszai, amelyek rendelkeznek egyrészt irányultsággal (egyik nyelvtől a másik nyelv felé irányítják a beszélőt), másrészt nagysággal (a külső vagy belső motiváció erősségétől, frekvenciájától függ, hogy fordulatot eredményez-e). Az első nyelvként megtanult nyelvjárás nem választható el az adatközlők belső világától, érzelmeitől. A környezet elutasító viszonyulása stresszhelyzetet eredményezett, amely különböző megküzdési stratégiák választására sarkallta őket és/vagy családtagjaikat. Minden adatközlő, aki a megszegyenülés, kirekesztés, szidalmazás elkerülése érdekében megpróbálta palástolni a nyelvjárási kompetenciáját, szubtraktív problémamegoldást választott: kivonta nyelvi repertoárjából a német nyelvjárását. A kellemetlen élményekhez társult az adatközlők kiszolgáltatottság-, bezártság- és izoláltságérzése mezo- és makroszinten, valamint az egyirányú, top-down homogenizálódási törekvések, amelyek nem kedveztek az anyanyelv, az etnikum és az állampolgárság differenciált megközelítésének.

Az interjúalanyok kollektív és individuális elutasítottságának érzése történelmi-politikai szempontból a II. világháború borzalmaival, illetve a Volksbund és a Waffen SS magyarországi működésével hozható összefüggésbe. A 20. századi magyar közbeszéd magyarországi németiséggel kapcsolatos averziói ugyanakkor korábbra, a trianoni Magyarország magyarosítási politikájáig (etnikai homogenizálási törekvéséig) nyúlnak vissza,²⁷ amelyeket nemcsak a magyarországi németiséget a magyarság egyik veszélyeként azonosító, az 1920-as években induló népi-falukutató mozgalom,²⁸ hanem a Volksbund által gerjesztett disszimilációs törekvések is erősítettek. A kellemetlen tapasztalatok, amelyekről a jelen tanulmány alapjául szolgáló interjúkorpusz alanyai beszámoltak, és amelyek történelmi-politikai és nemzetiségpolitikai vetületeivel az interjúalanyok teljes mértékben valószínűleg nem is voltak tisztában, 1945 után általános, de nem csak a magyarországi németeket sújtó kollektív élmény voltak. Utóbbi az egyik adatközlő, akinek a mezokörnyezetében magyarországi szlovákok is éltek, találóan úgy fogalmazta meg, hogy *de érdekes, a tótok se beszéltek tótul*.

²⁷ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 2.* Budapest: Argumentum, 2015. 316–317.

²⁸ Ungváry Krisztián: Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő online*. 2001/6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed> (Utolsó letöltés: 2025. március 8.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babai, Zsófia – Kovácsné Vinkovics, Éva: Erlebnisorientierter Zweitspracherwerb in der frühen Kindheit. *Képzés és gyakorlat*, 2020/1–2. 131–140.
- Földes, Csaba: *Kontaktdeutsch. Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2005.
- Földes, Csaba: Aktuelle Dynamiken im Deutschen als Minderheitensprache: am Material ungarndeutscher Dialekte bairischer Provenienz. In: Földes, Csaba (Hrsg.): *Kontaktvarietäten des Deutschen im Ausland*. Erfurt: Gunter Narr Verlag, 2021. 85–119.
- Franceschini, Rita: Language biographies. *Sociolinguistica*, 2022/1–2. 69–83.
- Franceschini, Rita: Sprachbiographien randständiger Sprecher. In: Franceschini, Rita (Hrsg.): *Biographie und Interkulturalität. Diskurs und Lebenspraxis*. Tübingen: Stauffenburg, 2001. 111–125.
- Günthner, Susanne – Bücken, Jörg (Hrsg.): *Grammatik im Gespräch. Konstruktionen der Selbst- und Fremdpositionierungen*. Berlin: De Gruyter, 2009.
- Hauber, Kitti: Soziokulturelle Aspekte der deutschen Familiennamen im Karpatenbecken des 18. Jahrhunderts. *Österreichische Namenforschung*, 2024. 261–272.
- Huber, Ágnes: *Untersuchung zur ethnisch-nationalen und sprachlichen Identität junger Ungarndeutscher*. Hamburg: Dr. Kovac, 2015.
- Hutterer, Claus Jürgen: Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn. In: Frings, Theodor (Hrsg.): *Mitteldeutsche Studien 24*. Halle (Saale): VEB Max Niemeyer V., 1963.
- Kemény-Gombkötő, Krisztina – Huber, Ágnes – Kappel, Péter – Kerekes, Gábor – Knipf-Komlósi, Elisabeth – Márkus, Éva – Müller, Márta – Nagy, Illés – Szívós, István: Das Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM) in der zweiten Projektphase: Ergebnisse des ersten Projektjahres. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropa*, 2024/2. 61–67.
- Kemény-Gombkötő, Krisztina: Zum Problemfeld der Trennung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Deutschunterricht an ungarndeutschen Nationalitätengymnasien. In: Knipf-Komlósi – Müller, 2021. 145–181.
- Kerekes, Gábor: Nyelvek és nyelvvaltozatok között a magyarországi modern német irodalomban. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Nádor Orsolya – Sólyom Réka (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2020. <https://mersz.hu/nyelv-kultura-identitas-nyelvpedagogia-nyelvsajattas-nyelvoktatas/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 16.)
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Deutsche sind hilfsbereit, aber verschlossen. Affektive Komponenten der Einstellung ungarndeutscher Jugendlicher zur deutschen Sprache und ihrer Sprecher. In: Kegyes, Erika – Kriston, Renata – Schönenberger, Manuela: *Sprachen, Literaturen und Kulturen im*

- Kontakt: Beiträge der 25. Linguistik- und Literaturtage der GeSuS, Miskolc/ Ungarn 2017.* Hamburg: Dr. Kovac, 2019. 533–540.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Sprachfördermaßnahmen zur Erhaltung der deutschen Sprache in Ungarn. In: Ammon, Ulrich – Schmidt, Gabriele (Hrsg.): *Förderung der deutschen Sprache weltweit: Vorschläge, Ansätze und Konzepte.* Berlin: Walter de Gruyter, 2019. 483–500. doi:10.1515/9783110479232-030
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: *Wie „gemischt“ ist die deutsche Minderheitensprache in Ungarn in der Gegenwart?* Germanistische Linguistik, 2023/260–262. 165–196.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Zwischen Vitalität und Aufgabe. In: *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa.* Berlin – Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018. 51–67.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth: Die plurizentrische deutsche Sprache und die Normfrage im Deutschunterricht in Ungarn. In: Schörg, Christine – Sippl, Carmen (Hrsg.): *Die Verführung zur Güte: Beiträge zur Pädagogik im 21. Jahrhundert Festschrift für Erwin Rauscher.* Innsbruck: Studien Verlag, 2020. 177–184.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn.* Stuttgart: Franz Steiner, 2011.
- König, Katharina: Ereignisse, Vorfälle und Wendepunkte – Erzählmuster bei der narrativen Rekonstruktion der Sprachbiographie migrationsbedingt mehrsprachiger SprecherInnen in Deutschland. In: Kreß, Beatrix – da Silva, Vasco – Grigorieva, Ioulia (Hrsg.): *Mehrsprachigkeit, Sprachkontakt und Bildungsbiografie.* Peter Lang, 2018. 15–42.
- Lucius-Hoene, Gabriele – Deppermann, Arnulf: *Rekonstruktion narrativer Identität.* Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004.
- Lucius-Hoene, Gabriele: *Rekonstruktion narrativer Identität.* Opladen: Leske + Budrich, 2002.
- Márkus, Éva – Balogné Nagy, Gizella: Kettős tagadás a nagybörzsönyi német nyelvjárásban. *Magyar Nyelv*, 2024/1. 55–70. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.1.55>; https://real.mtak.hu/193505/1/Markus_Baloghne_MNy_24-1.pdf
- Márkus, Éva: Bei den Ungarndeutschen zu Tisch – Das Beispiel Deutschpilsen (ung. Nagybörzsöny). *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas.* Heft 1.2024. Jg. 19. Essen und Trinken. Verlag Friedrich Pustet, 11–29.
- Márkus, Éva: Der adnominale possessive Dativ im Dialekt von Deutschpilsen (ungarisch Nagybörzsöny). *Linguistische Treffen in Wrocław*, Vol. 21, 2022 (I). <https://doi.org/10.23817/lingtreff.21-8>. 129–142. http://linguistische-treffen.pl/articles/21/08_markus.pdf
- Márkus, Éva: Die adnominale Possession im Dialekt von Deutschpilsen (Nagybörzsöny) – mit besonderem Augenmerk auf den possessiven Genitiv. In:

- Car, Milka – Leskovec, Andrea (Hgg.): *Zagreber Germanistische Beiträge*, 31, 2022. 225–243. DOI: 10.17234/ZGB.31.13 <https://zgbde.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2022/12/ZGB-31-Book-za-web.pdf>
- Márkus, Éva: Die Movierung im Dialekt von Deutschpilsen (ungarisch Nagyőr-szőny). In: Mostýn, Martin – Vaňková, Lenka (Hrsg.): *Form und Funktion im linguistischen Kontext*. Ostrava: University of Ostrava, 2024. 93–110.
- Márkus, Éva: Personal- und Sozialdeixis im Dialekt von Deutschpilsen. In: Haberland, Detlef – Szczek, Joanna (Hrsg.): *Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik (ZMG) 9*. Wien: Praesens Verlag, 2023. 131–147. DOI: <https://doi.org/10.23783/21923043.2023>
- Márkus, Éva: Speisen, Küche, Gewürze und Geschmack im deutschen Dialekt von Deutschpilsen (Ungarn) – mit fremdsprachendidaktischen Implikationen. In: Pawlikowska-Asendrych Elżbieta – Szczek, Joanna (Hrsg.): *Kulinarische Welt in Sprache, Kultur und Literatur*. Band 1. (Studia Culinaria Interdisciplinaris, Band 1). Hamburg: Verlag Dr Kovac, 2023, 220–235.
- Miskei, Réka – Müller, Márta: Einstellungen von jüngeren und älteren Ungarn-deutschen zur deutschen Sprache und zu ihren Sprechern. In: Földes, 2021. 445–460.
- Müller, Márta – Waldhauser, Szimonetta – Péhm, Julianna: Bilingualismus und Bikulturalismus unter den Ungarndeutschen an der österreichisch-ungarischen Grenze. Ergebnisse einer Voruntersuchung. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*, 2022/17. 79–90.
- Nagy, Viktória: Angewandte linguistische und sprachpädagogische Aspekte der Kompetenzmessungen in den deutschen Nationalitätenschulen. In: Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta (Hrsg.): *Spracheinstellungen, Spracherhalt durch Schule, Identität*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2021. 183–202.
- Quasthoff, Uta: „Erzählen“ als interaktive Gesprächsstruktur. In: Antos, Gerd – Brinker, Klaus – Heinemann, Wolfgang – Sager, Sven F. (Hrsg.): *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin: De Gruyter, 2001. 1239–1309.
- Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 2*. Bp.: Argumentum, 2015.
- Ungváry, Krisztián: Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő online*, 2001/6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed>
- Waldhauser, Szimonetta: Dialektgebrauch und Spracheinstellungen der Ungarndeutschen im Ungarischen Mittelgebirge: Ergebnisse einer Pilotstudie. In: Knipf-Komlósi – Müller, 2021. 53–72.

KEREKES GÁBOR*

A modern magyarországi német irodalom. Alkotók, témák, motívumok, narratívák és formák 1945-től máig

German literature in modern Hungary. Authors, themes,
motifs, narratives and forms from 1945 to the present

ABSTRACT: The modern literature of Germans in Hungary is the literature of the descendants of Germans who arrived in Hungary in the 17th and 18th centuries. It is not based on the German-language urban bourgeois literature that existed in Hungary until the mid-20th century. This literature began in the 1970s, with the first German-language volume appearing in 1974. It has two main themes: the German language and the Hungarian homeland. While the language is German, the homeland is clearly Hungary.

KEYWORDS: Germans in Hungary, modern literature, language, homeland

A tanulmány célja, hogy a kortárs magyarországi német irodalmat a magyar közönségnek bemutassa. E célkitűzés mindjárt az elején magyarázatra szorul, ugyanis nem egyértelmű az 1945-ös dátum, ami inkább történelmi korszakhatár, így nem a reális irodalmi folyamatok 1967-es elindulását jelzi; a német nyelv és identitás kérdése és összefüggései is definíciós kényszert hoznak; a besorolásokat is – mennyiben német, mennyiben magyarországi stb. – pontosítani kell, és ekkor még csak a keretek leírását adtuk meg, következik a formák és narratívák elemzése. A mai magyarországi német irodalom kis irodalomnak tekinthető, egy jó tucatnyi alkotó sorolható ide. Ám ennek ellenére jelen vannak Magyarország kulturális életében, az identitás egyik hordozójává váltak, és némi nemzetközi kisugárzásuk is van. Ezért is érdemes foglalkozni e kis irodalommal.

---

* Kerekes Gábor irodalomtörténész, az ELTE BTK Német Irodalom és Kultúra Tanszék docense. E-mail: Kerekes.gabor@btk.elte.hu; ID: 0000-0001-9943-747X

Svábok vagy magyarországi németek?

A magyarországi német irodalom vizsgálata esetében első lépésként érdemes tisztázni a „sváb” és a „magyarországi német” kifejezések között feszülő különbséget. Magyarországon, különösen a többségi nemzet körében a „sváb” jelző gyakran a „magyarországi német” szinonimájaként használatos. Ennek történelmi magyarázata van, ugyanakkor ez a megnevezés nyelvészeti, dialektológiai szempontból mindenképpen félrevezető. A magyarországi „svábok” esetében azt is sokan feltételezik, hogy könnyedén megértik a németországi Schwaben (Svábföld, ma Baden-Württemberg tartomány része) beszélőit, noha ez teljes mértékben ritkán igaz. A jelenkori magyarországi „svábok” között alulreprezentált az alemann eredetű sváb nyelvjárás; a magyarországi német nyelvjárások tipológiai szempontból többnyire bajor vagy frank nyelvjárások.¹ A „sváb” elnevezés a III. Károly, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt, a 17. század végén és a 18. század folyamán lezajló szervezett betelepítések során az első hullámban Schwabenből érkező német ajkú telepesek származása és nyelvjárása okán lett minden később érkező német betelepülőre és leszármazottaikra kiterjesztve. E tanulmány a pontosság érdekében a „sváb” jelző helyett következetesen a „magyarországi német” megjelölést használja.

Kit nevezünk magyarországi német szerzőnek?

A magyarországi német szerzők meghatározása során elsődleges szempont az alkotás nyelve. Jelen tanulmányban a modern magyarországi német irodalmat azok a szépirodalmi művek képezik, amelyeket a II. világháború után Magyarországon német nyelven írtak olyan szerzők, akik a magyarországi német kisebbség tagjainak vallják magukat, Magyarországon szocializálódtak, itt éltek vagy huzamosabb ideig itt tartózkodtak.

Igy például, bár Kalász Márton (1934–2021) költő és író kiemelkedő személyisége a magyarországi német közösségnek, ám nem tekinthető a magyarországi német irodalom képviselőjének. *Téli bárány* című regénye magyar nyelven íródott, és a mű a magyarországi német főszereplő magyar közösségbe való integrációját ábrázolja. A regény értékes betekintést nyújt a magyarországi németek életébe, azonban a nyelve okán a magyar irodalomhoz tartozik, nem pedig a magyarországi német irodalomhoz. Kalász Márton, aki soha nem tartotta magát német írónak,

¹ A magyarországi német nyelvjárások és beszélőik jelenkori helyzetéhez vö. Knipf, Elisabeth – Müller, Márta: Aktuelle Fragen der deutschen Minderheitenforschung in Ungarn. *Linguistica*, 60(2), 2020. 65–78.; valamint Knipf, Elisabeth – Müller, Márta: Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM). In: Lenz, Alexandra N. – Stöckle, Philipp (Hrsg.): *Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021.

írásaiban tudatosan döntött a magyar nyelv mellett, mert úgy érezte, csak ezen a nyelven képes autentikus irodalmi alkotásokat létrehozni. A *Téli bárány* német fordítását Paul Kárpáti készítette.

Balogh Róbert (szül. 1972) munkái hasonló képet mutatnak. Magyarországi német gyökerei ellenére *Schvab evangéliom* (2001), *Schvab legendárium* (2004) és *Schvab diárium* (2007) című trilógiája magyarországi német témájú magyar irodalom. A trilógia címében szereplő „Schvab”, amely a német és magyar helyesírás keverése, a szerző tudatos távolságtartását jelzi a magyarországi német örökségtől. A trilógia magyar nyelvű szemléletmódjával és stílusával a magyar irodalom része, még akkor is, ha néhány német nyelvű kifejezés is megjelenik benne.

A származás önmagában nem alapja egy szerző irodalmi besorolásának. Ha ez az érv érvényesülne, akkor Gárdonyi Gézá, Márai Sándort vagy Herczeg Ferencet sem tekinthetnénk magyar íróknak, hiszen mindannyian német nyelvű családból származtak, és gyermekkorukban elsősorban németül beszéltek. Mégis a magyar irodalom kiemelkedő alakjai, és kétséget kizáróan magyar írók. Hasonlóképpen Elmer István vagy Ircsik Vilmos magyar nyelven alkotott művei is a magyar irodalom részét képezik, bár írásaikban a magyarországi német közeg is megjelenik.

A határon túli magyar kisebbségi irodalom példája tovább erősíti ezt az álláspontot: a magyar nyelvű műveket magyar (kisebbségi) irodalomként tartjuk számon, míg a román, szerb, horvát vagy szlovák nyelven írt magyar témájú alkotásokat nem.

A régebbi magyarországi német irodalom tudományos vizsgálataiban a német nyelv használatának kérdése evidencia,² és a modern magyarországi német irodalom elemzéseiben is domináló szempont. Szabó János,³ Horst Lambrecht,⁴ Anton Scherer,⁵ Pável Rita,⁶ Helmut Herman Bechtel és Szendi Zoltán⁷ egyaránt azon az állásponton vannak, hogy a magyarországi német irodalom csak német nyelven

² Vö. Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégebbi időktől 1848-ig)*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság, 1926; valamint Tarnói, László: *Schnittpunkte. Literarisches Leben des deutschsprachigen Ungarn um 1800*. Budapest – Párizs: L’Harmattan, 2020.

³ Szabó, János: *Die ungarndeutsche Gegenwartsliteratur*. In: Gottzmann, Carola L. (Hrsg.): *Unerkannt und (un)bekannt. Deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa*. [Felismeretlenül és ismeretlenül. Német irodalom közép- és keleteurópában]. Tübingen: Francke, 1991. 291.

⁴ Lambrecht, Horst: Anmerkungen zur ungarndeutschen Literatur nach 1945. *Neue Zeitung* 15. Juni 2001, Nr. 24. 11.

⁵ Scherer, Anton: *Geschichte der donauschwäbischen Literatur von 1848 bis 2000*. Graz: Donauschwäbische Kulturstiftung, 2003. 72.

⁶ Pável, Rita: *Entwicklungsgeschichtliche Erwägungen zur ungarndeutschen Literatur mit besonderer Berücksichtigung auf die zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Budapest, ELTE, diszertáció, 2006. 16–17.

⁷ Bechtel, Helmut Hermann – Szendi, Zoltán: *Tradition und Modernität in der ungarndeutschen Literatur*. 2014. <http://lehrbuch.udpi.hu/> (Utolsó letöltés: 2022. november 11.) valamint:

létezhet. Erika Regner⁸ vizsgálatai ugyanezt az álláspontot támasztják alá kimondatlanul is. E megközelítés alapján vizsgálja a magyarországi német irodalmat.

A modern magyarországi német irodalom kezdetei

A magyar történelem folyamán a magyarság és a német nyelvterületek között folyamatos volt a kapcsolat. Magyarországon Szent István uralkodása óta éltek német ajkú közösségek. Ez a közösség az évszázadok folyamán saját irodalmat is alkotott. A magyarországi színjátszás kezdetei szintén szorosan összefonódtak a német nyelvvel. Ennek ellenére a modern magyarországi német irodalom – amely elsősorban a 18. század óta betelepült németek utódainak irodalma – nem táplálkozik ebből a hagyományból. Ennek oka abban keresendő, hogy a korábbi német nyelvű irodalom, színjátszás, újságírás, valamint a könyvkiadás elsősorban a német nyelvű polgárság kulturális teljesítményét tükrözte. Ez a polgárság a 19. század végére fokozatosan asszimilálódott a magyar kultúrához és nyelvhez, majd a 20. század folyamán szinte teljesen eltűnt. Jól illusztrálja ezt a változást Fejtő Ferenc 1947-es *Heine* című műve, amelyben Heine verseit még németül idézi. Az 1998-as újrakiadásban azonban a mű már csak magyar fordításban közli ezeket az idézeteket. A II. világháború idején és azt követően a német ajkú magyarországi polgárság viszonya a német nyelvhez és kultúrához alapvetően megváltozott, fokozatosan elfordult attól. A világháborúig a kétnyelvűség lételeme volt ennek az irodalomnak, amely a 19. századra és a *Pester Lloyd* körére nyúlik vissza.⁹

Mindenképpen kihangsúlyozandó, hogy a német irodalomnak Magyarországon komoly tradíciója volt a dráma műfajában,¹⁰ ami azonban a 19. század második felére elhalt, és azóta sem támadt fel. 1945 után már végképp semmilyen nyoma nem létezett ennek a hagyománynak.

Így a 20. század elejétől napjainkig a magyarországi német értelmiség fejlődésében és történetében nem állapítható meg folytonosság. Már az 1920-as években is a magyarországi németek mindössze körülbelül 4%-a tartozott az értelmiségi réteghez. Ezt az arányt tovább csökkentette az a folyamat, melynek során a magyar

Bechtel, Helmut Herman: *Eine interkulturelle literarische Landschaft. Die Repräsentationen des Fremden in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur*. Hamburg: disserta, 2018. 77–83.

⁸ Regner, Erika: *Ungarndeutsche Literatur. Neue Perspektiven?* Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bécs: Peter Lang, 2014.

⁹ E problematika taglalását vö: Balogh F. András: *Literatur und Deutschsprachigkeit im Pester Lloyd (1853–1944)*. In: *Benachrichtigen und vermitteln. Deutschsprachige Presse und Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Hg. von Mira Miladinović Zalaznik, Peter Motzan, und Stefan Sienerth. München: IKGS-Verlag 2007. 409–417.

¹⁰ Ld. Balogh, F. András Tarnói – László (szerk.): *Die täuschende Copie von dem Gewirre des Lebens. Deutschsprachige Dramen in Ofen und Pest um 1800*. Budapest: Argumentum 1999 (Deutschsprachige Texte aus Ungarn 2).

állam az asszimiláció lehetőségét kínálta fel számukra, ezzel elősegítve társadalmi felemelkedésüket – és visszaszorítva német identitásukat. A helyzetet tovább súlyosbította a II. világháború és az azt követő kommunista hatalomátvétel, amely szinte teljesen felszámolta a német értelmiséget Magyarországon.¹¹

Szociokulturális szempontból azok a magyarországi németek, akik anyanyelv-ként elsajátított német nyelvjárásukat továbbra is beszélték, ragaszkodtak ahhoz a hagyományos falusi és paraszti kultúrához, amelyben az irodalom és az olvasás nem játszott kiemelkedő szerepet. Német identitásuk a német nyelvű istentiszteletekben, a fűvőszében, a néptáncban és a népviseletben öltött vagy ölthetett testet.

A 20. század közepére már nem lehetett folyamatában felvázolni a magyarországi német irodalmi hagyományt, ez fokozatosan eltűnt. Felszámolóddott az a kulturális környezet, amelyet a német nyelv iránt pozitív attitűdöt mutató magyarok, a magyarországi németek és a magyarországi zsidóság egy része közösen támogattak. A 20. század elején még jelen lévő német nyelvű irodalom kultúrája a társadalmi változásokkal együtt végleg megszűnt.

Az 1950-es és 1960-as években a magyarországi németek számára szinte elképzelhetetlen volt a német (anya)nyelvű nemzetiségi kultúra ápolása. Különösen igaz volt ez az irodalomra, amelyet a Magyar Népköztársaság kultúrpolitikája hosszú időn át nem támogatott. Míg a fűvőszene és a néptánc a magyarországi német kultúra megtűrt elemei voltak, a kimondottan a német nyelvhez kötött irodalmi kezdeményezések rendre akadályokba ütköztek. Bár az 1949-es alkotmány minden nemzetiség számára egyenlő jogokat garantált, ezek a jogok egészen 1955-ig csupán elvi szinten léteztek.

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségén belül 1972-ben létrejött a *Német Nyelven Írók Szekciója* (*Sektion der Deutschschreibenden*), amely a magyarországi németek irodalmi tevékenységét kívánta összefogni. Ez a szekció tekinthető az 1990-ben megalakult *Magyarországi Német Írók Szövetsége* előfutárának, amely 1992-ben a képzőművészek előtt is megnyitotta kapuit, és *Magyarországi Német Írók és Művészek Szövetsége* (*Verband Ungarndeutscher Autoren und Künstler, VUdAK*) névvel az írók és képzőművészek mindmáig jól működő szervezetévé vált.

A német nyelvű irodalom újrakezdése azonban rendkívül nehéz volt. A korábbi gyűjtemények – népmesék, gyermekdalok és legendák – mellett alig létezett irodalmi hagyomány. A német nyelvű irodalmi élet fellendítésére tett első felhívás, a *Ragadjatok tollat! (Greift zur Feder!)* címet viselő pályázat 1973-ban indult, a rákövetkező évben megjelent az első, magyarországi német szerzők modern szövegeit tartalmazó gyűjteményes kötet. Bár utólag zökkenőmentesnek tűnhet ugyan a folyamat, ma mégis megállapítható, hogy az 1970-es évek elején a helyzet

¹¹ Ld. Spannenberger Norbert: A magyarországi németek politikai mobilizációja. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum, 2020. 126–142.

rendkívül kritikus volt. A pályázat előtti évtizedekben alig születtek Magyarországon német nyelvű irodalmi szövegek, folyóiratok, ilyen profilú kiadók nem működtek, az irodalomnak egyáltalában nem volt megjelenési helye. Friedrich Wild 1972-es újságcikke törte át a gátat, amely *Német Nyelven Írók Szekciója: Ragadjatok tollat! (Sektion der Deutschschreibenden: Greift zur Feder!)* címmel a *Neue Zeitung* [Új Újság] című magyarországi német hetilapban jelent meg. Az írás jól példázza az akkori kihívásokat. Wild optimista hangvételű írása szerint ugyanis „legalább 200-250 ember írt irodalomról, néprajzról, nyelvjáráskutatásról és egyéb témákról német nyelven”, de ezek jelentős része klasszikus értelemben nem volt irodalmi alkotásnak nevezhető.¹² A magyarországi német irodalom számára ekkor csupán a *Neue Zeitung* és a pécsi rádió német nemzetiségi műsorai biztosítottak csekély megjelenési felületet.

A *Neue Zeitung* 1973-ban felhívást tett közzé, átvéve Wild említett cikkének címét. A cím különben belesimult az NDK dogmatikus irodalompolitikájába, amely 1959-ben meghirdette a „bitterfeldi utat”, a munkások életét tükröző mimetikus irodalom kívánalmát. *Ragadj tollat, pajtás! (Greif zur Feder, Kumpel!)* lett az NDK-s jelszó,¹³ ami új életre kelt Magyarországon. A felhívás arra ösztönözte a magyarországi németeket (írókat és laikusokat), hogy német nyelvű irodalmi műveket alkossanak. Első eredményként egy évvel később, 1974-ben megjelent a *Mély gyökerek (Tiefe Wurzeln)* című antológia, amely 13 szerző művét hozta. Ez az antológia tradíciót teremtett, felpezsdítette a magyarországi németek irodalmi életét. Wild 1972-es helyzetértékelése és az 1973-as felhívás nélkül valószínűleg elmaradt volna az irodalmi élet kezdeti lökése, és ezzel együtt a későbbi fejlődése is. Az elszigetelten, csak önmaguknak író emberek így egymásra találtak, és beindult a fejlődés.

Amennyiben összehasonlítjuk az 1973-as felhívás díjazottjainak listáját a *Mély gyökerek* szerzőinek a nevével, észrevehetjük, hogy a négy kategóriában (próza, vers, tájnyelvi szöveg és riport) kiosztott fődíjra benyújtott három pályamű közül Georg Wittmann (1930–1991) *A fababa (Die Holzpuppe)* című műve nem került be az antológiába, ahogy a két tájnyelvi szöveg és riport díjazott műve sem. Ennek az oka, hogy a tájnyelvi szövegek és riportok a magyarországi németek hagyományos vidéki kultúrájához kapcsolódtak, míg a kötet szerkesztői óvatosan magyarországi németek modernebb, urbanizált képét kívánták bemutatni – összhangban a korabeli magyar állami kultúrpolitika elvárásaival. Wittmann művének kihagyása érthető, mivel a történet, amely a magyarországi németek generációkon átívelő nehézségeit úgy tárta fel, hogy nem tükrözte a marxista történelemszemléletet, veszélyeztethette volna a kötet megjelenését. A beküldött pályamunkák színvonala széles spektrumot ölelt fel, ami azt is jelentette, hogy az antológiában szereplő

¹² Wild, Friedrich: Sektion der Deutschschreibenden. Greift zur Feder! *Neue Zeitung*, 18. Februar 1972. Nr. 7. 2.

¹³ Greift zur Feder! *Neue Zeitung*, 12. Januar 1973. Nr. 2. 5.

szerzők közül sokan nem is folytatták tovább irodalmi pályafutásukat. Ennek ellenére a kötet fogadtatása Magyarországon pozitív volt, hiszen az a magyarországi németek megbecsülésének a jele lett.

Az irodalmi hagyományozódás érdekes kérdés, ezért érdemes egy pillantást arra a tényre vetni, hogy a megjelentetett szövegek – és nyilván a szerzők – mely irodalmi korszakokra és alkotókra alapoztak. Ugyanis az antológia szerzői nem álltak kapcsolatban egymással, irodalmi élet nem volt, így divatok sem lehettek, irodalmi iskolázottságuk sem volt, a legtöbbjük meg teljesen autodidakta volt. A kötetben található rövid bemutatkozások, valamint a későbbi interjúk és nyilatkozatok alapján egyértelművé vált, hogy a szerzők irodalmi munkáját a következő példaképek és irodalmi modellek alakították:

- *Engelbert Rittinger*: Gorkij, Heine, Schiller, Uhland, Lenau, Eric Knight
- *Josef Mikonya*: Heine, Thomas Mann, Stendhal, Balzac, Hugo, Zola, Dosztojevszkij, Lev Tolsztoj, Csehov, Gorkij, Solohov, Petőfi, Kodály, Váci Mihály
- *Georg Fath*: Heine (*Dalok könyve*), Uhland, Schiller, Goethe
- *Valéria Koch*: Karajan, Vivaldi, Goethe (*Faust II, Dichtung und Wahrheit*), Schiller (*Don Carlos*), Mozart, Rilke, Hölderlin, Sarah Kirsch, Picasso, Lenau, Rosa Luxemburg, Broch, Wittgenstein, Heidegger, Kraus, Musil, Th. Mann, Hegel, József Attila, Pilinszky, Trakl, Walther von der Vogelweide, Ingeborg Bachmann („*In memoriam Rilke*”, Kalász Márton fordításában)
- *Erika Ats*: Weöres Sándor
- *Ludwig Fischer*: szerb képes történetek, magyar krimik, *Robinson Crusoe*, Gárdonyi (*Egri csillagok*), Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij, Howard Fast, Mozart, Beethoven, Haydn

Különösen figyelemre méltó, hogy a magyarországi német írók által említett példaképek közül csupán három – Sarah Kirsch, Weöres Sándor és Howard Fast – voltak még életben az említésük idején. Közülük csak Kirsch tekinthető kortárs német költőnek, ő 1977-ig az NDK-ban élt, majd az NSZK-ba távozott. A magyarországi német írók számára az irodalmi referenciák legnagyobb része 19. századi alkotók munkáira épült. Csúpan Valeria Koch említett 20. századi inspirációkat, ő germanisztikai tanulmányai révén ismerkedett meg a modern német és osztrák irodalommal. A 20. századi irodalom, különösen az 1945 után született szerzők munkái gyakran érthetetlenek és idegenek voltak az 1945 előtt született írók számára. Georg Fath (1910–1999) például így nyilatkozott a modern irodalomról: „A mai íróktól nem sokat tudok tanulni. Egyszerűen nem értem őket”.¹⁴

¹⁴ Metzler, Oskar: *Gespräche mit ungarndeutschen Schriftstellern*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1985. 59.

Az idősebb generációhoz tartozó szerzők az irodalom intuitív megközelítését képviselték, amelyben a hagyományos irodalmi formák és műfajok megőrzését tartották a legfontosabbnak. A nyelvi és formai kísérletezést idegennek érezték, és irodalomelméleti kérdésekre gyakran kitérő válaszokat adtak, mint például Engelbert Rittinger (1929–2000) is.¹⁵ A prózaíró Ludwig Fischer (1929–2012) egy interjújában következőképpen fogalmazott:

„Valójában már korábban is szerettem volna verseket írni. De Kalász Márton Somberek-ből, aki Magyarországon ismert lírai költő és akivel konzultáltam, azt tanácsolta, hogy ne írjak verseket, mert a modern költészet egészen másképp épül fel, mint amit én tudnék csinálni.”¹⁶

A magyarországi német irodalom nyelve

A magyarországi német irodalom túlnyomórészt nem a kisebbség mindennapi életében használt német nyelvjárásokban, hanem a sztenderd német nyelven íródik. A már említett első modern magyarországi német nyelvű könyv, a *Mély gyökerek* című antológia például egyetlen tájnyelvi művet sem tartalmaz. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a modern magyarországi német irodalomban ne lennének tájnyelvi alkotások: 1989-ben jelent meg például *A megtalált nyelv (Tie Sproch wiedergfune)* című antológia, amely kizárólag tájnyelvi szövegeket tartalmaz. Azonban fontos figyelembe venni, hogy ritkák azok a művek, amelyek a szülői nemzedéktől örökölt, és esetenként az olvasók által is használt helyi dialektusokra építenek. Még a szájhagyomány útján átörökített, eredetileg tájnyelvi alkotásokat is gyakran lefordították publikálás céljából német köznyelvre, mint például az 1984-es *Az ördögcsúcs (Der Teufelsgipfel)* című mesegyűjteményt és az 1991-es *Elveszett kincsek nyomában (Auf der Spur verborgener Schätze)* című, magyarországi német mondákat tartalmazó kötetet.

A modern magyarországi német irodalom összes antológiáját¹⁷ részletesen átvizsgálva megállapíthatjuk, hogy *A megtalált nyelv* címűt leszámítva a nyelvjárás mindig kisebbségben volt. Jellemző adat ennek a tendenciának a bizonyítására az 1984-es *Évgyűrűk (Jahresringe)* című antológia, amely 383 oldalnyi terjedelmével a legvaskosabb gyűjtemény. Ebben a kötetben is csak 26 tájnyelvi mű jelenik meg, így egyértelműnek tetelezzük, hogy a magyarországi német irodalom a sztenderd német nyelvet preferálja a nyelvjárással szemben, miközben az alkotók ismerik és használják is a tájnyelvet, tudnának alkotni regionális nyelven is. A magyarországi

¹⁵ Metzler, 1985. 47.

¹⁶ Metzler, 1985. 73.

¹⁷ Az antológiák az 1989/90-es politikai változásokig a magyarországi német irodalmi művek legfontosabb megjelenési formái voltak.

német irodalomban nem a sztenderd német nyelv alkalmazása a figyelemre méltó, hanem az, hogy ennyi nyelvjárási szöveg egyáltalán megszületett. A nyelvjárást mint nyelvi eszközt a komikum ábrázolásával az 1973-as pályázati kiírás kötötte össze. A *Neue Zeitung* bár gyakran idézett, de ritkán teljes egészében elemzett felhívása a beküldendő irodalmi művek nyelvváltoztatát is előre meghatározta. A beküldendő szövegeket a pályázatban négy kategóriába sorolták: „I. Elbeszélés, novella vagy kisregény”, „II. Vers” és „IV. Riportok” kategóriák mellett volt egy harmadik kategória is, amely a következő címet viselte: „III. Mulatságos történetek és jelenetek nyelvjárásban.” E kategória leírása a következőképpen hangzott:

„Ebbe a kategóriába a mindennapi élet egyszerű, vicces, a szerző helyi tájszólásában megírt eseményeit várjuk. A szövegek hossza 3-5 oldal lehet. Ide tartozhatnak például a következő típusú írások: viccek, amelyeket a nagyapától hallottunk, humoros esetek, amelyek a családban, a TSZ-ben vagy a munkahelyen történtek.”¹⁸

Így a kezdetektől fogva világossá vált, hogy a nyelvjárásnak egyértelműen vicces, szórakoztató konnotációja van. A komoly és tragikus témák így a sztenderd nyelv számára voltak fenntartva, ami teljes mértékben megfelelt a német nyelvterület kulturális és irodalmi hagyományainak, és amely modellt a magyarországi németek is követték. Németországban a nyelvjárás soha nem volt, és ma sem a magas irodalom nyelve, hanem a sztenderd német. Német irodalmi művekben találkozhatunk nyelvjárásban beszélő szereplőkkel, ám inkább mellékszereplőként, jellemzően a „komikus figura” szerepében. Még a szereplőket kigúnyoló *Molière*-féle komédiáktól elhatárolódó Gotthold Ephraim Lessing sem riadt vissza attól, hogy a szász nyelvjárást humoros eszközként használja a *Minna von Barnhelm* című vígjátékában. Az ő műveiben sem találkozunk olyan központi szereplőkkel, akik nyelvjárásban beszélnek, ahogyan Goethe műveiben sem, aki frankfurti nyelvjárást beszélt, és Schiller műveiben sem, aki szóban (alemanni) svábot, azaz *Schwäbisch*t használt.

Thomas Mann *A Buddenbrook-házában* a lübecki köznép nyelve az északnémet marad, és a müncheni Alois Permaneder karaktere, aki bajorul beszél, szintén komikus figuraként jelenik meg. Néhány kivételtől eltekintve, mint Fritz Reuter, aki északnémet, „Niederdeutsch” nyelvjárásban írt, a német irodalomtörténetben csalódás érte azokat a szerzőket, akik elhatározták, hogy nyelvjárást használnak komoly műveikben. Gerhart Hauptmann például a *Takácsok* című művében először a sziléziai német nyelvjárást („Schlesisch”) használta, de a berlini közönség a furcsa nyelvezet miatt nem látogatta a darab előadásait, ezért Hauptmann-nak át kellett írnia a szöveget. A nyelvjárás szerepe a német nyelvű irodalomban a 21.

¹⁸ Greift zur Feder! *Neue Zeitung*, 12. Januar 1973. Nr. 2. 5.

század elején is változatlan maradt annak ellenére, hogy a regionalitás, a regionális nyelvhasználat az irodalmi berkekben is egyre inkább elfogadottá vált.

A nyelv mint motívum és téma a magyarországi német irodalomban

A modern magyarországi német irodalom már indulásakor is és a kortárs szövegekben is központi témaként tárgyalja a német nyelvhez való viszonyt, annak használatát és megőrzését. Az első, már említett magyarországi német nyelvű antológia nyitó művében Engelbert Rittinger *Tollat ragadtam... (Ich nahm die Feder...)* című versében a következő sorok olvashatók:

Ó, nehezen tudom begyűjteni a szavakat,
nem akarnak egymásra találni,
a szavak zsákja majdnem üres –
csak gyakorolni kellene...

Ach, mühsam bring' ich Worte her,
sie wollen sich nicht fügen,
der Sack der Wörter ist fast leer –
man müßte es bloß üben...

A legszebb örökségem,
amit svábként kaptam,
a drága anyanyelvem,
ajándékba kaptam a szüleimtől.

Meines Erbes schönste Sach',
die ich bekam als Schwabe,
das ist die liebe Muttersprach',
als meiner Eltern Gabe.¹⁹

Az anyanyelv fontosságát hangsúlyozó vers központi helyet kapott a kiadványban. A lírai én a „szavak zsákjának” kiürülését, vagyis a nyelv „elvesztését” konkrétan nem válaszolhatta meg, ugyanis az 1970-es évek elején még nem lehetett bíráltni és felelőssé tenni az állam által folytatott következetes magyarosítási politikát.

E tabu tükrében az „anyanyelv” hangsúlyos kiemelése a versben figyelemre méltó, hiszen a német anyanyelv, a nyelvjárás megőrzésére tett felhívás bátor cselekedetnek számított. Bár a jelmondatok, a deklarációk szintjén az anyanyelv megőrzése az állami kisebbségpolitikával összhangban állt, de végső soron mégis szemben állt a magyarországi németek teljes asszimilációjára vonatkozó, kimondatlan állami törekvésekkel.

A német nyelv fontossága számos jelenkori magyarországi német irodalmi műben tematizálódott az évtizedek során, miközben az anyanyelvhez való viszony fokozatosan változott, lazult. A két világháború közötti időszakban született szerzők gyakran ünnepeles hangnemben emlékeztették az olvasót a nyelv megőrzésének fontosságára, így Josef Kanter (szül. 1932) is, aki *Az anyanyelv (Die*

¹⁹ Rittinger, Engelbert: *Ich nahm die Feder....* In: *Tiefe Wurzeln*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974. 7.

Muttersprache) című versében a háború előtt született nemzedékekre jellemző, kissé szigorú stílusban szól:

Ne feledd anyanyelvedet,
és tedd meg a kötelességedet,
hogy megtaláld a belső békédet.

Vergiß ja deine Muttersprache nicht
und tue deine Pflicht,
dann findest du die innerliche Ruh.²⁰

Az évek során a nyelvhez való viszony jelentős változáson ment keresztül. A nyelv megőrzését közösségi feladatnak, szinte elkerülhetetlen kötelességnek tekintették, majd ezt a szigorú pozíciót felváltotta egy bensőségesebb, személyesebb megközelítés. A nyelvhez való hozzáállást emblematikus módon Angela Korb *Nyelv (Sprache)* című verse tükrözi. A Kanter után fél évszázaddal, 1982-ben született költőnő a versében a német nyelvhez való viszonyt szorosabb, szinte intimizáló sugalló módon jeleníti meg:

A nyelv az otthon,
a leghűségesebb szerető,
szóról szóra.
Megidéz a gyönyört,
csendben sír,
amikor félrelépek
És megbocsátja botlásaimat
egy bájos varázslattal,
a gyengédségével.

Sprache ist Heimat
die treueste Geliebte
von Wort zu Wort
Wonne herbeizaubernd
weint sie still
wenn ich fremdgehe
und verzeiht mein Stolpern
mit einem beglückenden Zauber
ihrer Zärtlichkeit.²¹

A vers érzelmi töltése és személyessége éles ellentétben áll a korábbi nemzedékek kötelességorientált felfogásával, a nyelv és intimitás kapcsolódásával az olvasó számára újfajta értelmezést kínál.

A magyarországi német irodalom szövegeiben megfigyelhető nyelvi attitűdváltozás minden bizonnyal több tényezőnek köszönhető. Ezek közé tartoznak az időközben bekövetkezett társadalmi és kulturális átalakulások, például a német nyelvoktatás javuló helyzete, a szerzők eltérő és immáron elérhető iskolázottsága, valamint egyéni kötődésük a költészethez és az irodalomhoz. Angela Korb esetében – szemben a korábban említett szerzőkkel – a német nyelv használata már nem számított tiltott vagy kockázatos tevékenységnek. Német nyelvű óvodába járt, és német nyelvű iskolákban tanult, majd germanisztika szakon végzett, ami alapvetően más tapasztalatokat nyújtott számára. Az azonban vitathatatlan tény marad,

²⁰ Kanter, Josef: *Die Muttersprache*. In: *Tiefe Wurzeln*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974. 67.

²¹ Korb, Angela: *Sprache*. In: *Mehrstimmig*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021. 197.

hogy a nyelv nem csupán visszatérő, hanem egyenesen központi témája a magyarországi német irodalomnak.

A haza fogalma a magyarországi német irodalomban

A nyelven kívül a haza is kulcsfontosságú eleme a magyarországi német identitásnak és irodalomnak is. A magyarországi német irodalom műveiben a haza olyan helyet vagy régiót jelöl, ahol az elképzelt lírai én él, és ahol biztonságban érzi magát. A történelmi körülmények ebben ez esetben kedvezőek, ugyanis a kommunista korszak végét követően nem történt jelentős német elvándorlás Magyarországról Németországba, így nem meglepő módon a modern magyarországi német irodalomban Magyarországot pozitívan ábrázolják. Az 1970-es évek óta a magyar hazához való viszony ábrázolása lényegében nem változott, a kötődés bensőségessége is megmaradt.²²

A magyarországi német irodalom újjáéledésével párhuzamosan keletkeztek olyan művek, amelyek Magyarország méltatását és a hazához való belső kötődést fejezték ki. Az első próbálkozások az egész országot mint hazát ábrázolták, de emellett olyan művek is megjelentek, amelyek a szerzők szűkebb pátriájára, arra a vidékre koncentráltak, ahonnan a költő származott. A rendszerváltozás a művek földrajzi kötöttségében is módosulást hozott: az 1990 után publikált művekben már nem az egész ország, hanem csupán a szerzők által választott régió jelentette a „hazát”. Az 1970-es és 1980-as években született vallomások a mai olvasó számára patetikusknak tűnnek. Ennek egyik oka kétségtelenül az a bizonytalanság és félelem, amelyet a szerzők olyan népcsoport tagjaként élhettek meg, amelyet 1946 és 1948 között elűztek, kitelepítettek, és amelynek jogait évtizedeken keresztül korlátozták. Ez a történelmi-politikai háttér magyarázza azt a kényszert, amely arra ösztönözte a szerzőket, hogy a saját hazájukhoz való kötődésüket, Magyarországhoz való ragaszkodásukat emelkedett hangnemben fejezzék ki. Ezenkívül fontos szerepet játszott, hogy e szövegek szerzőinek az irodalmi példaképei kivétel nélkül a 19. századból származtak, akik műveit a hazafiasság jellemezte. Georg Fath *Hazám* (*Mein Vaterland*) című versében Petőfi Sándor és Vörösmarty Mihály szellemében fogalmazta meg a lírai én hazáért való önfeláldozását:

Sok minden történt már velem,
ami talán fájdalmat is okozott nekem.
Mégis mindig vigyáztál rám a veszélyben,
Mindig vigyáztál a sorsomra;

Ist mir so manches widerfahren,
was mir vielleicht auch weh getan.
So nahmst du stets doch in Gefahren
Dich immer meines Schicksals an;

²² V.ö. Hammer Erika: *Welche Heimat?* In: *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*, 2021. 101–116. (főleg: 102–104).

Én is kész vagyok odaadni magam neked,
Ha hívsz engem, minden bátorságommal.
A te bajodban még az életem is,
Vérem utolsó maradékát...

Bin auch bereit, mich dir zu geben
So du mich rufst, mit ganzem Mut.
In deiner Not, selbst auch das Leben,
den letzten Rest von meinem Blut...²³

Hasonló viszonyulást mutatnak Engelbert Rittinger és Josef Mikonya (1928–2006) versei is, mint például az *A mi zászlónk (Unsere Fahne)*²⁴ vagy az *A magyarországi németek dala (Lied der Ungarndeutschen)*,²⁵ valamint a *Magyarország az én hazám (Ungarn ist mein Vaterland)*.²⁶ Az 1970-es, 1980-as években íródott magyarországi német versekben Magyarország továbbra is a haza szerepét tölti be, de a költők most már konkrétan a vidéki hazát, a szűkebb régiót, származási helyüket is versbe foglalják. A 20. század politikai és történelmi hányattatásai által kiváltott bizonytalanságot ellensúlyozandó Georg Fath *Tettye*²⁷ és Wilhelm Knabel (1884–1972) *Bonyhádroz (An Bonyhád)*,²⁸ illetve később németesített városnévvel *An Bonnhard*²⁹ című művei mind történelmi perspektívát („hány ezer év”, „ezer év kultúrája”), mind megnyugtató, idillikus vidékképet nyújtanak. E versek az optimizmus és az idealizálás jegyében mutatják be a szerzők szűkebb hazáját, elkerülve minden olyan hangnemet, amely a haza elégtelenségét vagy kritikáját fejezi ki.

A költői művek hazaábrázolása az 1990-es évektől differenciáltabbá vált. A költemények helyszíne továbbra is a szerzők szűkebb környezete, de e környezettel szemben immáron kritikák és fenntartások is megfogalmazódnak. Az összetettebb mondanivaló modernebb köntösben jelenik meg. Koloman Brenner (szül. 1968) *Sopron (Ödenburg)* című verse, Angela Korb *Pécs (Fünfkirchen)* című műve, valamint Josef Michaelis (szül. 1955) *Frankenstadt/Baja* és Robert Becker (szül. 1970) *Pécs (Fünfkirchen)* című versei mind olyan érzelmeket közvetítenek, amelyek ellentmondásosak, ugyanakkor eltérnek a hagyományos költészeti formáktól: a kötött strófáktól és metrikai sémáktól.

²³ Fath, Georg: *Mein Vaterland*. In: *Tiefe Wurzeln*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974. 23–24.

²⁴ Rittinger, Engelbert: *Unsere Fahne*. In: *Bekenntnisse – Erkenntnisse. Ungarndeutsche Anthologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1979. 91.

²⁵ Rittinger, Engelbert: *Lied der Ungarndeutschen*. In: *Jahresringe. Ungarndeutsche Anthologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1984. 329.

²⁶ Mikonya, Josef: *Ungarn ist mein Vaterland*. In: *Jahresringe*. 1984. 270.

²⁷ Fath, Georg: *Tettye*. In: uő: *Stockbrünnlein*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977. 46.

²⁸ Knabel, Wilhelm: *An Bonyhád. Neue Zeitung*, 1977. Nr. 15. 5.

²⁹ Knabel, Wilhelm: *An Bonnhard*. In: uő: *Zur Heimat zieht der Brotgeruch*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1982. 55–56.

Az óhaza: Németország

A magyarországi németek esetében jogosan merül fel a kérdés, milyen szerepet tölt be Németország a közösség tudatában és önmeghatározásában, illetve létezik-e bármilyen formában „Németország-nosztalgia”? A magyarországi németek körében az egykori hazától való elidegenedés folyamata lezárult. Ez a jelenség nagyrészt annak az erős öntudatnak és büszkeségnek köszönhető, amely azon a meggyőződésen alapult, hogy önként vándoroltak ki Németországból, és saját erejükből új hazát teremtettek maguknak. Ez az öntudatos szemlélet ellene hatott a „német nosztalgia” kialakulásának.

Németország csupán mellékes szerepet kap a magyarországi német irodalomban, például Georg Wittmann már említett művében, *A fababa* című elbeszélésében is, amely a magyarországi német közösség történetének első jelentős irodalmi vázlataként vált ismertté. A mű első része 1973 és 1974 között jelent meg a *Neue Zeitung* hasábjain, a második rész 1979-ben a *Hitvallások – Felismerések (Bekanntnisse – Erkenntnisse)* című antológiában, míg az utolsó rész 1991-ben ismét a *Neue Zeitung* oldalain látott napvilágot.³⁰ Az elbeszélés figyelemre méltó abból a szempontból, hogy a régi haza, Németország ábrázolása mindössze néhány oldalt tesz ki, nosztalgikus megfogalmazásoknak nyoma sincs. A kivándorló szereplők részéről sem érzékelhető honvágy, ez a visszafogott szemlélet pedig a mű további részeiben is következetesen jelen van.

Az 1980-as évek végén a magyar kulturális életben a politikai enyhülés jelei mutatkoztak, ami lehetőséget teremtett Németország szélesebb körű ábrázolására és gyakori említésére a magyarországi német irodalomban is. Ezt a lehetőséget azonban az írók a mai napig alig használták ki. Sem az NDK, sem az NSZK nem voltak kiemelt témái a magyarországi német irodalomnak a rendszerváltás előtt. Ha elő is fordultak említések kelet- és nyugatnémet helyszínekről, azok mindig politikamentes kontextusban jelentek meg, mint például Potsdam, ami Josef Michaelis 1976-os *Potsdami lány (Mädchen aus Potsdam)* című szerelmes versében tűnik fel.³¹ Robert Becker is hallgat az óhazáról, ami különösen akkor tűnik fel, amikor a népcsoport egészének történelmi sorsát feldolgozó *Magyarországi német ballada (Ungarndeutsche Ballade)* című versében a következőképpen írja le a Németországhoz kapcsolódó múltat:

most elmondom nektek
egy népről a történetet,
mely végigutazott
le a Dunán, a tengerig,

ich will euch nun erzählen
von einem Volk die Mär
das runter ist gefahren
die Donau bis zum Meer

³⁰ A teljes elbeszélést ld. Wittmann, Georg: *Schwarze Wolken*. Budapest: VUdAK 2015. 150–184.

³¹ Michaelis, Josef: *Mädchen aus Potsdam*. In: uő: *Sturmvolle Zeiten*. Budapest: VUdAK 1992. 34.

reménységgel nehezen megrakodva,
a lelkük mélyén meghatódva,
így utaztak délre,
a kereszt vezette őket.

mit Hoffnung schwer beladen
die Seele tief gerührt
so zogen sie gen Süden
vom Kreuze angeführt

kövelték a hívást,
hogy földet és mezőt műveljenek,
hogy újra gyomlálják Magyarországot,
hogy kivágják a vadont

gefolgt sind sie dem Rufe
Land und Flur bebauen
das Ungarn neu zu jäten
Wildnis rauszuhauen³²

Németország itt is csak közvetve jelenik meg háttérként, mint a hazátlan (ó)haza, amelytől a magyarországi németek ősei elfordultak. Josef Michaelis 2001-es *Heimat-los* című verse szintén a régi haza motívumát dolgozza fel. Michaelis azt a körülményt emeli ki, hogy a Magyarországra induló német telepesek belső elszakadása a szülőföldtől már Németországban elkezdődött. A cím kétértelmű, egy szóban magyarra nem lehet lefordítani, mert egyszerre jelenti azt, hogy „hazátlan” („heimatlos”) és azt is, hogy „induljunk a hazába” („Heimat los”):

Még egyszer
meglátogatta
a templomot,
a temető összes sírját,
a szülőházát,
az alsó síkatorban.
Aztán végigment,
már mint egy idegen,
az utcákon.

Noch einmal
besuchte er
die Kirche
alle Gräber auf dem Friedhof
sein Elternhaus
in der unteren Gasse
Ging dann
schon als Fremder
durch die Straßen

Jacobus,
az ősem,
és felesége, Katharina,
három gyermekükkel
a Bruchsal melletti Ubstadtból
Magyarországra,
pontosan 250 évvel ezelőtt
azon az ibolyaillatban
ébredező tavaszi napon

Jacobus
mein Vorfahr
und seine Frau Katharina
mit drei Kindern
aus Ubstadt bei Bruchsal
nach Ungarn
genau vor 250 Jahren
an jenem im Veilchenduft
erwachenden Frühlingstag³³

³² Becker, Robert: *Ungarndeutsche Ballade*. In: uő: *Gebündelt*. Budapest: VUdAK 2013. 60.

³³ Michaelis, Josef: *Heimat-los*. In: *Mehrstimmig*. 2021. 61.

Hasonló módon azok a rendszerváltás után született szövegek sem vázolnak fel pozitív Németország-képet, amelyek a magyarországi németek 1946–48-as elűzésére fókuszálnak. 1998-ban, amikor már szabadon lehetett írni a témáról, Franz Sziebert történeteiben, például a *Megbízhatatlan? (Unzuverlässig?)* című kötetben publikált (*A hazatérés*) *Die Heimkehr* című elbeszélésében megjelenik az elűzetés, az úgynevezett „kitelepítés”. A szerző azonban nem tér ki Németországra, ahová a kitelepítettek kerültek.³⁴ A kötet többi szövegében is a figyelem Magyarországra, a magyar hazába való visszatérésére irányul, Németországról nem esik szó.

A kortárs Németországgal szembeni szkepticizmus, elutasítás és szomorúság érzésének irodalmi artikulálására az egyik leglátványosabb példa Robert Hecker (szül. 1963) 2002-es *Németország, te anyaországom (Deutschland du mein Mutterland)* című verse. Hecker anyai ágon kötődik Németországhoz, hiszen édesanyja Zwickauból származik, ám Hecker Magyarországon született, itt nőtt fel, és itt dolgozott lelkészként Szolnokon. A vers a magyarországi németek kiábrándulását írja le abból a Németországból, amely nem tud, nem akar velük bármit is kezdeni. A vers tulajdonképp nem is Németországról szól, hanem a lírai én lelkiállapotáról:

Évekkel ezelőtt, igen, azt hittem,
csak vendég vagyok itt.
Még a tekintetem is, ami nálad maradt,
vágyat ébresztett bennem.

Noch vor Jahren, ja da meinte
Ich, hier nur als Gast zu sein.
Auch mein Blick, der bei dir weilte,
Flößte mir die Sehnsucht ein.

Gondolatokat és érzéseket gyűjtöttem itt,
az emberi lét színeit,
és vártam, reméltem, hogy valaki hívni fog,
hogy közös otthonba építsen őket.

Ich sammelte hier Ideen und Gefühle,
Die Farben eines menschlichen Seins,
und wartete, hoffte, daß mich jemand rufe,
um sie einzubauen ins gemeinsame Haus.

A felkérés elmaradt.
Az ajtó bezárult.
Én pedig, a szürke egér,
álltam előtte és szégyelltem magam.

Die Anfrage blieb aus.
Die Türe, sie sperrte sich.
Und ich, die graue Maus,
stand vor ihr und schämte mich.³⁵

Összefoglalás

A modern magyarországi német irodalom alapjában véve a 17–18. század folyamán Magyarországra érkezett németek leszármazottjainak irodalmát jelenti. Ez az irodalmi hagyomány nem támaszkodik a 20. század közepéig Magyarországon

³⁴ Sziebert, Franz: *Die Heimkehr*. In: uő: *Unzuverlässig?* Budapest: LDU 1998. 18–23.

³⁵ Hecker, Robert: *Deutschland du mein Mutterland*, In: *Mehrstimmig*. 2021. 106.

létező német nyelvű urbánus polgári irodalomra. A német nyelvű értelmiség asszimilációja a magyar nyelvi kultúrához, valamint a magyarországi zsidóság német nyelvet használó részének tragikus sorsa hozzájárult ahhoz, hogy a német nyelvű kultúra szinte teljesen megszűnt Magyarországon. Így a vidéken élő, különböző német nyelvjárásokat beszélő közösségek váltak a magyarországi német identitás és irodalom meghatározó képviselőivé. Ezek a közösségek őseik döntése révén hagyták el Németországot, és önálló egzisztenciát teremtettek maguknak választott hazájukban, Magyarországon.

A modern magyarországi német irodalom újjászületése az 1970-es években kezdődött, az első német nyelvű kötet 1974-ben jelent meg. Ennek az irodalomnak két meghatározó témája van: a német nyelv és a magyar haza. Míg a nyelv a német köznyelvet, a haza egyértelműen Magyarországot jelenti. Paradox módon, bár a közösség, a szerzők elsőként elsajátított (anya)nyelve egy német nyelvjárás volt, az irodalmi alkotások szinte kizárólag német köznyelven születnek. Ez a nyelvválasztás igazodik a német kulturális hagyományokhoz, miszerint a sztenderd nyelv alkalmasabb a komoly témák kifejezésére, míg a nyelvjárások inkább humoros vagy könnyedebb tartalmakhoz társulnak.

A hazához való viszony tekintetében a magyarországi német irodalom Magyarországot tekinti otthonának. Németország csak mellékes szerepet játszik, nem jelenik meg a hazaként. A régi haza iránti nosztalgia vagy vágyakozás gyakorlatilag hiányzik ebből az irodalomból. Az 1970-es években a haza fogalma egész Magyarországot jelentette, később azonban ez a kép idealizált régióábrázolásokra szűkült. Az 1990-es évektől kezdve ezek a régiók, városok differenciáltabb megközelítésben jelennek meg az irodalmi művekben.

A modern magyarországi német irodalom az elmúlt ötven évben jelentős fejlődésen ment át: a 19. századi irodalmi eszményektől és formai elvárásoktól fokozatosan eljutott a kortárs irodalom szellemiségéhez, stílusához és szabadságához.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anoním: Greift zur Feder! *Neue Zeitung*, 12. Januar 1973. Nr. 2. 5.
- Bechtel, Helmut Herman: Eine interkulturelle literarische Landschaft. Die Repräsentationen des Fremden in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur. Hamburg: disserta, 2018.
- Bechtel, Helmut Hermann – Szendi, Zoltán: Tradition und Modernität in der ungarndeutschen Literatur. 2014. <http://lehrbuch.udpi.hu/> (Utolsó letöltés: 2022. november 11.)
- Becker, Robert: *Gebündelt*. Budapest: VUdAK, 2013.
- Becker, Robert: *Ungarndeutsche Ballade*. In: uő. *Gebündelt*. Budapest: VUdAK, 2013. 60.
- Bekanntnisse – Erkenntnisse. Ungarndeutsche Anthologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1979.
- Fath, Georg: *Mein Vaterland*. In: *Tiefe Wurzeln*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974. 23–24.
- Fath, Georg: *Stockbrünnlein*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977.
- Fath, Georg: *Tettye*. In: uő. *Stockbrünnlein*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977. 46.
- Hammer Erika: *Welche Heimat?* In: *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*. 2021. 101–116.
- Hecker, Robert: *Deutschland du mein Mutterland*. In: *Mehrstimmig*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021. 106.
- Jahresringe. Ungarndeutsche Anthologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1984.
- Kanter, Josef: *Die Muttersprache*. In: *Tiefe Wurzeln*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974. 67.
- Knabel, Wilhelm: An Bonyhád. *Neue Zeitung*, 1977. Nr. 15. 5.
- Knabel, Wilhelm: *Zur Heimat zieht der Brotgeruch*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1982.
- Knabel, Wilhelm: *An Bonnhard*. In: uő: *Zur Heimat zieht der Brotgeruch*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1982. 55–56.
- Knipf, Elisabeth – Müller, Márta: Aktuelle Fragen der deutschen Minderheitenforschung in Ungarn. *Linguistica*, 60(2), 2020. 65–78.
- Knipf, Elisabeth – Müller, Márta: Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM). In: Lenz, Alexandra N. – Stöckle, Philipp (Hrsg.): *Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021.
- Korb, Angela: *Sprache*. In: *Mehrstimmig*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021.
- Lambrecht, Horst: Anmerkungen zur ungarndeutschen Literatur nach 1945. *Neue Zeitung*, 15. Juni 2001, Nr. 24. 11.
- Mehrstimmig*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021.

- Metzler, Oskar: *Gespräche mit ungarndeutschen Schriftstellern*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1985.
- Michaelis, Josef: *Sturmvolle Zeiten*. Budapest: VUdAK, 1992.
- Michaelis, Josef: *Mädchen aus Potsdam*. In: uő: *Sturmvolle Zeiten*. Budapest: VUdAK, 1992. 34.
- Michaelis, Josef: *Heimat-los*. In: *Mehrstimmig*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021. 61.
- Mikonya, Josef: *Ungarn ist mein Vaterland*. In: *Jahresringe*. 1984. 270.
- Pável, Rita: *Entwicklungsgeschichtliche Erwägungen zur ungarndeutschen Literatur mit besonderer Berücksichtigung auf die zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Budapest: ELTE, disszertáció, 2006.
- Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégebbi időktől 1848-ig)*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság, 1926.
- Regner, Erika: *Ungarndeutsche Literatur: Neue Perspektiven?* Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bécs: Peter Lang, 2014.
- Rittinger, Engelbert: *Ich nahm die Feder...* In: *Tiefe Wurzeln*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974. 7.
- Rittinger Engelbert: *Unsere Fahne*. In: *Bekenntnisse – Erkenntnisse. Ungarndeutsche Anthologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1979. 91.
- Rittinger, Engelbert: *Lied der Ungarndeutschen*. In: *Jahresringe. Ungarndeutsche Anthologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1984. 329.
- Scherer, Anton: *Geschichte der donauschwäbischen Literatur von 1848 bis 2000*. Graz: Donauschwäbische Kulturstiftung, 2003.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi németek politikai mobilizációja*. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum, 2020. 126–142.
- Szabó, János: *Die ungarndeutsche Gegenwartsliteratur*. In: Gottzmann, Carola L. (Hrsg.): *Unerkannt und (un)bekannt. Deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa*. Tübingen: Francke, 1991. 281–298.
- Sziebert, Franz: *Unzuverlässig?* Budapest: LDU, 1998.
- Sziebert, Franz: *Die Heimkehr*. In: uő: *Unzuverlässig?* Budapest: LDU 1998. 18–23.
- Tarnói, László: *Schnittpunkte. Literarisches Leben des deutschsprachigen Ungarn um 1800*. Budapest–Párizs: L'Harmattan, 2020.
- Tiefe Wurzeln*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974.
- Wild, Friedrich: Sektion der Deutschschreibenden. Greift zur Feder! *Neue Zeitung*, 18. Februar 1972. Nr. 7. 2.
- Wittmann, Georg: *Schwarze Wolken*. Budapest: VUdAK, 2015.
- Wittmann, Georg: *Die Holzpuppe*. In: uő: *Schwarze Wolken*. Budapest: VUdAK, 2015, 150–184.

A MAGYARORSZÁGI NÉMET IRODALOM LEGFONTOSABB PUBLIKÁCIÓI

IRODALMI MŰVEKET MEGJELENTETŐ PERIODIKUMOK

Neue Zeitung, hetilap, 1957 óta.

Deutscher Kalender. Jahrbuch der Ungarndeutschen, évkönyv, 1957 óta.

Signale, a *Neue Zeitung* irodalmi melléklete, 1984 óta.

AZ ANTOLOGIÁK KRONOLOGIKUSAN

Tiefe Wurzeln. Budapest: Tankönyvkiadó, 1974.

Die Holzpuppe. Ungarndeutsche Erzählungen. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977.

Das schönste Erbe. Budapest: Tankönyvkiadó, 1978.

Bekenntnisse Erkenntnisse. Budapest: Tankönyvkiadó, 1979.

Igele-Bigele. Budapest: Tankönyvkiadó, 1980.

Jahresringe. Budapest: Tankönyvkiadó, 1984 és 1986.

Tie Sproch wiedergfune. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989.

Das Zweiglein. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989.

Bekenntnisse eines Birkenbaumes. Dortmund: RWAG Dienste & Verlag GmbH, 1990.

Nachrichten aus Ungarn. Das Zweiglein. Anthologie junger ungarndeutscher Dichter. Hildesheim, Zürich und New York, 1991.

ELTE-Chrestomathie 5. Texte ungarndeutscher Gegenwartsautoren. Budapest: ELTE, 1994.

Die Erinnerung bleibt, Donauschwäbische Literatur seit 1945, Eine Anthologie, Band 1. Sersheim: Hartmann Verlag, 1995.

Kinderstimmen. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

Die Erinnerung bleibt. Donauschwäbische Literatur seit 1945, Eine Anthologie, Band 2. Sersheim: Hartmann Verlag, 2000.

Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800. Im Spiegel deutschsprachiger Prosatexte. Budapest: Argumentum, 2000.

Die Erinnerung bleibt. Donauschwäbische Literatur seit 1945, Eine Anthologie, Band 3. Sersheim: Hartmann Verlag 2004.

Erkenntnisse 2000. Ungarndeutsche Anthologie. Budapest: VUdAK 2005.

Seitensprünge. Wien–Bozen, 2009.

Die Erinnerung bleibt. Donauschwäbische Literatur seit 1945, Eine Anthologie, Band 4. Sersheim: Hartmann Verlag, 2009.

Reigöd vum Weidepam. Kaanr Vrzahlstickr. Budapest: Neue Zeitung Stiftung, 2011.

- Die 5. deutschsprachige Literatur, heute. Deutsche Gegenwartsliteratur in Rumänien und Ungarn.* Temesvár: Cosmopolitan Art, 2013.
- Stille Winkel / Csendzugok.* Budapest: VUdAK, 2017.
- Kinderreime und Sprüche aus Werischwar.* Pilisvörösvár: Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2017.
- Mehrstimmig. Anthologie.* Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021.
- Fißje, Fißje. Tapp, Tapp, Tapp... Kinderreime aus Nimmesch.* Himesháza Német Önkormányzat, 2021.

Egyes szerzők önálló kötetei:

- Adelsberg, Franz: *Von Ungarn herüber.* Stuttgart: Unsere Post Verlag, 1958.
- Arnold, Christina: *Wolki und ihre Freunde.* Budapest: VUdAK, 2019.
- Áts, Erika: *Gefesselt ans Pfauenrad.* Budapest: Tankönyvkiadó, 1981.
- Áts, Erika: *Lied unterm Scheffel.* Budapest: VUdAK, 2010.
- Bauer, Maria: *Gedichte, Bekenntnisse und volkstümliche Geschehnisse.* Kaposvár, 2003.
- Bayer, Béla: *Graublau.* Szekszárd: Illyés Gyula Megyei Könyvtár, 1996.
- Bayer, Béla: *Spiegelscherbe.* Szekszárd: Babits-Verlag, 1999.
- Bayer, Béla: *Assymetrie.* Szekszárd: Kerényi Verlag, 2000.
- Bayer, Béla: *Opalkugel der Liebe.* Stuttgart: Rara Avis Publishing, 2000.
- Bayer, Béla: *Auf den Schanzen der Seele.* Szekszárd: Kerényi Verlag, 2001.
- Bayer, Béla: *Dort drüben.* Szekszárd: Kerényi Verlag, 2002.
- Bayer, Béla: *Resümee.* Geograph: Homburg, 2006.
- Bayer, Béla: *Herausforderungen. Kurzprosa.* Geograph: Homburg, 2006.
- Bayer, Béla: *Diesseits der Milchstraße.* Geograph: Homburg, 2009.
- Bayer, Béla: *Unbedeckt.* Geograph: Homburg, 2012.
- Becker, Robert: *Faltertanz.* Budapest: VUdAK, 1997.
- Becker, Robert: *Gebündelt.* Budapest: VUdAK, 2013.
- Becker, Robert: *Firlefanzt.* Budapest: VUdAK, 2023.
- Becker, Robert: *Ti Hausschlange.* Budapest: VUdAK, 2023.
- Becker, Robert: *Verkehrte Welt / Fordított világ.* Budapest: Fővárosi Német Önkormányzat, 2014.
- Becker, Thomas: *Durch die Hölle.* Kismányok: Kismányoki Német Önkormányzat, 2021.
- Bradean-Ebinger, Nelu: *Budapester Resonanzen.* Budapest: Tankönyvkiadó, 1986.
- Bradean-Ebinger, Nelu: *Auf der Suche nach. ... Heimat.* Budapest, 1995.
- Bradean-Ebinger, Nelu: *Bekenntnisse eines Mitteleuropäers.* Budapest: Masszi Kiadó, 2001.
- Brenner, Koloman: *Sehnlichst.* Budapest: VUdAK, 2007.

- Fath, Georg: *Stockbrünnlein*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977 és München, 1984.
- Fischer, Ludwig: *Auf weiten Wegen. Erzählungen*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1983.
- Fischer, Ludwig: *Die Erinnerung bleibt*. Nemesnádudvar: Nemesnádudvar Község Önkormányzata, 2009.
- Fischer, Ludwig: *Der Rasen*. Norderstedt: Books on Demand, 2013.
- Erzsébet Kállai-Kovács: *Alle sind Verwandte*. Tatabánya, 2011.
- Kanter, Josef: *Josef Kanter*. Würzburg, 1992.
- Kanter, Josef: *Gefesselt an die Vergangenheit*. 2001.
- Klotz, Maria: *Stufen*. Miskolc: Irodalmi Rádió, 2021.
- Knabel, Wilhelm: *Zur Heimat zieht der Brotgeruch*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1982.
- Koch, Valeria: *Zuversicht*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1982.
- Koch, Valeria: *Sub rosa*. Pécs, 1989.
- Koch, Valeria: *Wandlung*. Budapest: VUdAK, 1993.
- Koch, Valeria: *Stiefkind der Sprache*. Budapest: VUdAK, 1999 és 2008.
- Marcsik-Neuberger, Grete: *Heidelieder*. Wieselburg-Ungarisch Altenburg, 1996.
- Marcsik-Neuberger, Grete: *Kein Weg ohne Ausweg*. Wieselburg-Ungarisch-Altenburg, 2001.
- Márnai-Mann, Nikolaus: *Iwer Hiwel und Sand*. Literarischer rundbrief, Nr. 4. Budapest: Literarische Sektion des Demokratischen Verbandes der Ungarndeutschen, 1983.
- Márnai-Mann, Nikolaus: *Ich pin a Schwob*. Győr, 1989.
- Márnai-Mann, Nikolaus: *Hometskschichten*. Budapest: Verband der Ungarndeutschen, 1993.
- Michaelis, Josef: *Zauberhut*. Budapest: Tankönyvkiadó 1991, Budapest: Verband der Ungarndeutschen, 1994 és Budapest: LdU, 2001.
- Michaelis, Josef: *Sturmvolle Zeiten*. Gedichte 1976–1990. Budapest: VUdAK, 1992.
- Michaelis, Josef: *Treibsand*. Budapest: VUdAK, 2004.
- Michaelis, Josef: *Zauberhut / Varázscylinder*. Budapest: Német Önkormányzat, 2005 és Villány: J.M., 2008.
- Michaelis, Josef: *Der verlorene Schatz / Az elveszett kincs*. Villány: J.M., 2008. és 2016.
- Michaelis, Josef: *Symbiose*. Villány: J.M., 2015.
- Michaelis, Josef: *Regenbogen*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021. és 2022.
- Michaelis, Josef: *Tierkonzert*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2023 és 2025.
- Mikonya, Josef: *Krähen auf dem Essigbaum*. Budapest: VUdAK, 1994.
- Oppermann, Heinrich: *Erinnerungsgarten*. Norderstedt: Books on Demand, 2013.

- Raile, Stefan: *Dachträume*. Budapest: VUdAK, 1996.
- Raile, Stefan: *Die gehenkten Puppen*. Herdecke, 2001.
- Raile, Stefan: *Die Melone im Brunnen*. Mitteldeutscher Verlag: Halle, 2004.
- Raile, Stefan: *Von Vaskút nach Görlitz oder Sehnsucht nach Schneewittchen*. Göttingen : HeRaS Verlag, 2018.
- Raile, Stefan: *Verlorene Heimat*. Berlin: HeRaS Verlag, 2020.
- Rittinger, Engelbert: *Mir ungrische Schwowe*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1985.
- Rittinger, Engelbert: *Verschiedene Verhältnisse*. Budapest: VudAK, 2001.
- Sziebert, Franz: *Unzuverlässig?* Budapest: LdU, 1998.
- Thomann, Martin Anton: *Die Glaskugel*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991.
- Vágvölgyi, Éva: *Die goldene Blume*. Budapest, 1989.
- Vezekényi, Fanni: *Wie schaffte sich Alois ein Gehäuse?* Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2021.
- Wittmann, Georg: *Am Burghügel*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989.
- Wittmann, Georg: *Schwarze Wolken*. Budapest: VUdAK, 2015.
- Zeltner, Franz: *Ich bin nur, wie ich bin*. Literarischer rundbrief, Nr. 5. Budapest: Literarische Sektion des Demokratischen Verbandes der Ungarndeutschen, 1985.
- Zeltner, Franz: „Dahoam”. Sopron: Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2022.

BABAI ZSÓFIA – GOMBKÖTŐNÉ KEMÉNY KRISZTINA – MÁRKUS ÉVA*

A magyarországi németek jövője: a nemzetiségi óvodapedagógus-, tanító- és tanárképzés kulcsfontosságú szerepe

The future of the German minority in Hungary: the key role of German minority kindergarten, primary and secondary teacher training

ABSTRACT: The members and representatives of the German minority in Hungary today expect from the minority education system, rather than from the families, the possibility of learning German at a high level, of passing on the minority culture to future generations, and of developing a sense of ethnic identity. In the case of the German minority, which has been significantly assimilated linguistically and whose numbers are declining, these expectations can only be met by well-prepared teachers, who are trained to meet the tasks and challenges in the various forms of German minority education. This article provides an overview of kindergarten, primary and secondary school teacher training programs for German minority teachers. The curricula of different higher education courses, internships, scholarship opportunities and admission statistics are presented in detail, and a summary is provided at the end of the study, which identifies the main weaknesses in the training of German minority teachers.

Keywords: German minority kindergarten, primary school and secondary school teacher training program, curriculum, internship, admission statistics, weaknesses

---

* A szerzők: Babai Zsófia nyelvtanár, Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar. E-mail: babai.zsofia@uni-sopron.hu, ID: 0009-0009-6928-8771; Gombkötőné Kemény Krisztina nyelvész, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Germanisztika Intézet, adjunktusa E-mail: kemeny.krisztina@pte.hu, ID: 0009-0002-7158-9644; Márkus Éva, nyelvész, az ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, docense. E-mail: markus.eva@tok.elte.hu, ID: 0000-0002-3571-8472

Bevezetés

A magyarországi német nemzetiség tagjai és képviselői ma már a családok helyett legfőképpen a nemzetiségi nevelési és oktatási intézményektől várják el a német nyelv magasszintű elsajátításának lehetőségét, a nemzetiség tárgyi és szellemi kultúrájának átszarmaztatását a következő nemzedékekre, valamint a nemzetiségi identitástudat kialakítását és megőrzését. Ezeknek az elvárásoknak a nyelvileg jelentősen asszimilálódott, létszámában csökkenést mutató német nemzetiség esetében csak jól felkészült, hiteles és lelkiismeretes német nemzetiségi képesítéssel rendelkező pedagógusok tudnak megfelelni, akik képzésük során felkészültek a német nemzetiségi nevelés-oktatás különböző formáira jellemző óvodapedagógusi, tanítói és tanári feladatokra, kihívásokra.

A tanulmány áttekintést ad a magyarországi német nemzetiségi óvodapedagógus, tanító- és tanárképzésről. A különböző felsőoktatási képzések tanterveinek, a szakmai gyakorlat, az ösztöndíjlehetőségek bemutatása és a felvételi statisztikák elemzése után az összegzésben a német nemzetiségi pedagógusképzés főbb hiányosságai és konfliktusforrásai kerülnek meghatározásra.

2. A német nemzetiségi óvodapedagógus képzésről

2.1. A német nemzetiségi óvodapedagógus képzés rövid története

Az 1958. évi 26. tv. 1. §. 1. bekezdése alapján 1959. szeptember 8-án Sopronban és Szarvason megindulhatott a nemzetiségi óvodapedagógusok érettségire épülő, kétéves felsőfokú képzése. Ezzel egyidőben kezdetét vette ugyancsak Sopronban a német, valamint Szarvason a szláv, délszláv és román nemzetiségi óvodapedagógusok képzése.¹ A szülői igényekre való tekintettel 1985-ben Szekszárdon az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskolán is elindult a képzés. 1987-ben Baján az Eötvös József Főiskolán (EJF), 2006-ban Budapesten az ELTE Tanító- és Óvóképző Karán (ELTE TÓK), 2010-ben Szarvason a Szent István Egyetem Gál Ferenc Pedagógiai Karán kezdhették meg tanulmányaikat a hallgatók a német nemzetiségi óvodapedagógus képzésben. A német nemzetiségi óvodapedagógus képzést már működtető intézményekben a hagyományos, kétéves képzés mellett az 1988/1989-es tanévben kísérleti jelleggel a hároméves főiskolai képzést is elindították, 1989 szeptemberében pedig már minden hallgató ebben a formában kezdte meg tanulmányait. A bolognai rendszer 2006-os bevezetése óta az új oktatási struktúrában a német nemzetiségi óvodapedagógus szak szakirányként működik.

¹ Pásztor Enikő: 60 éves a német nemzetiségi óvodapedagógus-képzés Sopronban. *Soproni Egyetem Publicatio Repozitórium*, 2019. http://publicatio.uni-sopron.hu/1825/1/PasztorEniko_60.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 21.)

2.2. Curriculum – a német nemzetiségi óvodapedagógusképzés

Jelen fejezet a Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Karának német nemzetiségi óvodapedagógus képzését mutatja be.

A német nemzetiségi óvodapedagógus képzés az óvodapedagógus alapszakhoz választható szakirány, képzési ideje 6 félév, BA végzettséget ad, az óvodapedagógus alapszak megszerzéséhez összegyűjtendő kreditek száma 180, a szakirányhoz minimálisan rendelhető kreditérték 32, a szabadon választható tantárgyaké 9 kredit. A német nemzetiségi óvodapedagógus szakirány tantárgyainak oktatása és vizsgái – beleértve a záróvizsgát is – magyar és német nyelven zajlanak, a teljes képzés ötven százaléka német nyelven folyik.

A kétnyelvű záróvizsga a Szintetizáló szakmai gyakorlat I-II-ből, a szakdolgozat megvédéséből és a komplex, magyar-német záróvizsgatételeket tartalmazó záróvizsgából tevődik össze. Amennyiben a hallgatók magyar nyelven írják szakdolgozatukat, írniuk kell egy német nyelvű 15 oldalas, német nemzetiségi témával foglalkozó évfolyamdolgozatot is. A végzett hallgatók sikeres záróvizsga esetén a felsőfokú (C1) komplex nyelvvizsgával egyenértékű diplomát szereznek. Az oklevél birtokában gyakornoki óvodapedagógusi munkát végezhetnek, az első két évben mentor segíti őket az óvodapedagógusi pályakezdesben, és két év után minősítő eljárásban kell részt venniük, hogy a Pedagógus I. fokozatba léphessenek.²

Az óvodapedagógus alapképzési célon túl a nemzetiségi szakirányt választó hallgatók képzésének speciális célja, hogy végzett óvodapedagógusként képesek legyenek a 3–7 éves gyermekeknek a magyar nyelven túl nemzetiségi nyelven történő nevelésére is, a korosztályhoz illeszkedően a nemzetiségi identitás kialakítására, alakítására, a nemzetiségi kultúra közvetítésére. A pedagógusképzés mint képzési terület egyes szakjainak képzési és kimeneti követelményeit tartalmazó 63/2021. (XII. 29.) ITM rendelet³ meghatározza a Nemzetiségi szakirány hallgatóinak tudását, képességeit, attitűdjét, autonómiáját és felelősségét, szabályozza a szakmai gyakorlati képzés rendszerét is, és leírja a képzés megkülönböztető speciális jegyeit.

A német nemzetiségi óvodapedagógus képzés német nyelvű szakmai kurzusainak oktatói rendkívül nagy figyelmet fordítanak arra, hogy magas szinten, ugyanakkor a gyakorlatorientáltságot szem előtt tartva adják át azokat az ismereteket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a kétnyelvű óvodai nevelés eredményes legyen, és a leendő szakemberek az életkori sajátosságoknak megfelelő módszerekkel tudják átadni a gyermekeknek a német nyelvet. Ennek értelmében a Szintetizáló német

² Oktatási Hivatal honlapja. Megjelent a miniszteri döntés a 2024. évi pedagógusminősítési eljárásokba kerülésről. [https://www.oktatas.hu/koznevelés/pedagogusminosités/megjelent_2024_minositési_eljaras](https://www.oktatas.hu/kozneveles/pedagogusminosités/megjelent_2024_minositési_eljaras) (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

³ 63/2021. (XII. 29.) ITM rendelet a pedagógusképzés képzési terület egyes szakjainak képzési és kimeneti követelményeiről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2100063.itm> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

nyelvtan, a Kommunikációs gyakorlatok, a Nyelvművelés, a Kétnyelvűség elmélete és gyakorlata és a Német nemzetiségi óvodai foglalkozások módszertana azok a tantárgyak, amelyek a német nyelvű képzés fő pilléréit képezik. Az eredményes kétnyelvű nevelés biztosítása érdekében a hallgatók a hat óvodai nevelési terület (játék, verselés, mesélés, ének-zene, énekes játék, gyermektánc, rajzolás, festés, mintázás, kézi munka, mozgás, a külső világ tevékeny megismerése) módszertanát magyar nyelven is elsajátítják. A képzés másik pilléréit a Német nemzetiségi közművelődés, a Német és nemzetiségi gyermekirodalom, a Német nemzetiségi ismeretek tantárgyak alkotják, amelyek a német nemzetiség kultúrájával és történetével foglalkoznak, és elindítják a hallgatókat a már kialakított kisebbségi értékrendszer és a hagyományok megőrzésének útján.⁴

2.3. Szakmai gyakorlat – a német nemzetiségi óvodapedagógus-képzés

A szakmai gyakorlaton lehetőségük van a hallgatóknak az elméletben megismert kora gyermekkori nyelvátadási módszerek kipróbálására, a német nyelv valós élethelyzetekben történő alkalmazására, a természetes nyelvhasználat óvodai kommunikációs helyzetekben való gyakorlására, és az intézményes nemzetiségi hagyományápolás gyakorlatának megismerésére. Minden képzőintézmény rendelkezik gyakorló óvodákkal, ahol a hallgatók gyakorlatát tapasztalt gyakorlatvezető óvodapedagógusok segítik, a képzőintézmény gyakorlatvezető tanárai pedig rendszeres konzultációval és ellenőrzéssel garantálják a megfelelő szakmaiságot. A SOE Lewinszky Anna Gyakorló Óvodájának Aranykapu Tagóvodájában a német nemzetiségi csoportban a hallgatók az országban egyedülállóan belga tükrös megfigyelőhelyiségből kísérhetik figyelemmel a gyakorlatvezető óvodapedagógus különböző nevelési területekhez kapcsolódó bemutató foglalkozásait, és innen követhetik nyomon egymás gyakorlati vizsgáját is, ily módon kiküszöbölve a megfigyelési paradoxont. A csoportos és egyéni szakmai gyakorlat az I. szemeszterben kezdődik, és az V. szemeszterig tart az öt nevelési terület szerinti felosztásban. Az egyéni szakmai gyakorlat szemeszterenként 6 napig tart, a hallgatóknak 1 délutánt és 4 délelőttöt kell abszolválniuk az óvodai csoportban, a hatodik délelőttön gyakorlati vizsgát kell tenniük, amelyen előírás a hallgatók csoportosintű jelenté, mivel a vizsga közös megbeszéléssel zárul a gyakorlatvezető óvodapedagógus és a gyakorlatvezető tanár irányításával. Egyéni összefüggő szakmai gyakorlatra a képzésben egy alkalommal, a VI. szemeszterben kerül sor, amely nyolc hétig tart, és a hallgatók által választott külső gyakorlóhelyszínen zajlik.⁵ Gyakorlóhelyszínek

⁴ Talabér Ferencné – Babai Zsófia: *Nyelvi nevelés – nyelvi fejlesztés a nemzetiségi óvodákban*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 2004.

⁵ „A gyakorlati képzés az eredményes óvodapedagógusi tevékenységhez szükséges készségek, képességek kialakítását segíti; olyan szervezeti és tevékenységformákat biztosít, amelyek a tartalmilag és módszertanilag komplex, fokozatosan bővülő önállóságú, egymásra épülő

lehetnek a képzőintézmények bázisóvodái⁶ is, amelyekben a hallgatók jó gyakorlatokat ismerhetnek meg.

2.4. Ösztöndíjak a német nemzetiségi óvodapedagógus-képzésben

Az állami fenntartású intézmények (ELTE TÓK, EJF) hallgatói az Erasmus+ tanulmányi célú mobilitáson vehetnek részt. A pályázat célja, hogy lehetővé tegye oktatási, nyelvi és kulturális tapasztalatok megszerzését egy másik programország-beli felsőoktatási intézményben. A tanulmányi célú mobilitás (hossza 3–12 hónap) jellemzően szemeszterenként 5 hónap.⁷ A Pannónia Ösztöndíjprogramra a közérdekű vagyongazdálkodó alapítványok által fenntartott felsőoktatási intézmények hallgatói nyújthatnak be pályázatot a Tempus Közalapítványhoz. A program támogatja a rövid mobilitási lehetőségeket is, mint a külföldi konferenciákon vagy a nyári egyetemeken való részvételt.⁸ Mindkét ösztöndíjprogram lehetőséget nyújt szakmai gyakorlati mobilitásra, melynek időtartama 2–12 hónapra terjedhet ki, és célja, hogy segítséget nyújtson a hallgatóknak a közösségi munkaerőpiacon szükséges készségek elsajátításához, valamint a fogadóország gazdasági és társadalmi kultúrájának megértéséhez.

A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata és a társnemzetiségek országos önkormányzataival alapított Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíjat az óvodapedagógus hallgatók is igénybe vehetik.⁹ Az ösztöndíjat 2020 szeptemberétől 367 német nemzetiségi képzést folytató hallgató vette igénybe,¹⁰ a szerződést csupán 4 hallgató mondta fel. Ebben az esetben ezeknek a hallgatóknak a felvett összeget kamattal együtt kellett visszafizetniük.

2.5. Felvételi statisztikák – a német nemzetiségi óvodapedagógus-képzés

Az alábbi diagram a német nemzetiségi óvodapedagógus szakirány országos jelentkezési és felvételi statisztikáit mutatja 2010-től 2024-ig.¹¹

óvodai feladatrendszer megvalósítására tesznek alkalmassá. [...] Az összes szakmai gyakorlaton belüli kreditértéke 9 kredit.” (részlet a Képzési és kimeneti követelményekből)

⁶ SOE BPK honlapja. <https://bpk.uni-sopron.hu/bazisovodak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

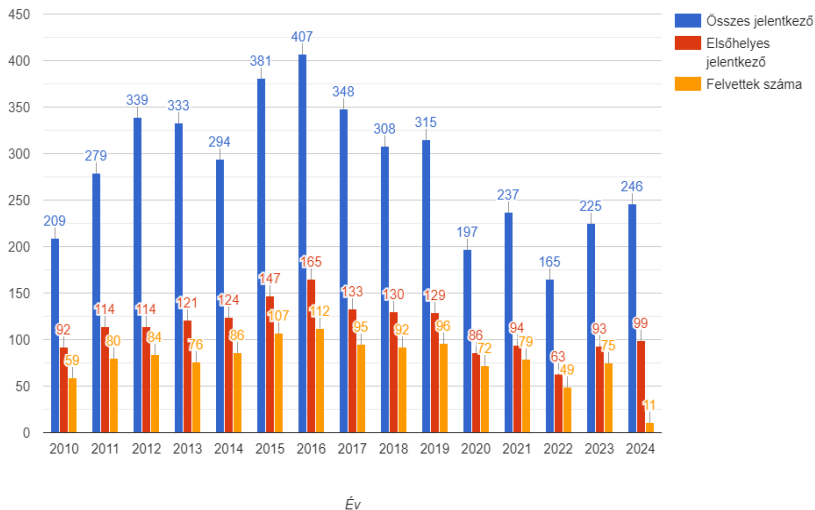
⁷ Erasmus+ honlapja. https://erasmusplusz.hu/erasmusplusz_felsooktatas (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

⁸ TEMPUS Közalapítvány honlapja. Pannónia Ösztöndíj. <https://pannoniaosztondij.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

⁹ Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj Program honlapja: <https://nop.ldu.hu/home/index/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

¹⁰ A tanulmány megjelenéséig az ösztöndíjat összesen 468 nemzetiségi képzést folytató hallgató vette igénybe. Forrás: Magyarországi Német Pedagógiai és Módszertani Központ

¹¹ ELTE Neptun VIRChart. Országos és ELTE-szintű jelentkezési és felvételi adatok 2010-től. https://neptun.elte.hu/VcShowReport/Index/821?skey=wsNC2fr62byufIVnz8ox4RNA#content_6484 (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 28.)

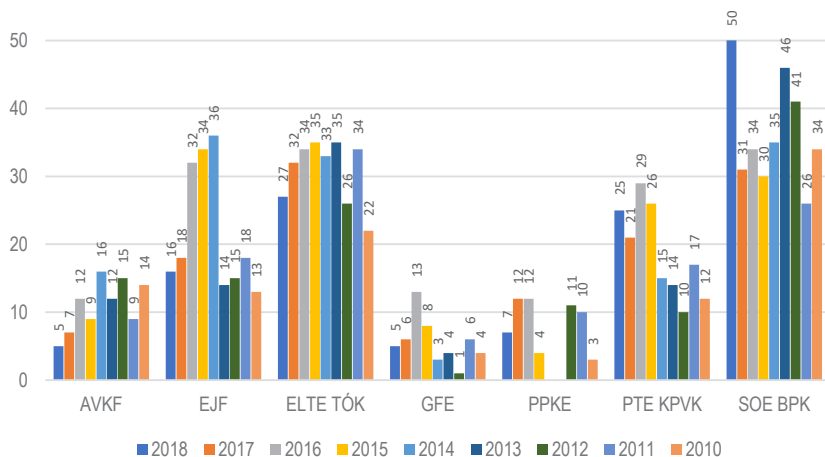

1. ábra. A német nemzetiségi óvodapedagógus-szakirány országos jelentkezési és felvételi statisztikái 2010–2024

A diagram adataiból látható, hogy 2016 volt a legkiemelkedőbb a német nemzetiségi óvodapedagógus-képzésre benyújtott összes jelentkezés (407 fő), az elsőhelyes jelentkezés (165 fő) és a felvettek (112 fő) számát illetően. 2017, 2018 és 2019 létszámai megközelítették a 2016-os évet. 2020-tól kezdődően visszaesést figyelhetünk meg. Ennek egyik oka lehetett, hogy ebben az évben vezették be a kötelező emelt szintű érettségit a felsőfokú tanulmányok megkezdésének feltételeként, ami nyilvánvalóan minden intézményben visszavetette a jelentkezők és a felvettek létszámát is. 2022 mélypontot jelentett mindhárom kategóriában, illetve a felvett hallgatók létszáma alacsonyabb volt, mint 2010-ben. A mélypont beálltát minden bizonnyal több tényező okozta. A hivatalosan 2022. július 15-ig tartó COVID-19-pandémia¹² sok traumával és bizonytalansággal járt együtt, amelyek miatt feltehetően kevesen merték vállalni a felsőoktatási tanulmányokat. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a SOE BPK Német nemzetiségi óvodapedagógus nappali tagozatos képzésén 2022. szeptemberben hét, a levelező tagozaton mindössze három fő kezdte meg tanulmányait.

A 2024-es esztendőben 2022-höz képest megduplázódott a pedagógus pályát választók létszáma, az óvodapedagógus képzés lett az egyik legnépszerűbb 3678

¹² 2022. évi V. törvény a veszélyhelyzet megszűnésével összefüggő szabályozási kérdésekről. [https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2200005.tv#:~:text=%C2%A7%20\(1\)%20A%20munk%C3%A1lltat%C3%B3%20\(,28.\)](https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2200005.tv#:~:text=%C2%A7%20(1)%20A%20munk%C3%A1lltat%C3%B3%20(,28.)) (Utolsó letöltés: 2024. július 24.)

2. ábra. A német nemzetiségi óvodapedagógus országos, elsőhelyes jelentkezések száma évente és intézményenként 2010–2018

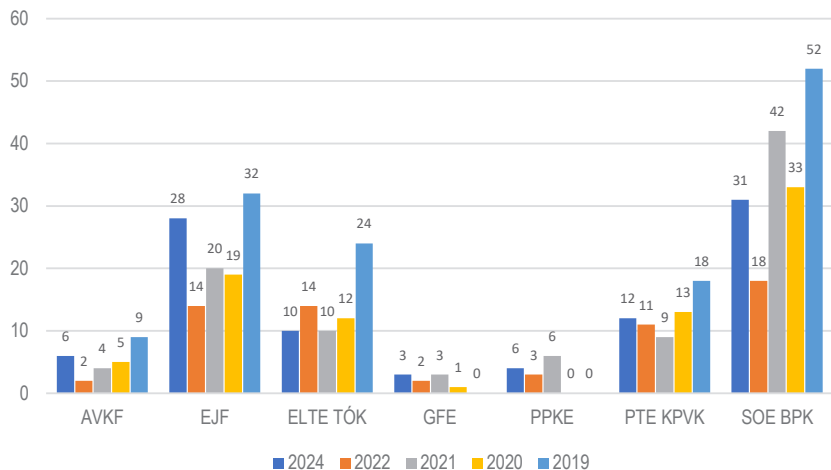
jelentkezővel.¹³ A Német nemzetiségi óvodapedagógus képzésre beadott összes és elsőhelyes jelentkezés száma azóta egyértelmű növekedést mutat. A képzőintézményektől kapott információk alapján a 7 intézménybe felvett hallgatók létszáma 97 fő volt. Pótfelvételi eljárás keretében az ELTE TÓK-ra 1 főt, a SOE BPK-ra 3 főt vettek fel. Az óvodapedagógus képzés népszerűségének növekedése háttérben szintén több tényező állhat. 2024 januárjában az óvodapedagógusok jelentős béremelésben részesültek. Az életpályamodell¹⁴ szerint 2024-től az óvodapedagógusok szabadon dönthetik el, hogy szeretnének-e részt venni a Pedagógus II. fokozatot célzó minősítési eljárásban, vagy sem, amelynek hatására hosszú távon növekedhet a szakma vonzereje.

Az alábbi diagramok (2. ábra, 3. ábra) a német nemzetiségi óvodapedagógus képzésre benyújtott elsőhelyes jelentkezések számát mutatják évente és intézményenként 2010-től 2024-ig.¹⁵ A diagramok adatai a pótfelvételis jelentkezések számadatait is tartalmazzák.

¹³ Oktatási Hivatal honlapja. Nőtt a pedagógusképzésre jelentkezők létszáma. https://www.oktatas.hu/sajtoszoba/sajtoanyagok/nott_a_pedagoguskepzesre_jelentkezo_szama/ (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

¹⁴ Oktatási Hivatal honlapja. Megjelent a miniszteri döntés a 2024. évi pedagógusminősítési eljárásokba kerülésről

¹⁵ Oktatási Hivatal honlapja. Felsőoktatási statisztikák. <https://dari.oktatas.hu/firstat.index>; felvi.hu. Ponthatárok, statisztikák: https://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_statisztikak (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.); felvi.hu. Elmult évek statisztikái: https://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_statisztikak/elmult_evek/!ElmultEvek/index.php/elmult_evek_statisztikai/

3. ábra. A német nemzetiségi óvodapedagógus országos, első helyes jelentkezések száma évente és intézményenként 2019–2024

Az Oktatási Hivatal adatai szerint 2024-ben a SOE BPK-t 31, az EJF-et 28, a PTE KPVK-t 12, az ELTE TÓK-ot 10, a GFE-t 3, a PPKE-t 6, az AVKF-t 5 fő jelölte meg első helyen. A diagramok által jelzett időszakban (2010-től 2024-ig) átlagban a SOE BPK-t választotta a legtöbb jelentkező első helyen.

A legtöbb elsőhelyes jelentkezőt felmutató intézmény az EJF, PTE KPVK és a SOE BPK volt, amelyek számottevő német nemzetiségi lakossággal rendelkező régiókban találhatóak, az ELTE TÓK létszámai minden bizonnyal a főváros attraktivitását is tükrözik.

A német nemzetiségi óvodapedagógus szakirányt abszolváló hallgatók magyarországi elhelyezkedési lehetőségei rendkívül jók. A Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíjprogram biztosíték arra, hogy a végzett német nemzetiségi óvodapedagógusok hazai óvodában helyezkedjenek el olyan időtartamra, ameddig részükre az ösztöndíjat folyósították.¹⁶ A német nemzetiségi óvodapedagógusoknak az óvodák nemzetiségi pótlékot fizetnek, melynek minimális összege 18.270, felső határa 45.675 forint.¹⁷ A soproni képzésnél az elhelyezkedés kapcsán ambivalens érzések fogalmazódnak meg a szakma elhivatottjaiban. A SOE BPK hallgatói

ponthatarok?filters%5Bsta_int_id%5D=66&filters%5Bsta_kar_id%5D=1273&filters%5Bsta_ev%5D=&page=5&orderBy=sta_felv_ossz&sortingBy=ASC (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

¹⁶ Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj Program honlapja.

¹⁷ Tanügy-igazgatás: Nemzetiségi pótlék december 31-ig és január 1-je után. <https://aranyoskozszolg.ininet.hu/?q=node/1324> (Utolsó letöltés: 2024. július 31.)

rendszeresen vesznek részt közös szakmai projekteken Ausztriával, amely motíválólag hat az országból történő elvándorlásukra, ugyanakkor demotiválja a Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj igénybevételére való hajlandóságukat, azaz a Magyarország iránti elköteleződésüket. Ausztriában és Németországban középfokon folyik az óvodapedagógus képzés, a nagyfokú bevándorlás miatt rohamosan nő az óvodai csoportok gyermeklétszáma, ezért a kétnyelvű nevelés területén magas szintű szakmai ismeretekkel rendelkező, Magyarországon végzett német nemzetiségi óvodapedagógusok előtt ezen országok óvodáiban is csábító lehetőségek nyílnak meg. Bár az óvodapedagógusként történő elhelyezkedés hivatalosan csak különbözeti vizsga¹⁸ letételével lehetséges, a jelentős munkaerőhiány miatt a munkaadók egy része kényszerhelyzetben lévén eltekint ettől, vagy átmenetileg alkalmazza a Magyarországon végzett szakembereket a feltétel későbbi teljesüléséig. A hazai megfelelő szakemberellátottság biztosításához több résztvevőnek az aktív közreműködésére van szükség. A német nemzetiségi óvodák vezetőinek közvetlen kapcsolatba kellene lépniük a régiójukban található képzőintézménnyel, és jelezniük kellene irányába a fellépő munkaerőszükségletet. A hallgatóknak már tanulmányaik során tájkozódniuk kellene a régiók állás kínálatáról, hogy a stúdium abszolválását követően sikerrel pályázhassák meg a betölthető állásokat, akár a rövid távolságon belüli ingázást is vállalva. A képzőintézmények már a képzés során felhívhatják a hallgatók figyelmét szakmai továbbképzéseken való rendszeres részvételre, amelyek kapcsolati tőkét jelentenének mind a hallgatók, mind az óvodák számára, amiből mindkét fél profitál, javítva az országos szakember ellátottságot.

3. A magyarországi német tanítóképzésről

3.1. Bevezető gondolatok a német nemzetiségi tanítóképzéshez

A magyarországi német gyerekek szocializációja a családjukban ma már többnyire magyar nyelven történik, így legtöbbször az iskolára hárul az a feladat, hogy a nemzetiségi anyanyelvet – a németek tulajdonképpeni anyanyelvét – megtanítsa a gyerekeknek. Emellett feladata az iskolának a nemzetiségi kultúra átadása is, valamint a nemzetiségi identitás erősítése vagy éppen a kialakítása. A magyarországi német nemzetiségről és a nyelvükről bővebben lásd Knipf-Komlósi és Müller 2018. és 2019. évi, valamint Müller 2020. évi tanulmányát.¹⁹ A nemzetiségi isko-

¹⁸ Stadt Wien honlapja: Anerkennung im EU-Raum erworbener Diplome. <https://www.wien.gv.at/amtshelfer/wirtschaft/anerkennung/qualifikation/paedagogik/gleichstellungsverfahren.html> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

¹⁹ Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Sprachfördermaßnahmen zur Erhaltung der deutschen Sprache in Ungarn. In: Ammon, Ulrich – Schmidt, Gabriele (Hrsg.): *Förderung der deutschen Sprache weltweit*. de Gruyter, 2019. 483–500.; Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta:

láknak nagyon jelentős szerep jut a magyarországi németek jövőjének alakítása szempontjából, mert a német köznyelv és a nemzetiségi kultúra átadásának szabályozott kereteket biztosít. A köznevelés német-specifikus lehetőségeit szülők és diákok szívesen használják, ezt Knipf-Komlósi és Müller 2017-ben, valamint Miskei és Müller 2021-ben publikált mérései is alátámasztják, amelyek azt mutatják, hogy a német nyelvvel és beszélőikkel kapcsolatos attitűdök mind a fiatal, mind az idősebb generáció esetében igen pozitívak.²⁰

Mivel a magyarországi főiskolák és egyetemek számára a képzési és kimeneti követelmények írják elő az oktatás fő tartalmi elemeit, ezért minden egyetem és főiskola ehhez igazítja a képzéseit, de természetesen a mintatanterv kialakításában lehetnek eltérések az egyes intézmények között. Ezért fontos hangsúlyozni, hogy jelen fejezet az ELTE Tanító- és Óvóképző Karának képzési gyakorlatát mutatja be. Az ELTE TÓK jogelődje az első magyarországi állami tanítóképző, 1869-ben alakult. Már a II. világháború előtt is működött az intézményben német nemzetiségi képzőhely, mely rövid szünet után a szocialista időkben újraindult. A német nemzetiségi tanítóképzés történeti vonatkozásairól bővebben lásd Márkus 2019-es és Márkus – M. Pintér 2019-es tanulmányait,²¹ valamint Klein – Márkus – Meier 2020. évi kötetét.²²

Jelenleg öt fő látja el német szakosként az Idegen Nyelvi és Irodalmi Tanszék német munkacsoportjának keretein belül a képzési feladatokat, közülük egy fő német anyanyelvi lektor, két fő rendelkezik PhD fokozattal, közülük egy fő habilitációval, egy fő módszertanos tanárként a gyakorlati képzésért felelős. A többi tanszékről is bekapcsolódnak az oktatásba nem német szakos oktatók, akik jól

---

Zwischen Vitalität und Aufgabe: Dynamische Aspekte in der Sprache der deutschen Minderheit in Ungarn. *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 26, 2018. 51–67.; Müller, Márta: Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* 15(1), 2020. 67–76.

²⁰ Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Deutsche sind hilfsbereit, aber verschlossen: Affektive Komponenten der Einstellung ungarndeutscher Jugendlicher zur deutschen Sprache und ihrer Sprecher. In: Keyes, Erika – Kriston, Renata – Schönenberger, Manuela (Hrsg.): *Sprachen, Literaturen und Kulturen im Kontakt*. Verlag Dr. Kovac, 2017. 533–540.; Miskei, Réka – Müller, Márta: Einstellungen von jüngeren und älteren Ungarndeutschen zur deutschen Sprache und zu ihren Sprechern. In: Földes, Csaba (Hrsg.): *Kontakvarietäten des Deutschen im Ausland*. Gunter Narr Verlag, 2021. 445–460.

²¹ Márkus Éva – M. Pintér Tibor: Kezdetben vala... Szepeskáptalan. Az első német nemzetiségi tanítóképző intézet a történelmi Magyarország területén. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2019/2. 93–102 és Márkus Éva – M. Pintér Tibor: A 200 éves német nyelvű tanítóképzés története Magyarországon. *Pedagógusképzés*, 2019/1–2. 78–108. DOI: 10.372005/TEL-hun.2019.1-2.04. <http://ojs.elte.hu/pedagoguskepzes/article/view/1316/1080> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

²² Klein, Agnes – Márkus, Éva – Meier, Jörg (Hrsg.): „Auf die Lehrenden kommt es an“. *Konferenz zum 200 jährigen Jubiläum der deutschsprachigen Primarschullehrerbildung in Ungarn*. Praesens Verlag, 2020. (Beiträge zur Fachdidaktik 5).

beszélnek németül, és például a testnevelés, a zenei nevelés, a környezetismeret, a matematika, a vizuális kultúra, a neveléstudomány stb. tárgyak oktatását vállalják német nyelven. Ez azért is fontos, mert a képzési és kimeneti követelmények (kkk) által jogszabályban előírt 50%-os német nyelvű képzési arány csak az ő segítő közreműködésükkel valósítható meg. Áldozatvállalásukért, a rengeteg plusz készülésként nagy tisztelet illeti őket, munkájukat egy speciális, dedikált minisztériumi támogatásnak köszönhetően tudjuk díjazni.

Oktatóinkat jó munkakapcsolat fűzi az ELTE tanárképzésért felelős másik kara, a BTK oktatóihoz, ami kutatási együttműködésekben is megmutatkozik. A hagyományos, történelmi múlttal rendelkező négy német nemzetiségi tanítóképző – az Eötvös József Főiskola (EJF) Baja, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) BTK Esztergom, a Pécsi Tudományegyetem (PTE) KPVK Szekszárd és az ELTE TÓK Budapest – között szintén jó a szakmai együttműködés. Záróvizsgákon rendszeresen közreműködnek nálunk a társintézmények vezető oktatói. Az ELTE TÓK és az EJF helyzete annyiban közös, hogy mindkét intézmény állami, minisztériumi fenntartású maradt, nem volt részese a közfeladatot ellátó közérdekű vagyongazdálkodási alapítványi, röviden a KEKVA-s intézményi átalakulási folyamatnak. Ilyen átalakuláson ment át a PTE KPVK. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK pedig a felsőoktatási intézmények egy harmadik csoportját képviseli, az egyházi fenntartású egyetemek közé tartozik. Történetét tekintve 2000 előtt mind a négy képző önálló tanítóképző főiskola volt.

3.2. Curriculum – a német nemzetiségi tanítóképzés

A magyarországi német tanítóképzés a mintatanterve szerint 8 féléves, és BA végzettséget ad. A hallgatók magyar és német nyelvű diplomát kapnak, ami feljogosítja őket a tanításra nemcsak a magyarországi német nemzetiségi iskolákban, hanem a magyar iskolák alsó tagozatán is. A nemzetiségi tanítóképzés a bolognai rendszerre való átállás óta csupán szakirány – a tanító BA szak szakiránya –, előtte külön szak volt. Magyarországon nem lehetséges tanítóként MA fokozatot szerezni, holott ez az Európai Unió több országában is bevett gyakorlat, például Szlovákiában, Ausztriában, Olaszországban, Finnországban stb. Az ELTE TÓK német nemzetiségi tanító végzettséjé számára lehetőség van egy év (két szemeszter) alatt Master Primarstufe végzettséget szerezni az osztrák Felső-Ausztriai Pedagógiai Főiskolán (PH OÖ Linz) annak a szerződésnek köszönhetően, amit – hosszas előkészítő munkát követően – a két intézmény rektora írt alá néhány éve. A képzést eddig kevesen végezték el, egy soproni és egy pécsi végzettről biztosan van tudomásunk. Ők osztrák diplomát kapnak a képzés után, ami feljogosítja őket arra, hogy tanítóként Ausztriában helyezkedjenek el. A végzettek információink alapján nem élnek ezzel a lehetőséggel. Cserébe viszont kiváló célnyelvi és módszertani felkészültségű végzettek érkeznek azokba az iskolákba, ahol ők elhelyezkednek, akik a tudományos kutatásokra is felkészültek, hiszen a diplomájukkal szabad utat

nyernek a doktori képzés, a PhD-tanulmányok felé. Így segíthetik iskolájuk pedagógiai megújulását, megújítását, innovációs törekvéseit is.

Amikor a hagyományos, történelmi múltú német nemzetiségi képzőhelyek és a német nemzetiségi képviselői szervek együttes kezdeményezésére 2022-ben megváltoztak a szak központilag előírt képzési és kimeneti követelményei, azután már 50%-ban német nyelven zajlott az oktatás. A változás évében a képzés egészéhez (240 kredit) viszonyítva csak nagyon kisarányú német nyelvű szakiránymodul (36–42 kredit) társult, amihez még fel lehetett venni maximum 12 kredit értékben szabadon választható tárgyat – szintén német nyelven.

A hallgatóinknak lehetőségük van az EU által biztosított Erasmus+ csereprogram keretében német nyelvterületen, partnerintézményeinkben (jellemzően Ausztriában vagy Németországban) tölteni egy-egy félévet, és ott egyetemre járni, vagy a szakmai gyakorlat lehetősége is nyitva áll számukra. Ez azt jelenti, hogy ösztöndíjjal végezhetnek szakmai gyakorlatot egy európai uniós tagállam iskolájában. A belső nemzetköziesítés szellemében, az Erasmus+ oktatói mobilitás keretében meghívunk osztrák vagy német vendégoktatókat, akik helyben, Budapesten kínálnak hallgatóink számára különböző témákban német nyelvű kurzusokat. Hallgatóink számára az Erasmus+ nyújtotta BIP (Blended Intensive Programme)²³ lehetőségét is felkínáljuk, ez viszonylag népszerű közöttük, mert három év alatt mindössze általában 2x5 napot kell a külföldi partnerintézményekben eltölteni. Ennek az oktatási csereformának jelentős a kulturális, nyelvi és módszertani hozadéka, nagy fejlődési lehetőséget kínál a hallgatók részére, akik kreditet is kapnak a részvételért minimum 3 kredit értékben. A fizikai mobilitás idejére ösztöndíjat kapnak a hallgatók. „A BIP egy olyan mobilitási forma, mely során a hallgatók kombinált – fizikai és virtuális – mobilitásban vehetnek részt tanulási céllal. A programot minimum 3 felsőoktatási intézmény 3 különböző programországból szervezi.”²⁴ Ezáltal „lehetővé teszi a felsőoktatási hallgatók számára, hogy részben virtuális, részben rövidtávú mobilitás keretében oktatási, nyelvi és kulturális tapasztalatokat szerezzenek.”²⁵ A rövid idejű mobilitás célja, „hogy a hallgatók különböző nézeteket, ismereteket, oktatási és kutatási módszereket, valamint a saját tanulmányi területükön alkalmazott munkagyakorlatokat ismerhessenek meg európai és nemzetközi kontextusban.”²⁶

A tanítóképzés curriculumuma tartalmazza mindazokat a kurzusokat és mindazt az ismeretanyagot, amit a magyar és amit a német nemzetiségi tanítóvá váláshoz a hallgatóknak el kell sajátítaniuk, amit a kkk előír: „A képzés célja tanítók képzése,

²³ Felsőoktatási hallgatók rövid távú mobilitása: Blended Intenzív Program (BIP) https://erasmusplusz.hu/erasmus_palyazati_lehetosegek_hallgatoknak/felsooktatasi-hallgatok-rovid-tavu-mobilitasa-blended-intenziv-program-bip (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

²⁴ Felsőoktatási hallgatók rövid távú mobilitása: Blended Intenzív Program (BIP)

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

akik – a változó társadalmi szükségleteknek, az általános iskolai nevelés-oktatás céljainak megfelelően – képesek a tanulók személyiségének komplex fejlesztésére, a tanító teljes szerepkörének betöltésére. [...] Felkészültek tanulmányok mesterképzésben történő folytatására.”²⁷

„A nemzetiségi tanító felkészült az általános iskola első négy évfolyamán valamennyi műveltségi terület és az első hat évfolyamán a nemzetiségi anyanyelvi nevelés nevelési-oktatási feladatainak ellátására is.”²⁸ Tehát például pszichológiai, pedagógiai, társadalomtudományi, matematikai és matematikadidaktikai vagy informatikai tartalmak mellett a magyar népzenei kincset ugyanúgy ismerniük kell, mint a hazai németiség népdalkincsét. A zenei nevelés módszertanát pedig két nyelven sajátítják el, az Ének-zenei Tanszék tantárgyfelelősségében magyarul, az Idegen Nyelvi és Irodalmi Tanszék német munkacsoport tantárgyfelelősségében meg értelemszerűen németül, hiszen – mivel a korábbiakban szó volt róla, hogy a gyerekek tulajdonképpen német nyelvtudás nélkül érkeznek az iskolába, ezért – a kétnyelvi zenei nevelés módszertanát is meg kell tanulniuk a hallgatóknak, mind elméletben, mind a gyakorlatban. Igaz ez a környezeti és a testi, valamint a vizuális kulturális nevelésre is.

A tanterv része a magyarországi németek kultúrája, néprajza és történelme is, benne a hazai németek irodalmával és gyermekirodalmával. Mindezen kurzus oktatása során nagy hangsúlyt helyezünk a didaktikai ismeretek átadására is, vagyis arra, miként kell ezeket az ismereteket a fiatal, alsó tagozatos korosztály számára életkoruknak megfelelően, játékosan közvetíteni.

A tanterv részét képezik a német nyelvészeti, nyelvjárási tartalmak is, valamint a német országismeret, az irodalom és a gyermekirodalom. Az első és második félévben az Integrált nyelvi fejlesztés és grammatikai ismeretek I–II. kurzusok az éppen belépett, tanulmányukat megkezdő hallgatók célnyelvi fejlesztését szolgálják, a két félév elvégzése után nyelvi alapvizsgát kell tenniük. Az Integrált nyelvi fejlesztés és grammatikai ismeretek I–II. kurzus több, az elkövetkezendő félévekben elvégzendő tárgy előfeltétele. A Nyelvtani rendszerezés és évfolyamdolgozat nevű kurzus részben előbbiekhöz kapcsolódik, részben pedig a kutatómódszertan és tudományos igényességgel írott német nyelv elsajátítását szolgálja, ami a hallgatókat felkészíti a későbbi német nyelven írandó szakdolgozattal kapcsolatos feladatokra is. A német nyelvű évfolyamdolgozat témáját az egyetemen kínált tantárgycsoportokból választhatják ki a hallgatók. Minden témát gondoz egy német szakos témavezető, aki konzultációk formájában segíti őket a kutatásban, a szakirodalom megtalálásában, a megfelelő, tudományos igényű szakirodalmi hivatkozások és a dolgozat elkészítésében.

²⁷ 63/2021. (XII. 29.) ITM rendelet a pedagógusképzés képzési terület egyes szakjainak képzési és kimeneti követelményeiről

²⁸ Uo.

Az ELTE TÓK 2024 ősztől érvényes részletes nemzetiségi tanítói tanterve óra, vizsga- és kredittervet tartalmaz heti óraszámokkal és előfeltételekkel. Ez a terv az alábbi linken található: <https://www.tok.elte.hu/dstore/document/3169/20245n.pdf>. Ennek része a német nemzetiségi tanító szakirány tanterve is.

3.3. Szakmai és gyakorlati képzés a német nemzetiségi tanítóképzésben

A német nemzetiségi tanítóképzés a gyakorlatorientált felsőoktatási képzések közé tartozik. A szakmai képzés gyakorlatorientált, amit a hallgatók értékelnek és megbecsülnek. A gyakorlati képzés fő színtere a gyakorlóiskola alsó tagozata és az 5–6. osztály, ami a mi esetünkben a XIII. kerületi Pannónia Német Nemzetiségi Kétnyelvű és Angol Nyelvet Oktató Általános Iskola,²⁹ itt több tantárgyat német (illetve német és magyar) nyelven tanulnak a gyerekek. A 8. évfolyam végén tanulóik fele sikeres középfokú nyelvvizsgát tesz.

A hallgatók minden félévben valamilyen típusú szakmai gyakorlatot végeznek, a német nemzetiségi képzéshez kapcsolódóan is több féléven keresztül először hospitálnak, illetve később végeznek csoportos vagy egyéni tanítási gyakorlatot maguk is. A képzés része az is, hogy bizonyos tantárgyakat németül tanítanak alsó tagozaton, majd egy másik félévben a német nyelvet az 5–6. osztály valamelyikében.

Más nemzetiségi iskolával is szoros az ELTE TÓK kapcsolata, mert a nemzetiségi tanító szakos hallgatók az utolsó félévben tíz hetes összefüggő szakmai gyakorlaton vesznek részt külső iskolákban, melynek helyszínét maguk választják ki. Ezekben a választott intézményekben kerül sor többnyire a zárótanításokra is, melyre az egyetemi oktatók kilátogatnak, hogy a gyakorlatot végigkísérő mentorral együtt értékeljék a hallgató gyakorlati teljesítményét. Amennyiben a hallgató vidéken, Budapesttől távolabb fekvő településen teljesíti a tízhetes gyakorlatát, akkor lehetőséget kap arra, hogy egy budapesti iskolában végezze a zárótanítást.

Az ELTE TÓK szívesen szervez látogatást a hallgatók számára olyan nemzetiségi köznevelési intézménybe is, ahol valamilyen pedagógiai jógyakorlatot tud bemutatni. Példaként említhető a vásártéri Pilisvörösvári Német Nemzetiségi Általános Iskola (<https://nnai.hu/>), ahol többek között a német nyelvjárás használatát lehet bemutatni a nevelési-oktatási gyakorlatban. 2017 szeptembere óta az intézmény Pilisvörösvár Német Nemzetiségi Önkormányzata fenntartásában működik.³⁰ Jó a

²⁹ Budapest, XIII. kerület, Pannónia Német Nemzetiségi Kétnyelvű és Angol Nyelvet Oktató Általános Iskola. <https://www.pannoniaaltisk.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

³⁰ Pilisvörösvári Német Nemzetiségi Általános Iskola honlapja: <https://nnai.hu/bemutakozas/iskolank-tortenete/> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

kapcsolat a Budaörsi Jakob Bleyer Heimatmuseummal,³¹ ahol a hallgatók megtapasztalhatják a múzeumpedagógiai foglalkozások előnyeit.³²

3.4. Ösztöndíjak a német nemzetiségi tanítóképzésben

A pedagógushallgatók a fent említett Erasmus+ tanulmányi, illetve szakmai gyakorlati ösztöndíjlehetőségek mellett a Klebelsberg ösztöndíjra (Klebelsberg Képzési Ösztöndíj Program³³) is pályázhatnak, „melynek célja a megfelelően képzett, szakmailag elhivatott, gyakorlati tapasztalattal rendelkező pedagógus-utánpótlás biztosítása.” Az ösztöndíj összege „125 000 forint, 250 000 forint, vagy 375 000 forint/félév lehet, ennek elbírálása függ a tanulmányi eredménytől, illetve attól, hogy milyen szakon tanul az ösztöndíjas, és hogy a munkavállalásához mely régiót preferálja”. A hallgatók státusa, illetve elhelyezkedése ezen szabályzat alapján a következő módon alakul:

„Már nem csak a tankerületi központok által fenntartott köznevelési intézményekben, illetve a közfeladatot ellátó közérdekű vagyongazdálkodási alapítvány (ún. modellváltó egyetemek) által fenntartott felsőoktatási intézményi fenntartású, vagy egyházi, egyházi felsőoktatási intézményi fenntartású köznevelési intézményben, hanem állami felsőoktatási intézmény által fenntartott, illetve 100%-ban állami tulajdonban lévő köznevelési intézményben is elhelyezkedhet. A pedagógusi munkavégzés időtartama kötött, legalább addig tart, ameddig a hallgató a tanulmányok során az ösztöndíjat kapta. A végzett hallgató természetesen önállóan is kereshet megfelelő munkahelyet, és vállalhat munkát olyan köznevelési intézményben, amely részt vesz a Programban, amennyiben nem felel meg számára a Klebelsberg Központ által felajánlott, szakképzettségének megfelelő állások egyike sem. Az ösztöndíjas indokolt esetben szünetelteszheti a munkába állását, például gyermekvállalás esetén, vagy ha doktori tanulmányokat folytat.”³⁴

³¹ Jakob Bleyer Heimatmuseum honlapja: <https://heimatmuseum.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

³² A vonatkozó tantervi kurzusok elnevezései: Egyéni komplex pedagógiai gyakorlat I–II. az 1-2. félévben; Csoportos óramegfigyelések és Tanító az iskolában a 3. félévben; Csoportos tanítási gyakorlat I–III. a 4–5–6. félévben; Német nemzetiségi tanítási gyakorlat I–II. a 6-7. félévben; Kiemelt figyelmet igénylő gyerekek nevelése gyakorlat a 7. félévben; az utolsó, 8. félévben Komplex szakmai gyakorlat és a német nyelvű zárótanítás. Kiemelt figyelmet igénylő gyerekek nevelése gyakorlat a 7. félévben, az utolsó, 8. félévben Komplex szakmai gyakorlat és a német nyelvű zárótanítás.

³³ Klebelsberg Központ honlapja. Klebelsberg Képzési Ösztöndíj Program: <https://kk.gov.hu/klebelsberg-kepzesi-osztondij> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

³⁴ Klebelsberg Központ honlapja, Klebelsberg Képzési Ösztöndíj Program.

3.5. Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj

A KKÖP-n felül a nemzetiségi ösztöndíjat (Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj Program³⁵) is megpályázhatják a nemzetiségi tanító szakos hallgatók. Az ösztöndíjat a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata alapította a Magyar Kormányval való együttműködésben a német nemzetiségi pedagógus-utánpótlás biztosítása érdekében.

„A nemzetiségi pedagógus-utánpótlás biztosításának elősegítése érdekében a NPTÖ célja, hogy a képzést biztosító felsőoktatási intézményekben hallgatói jogviszony (nappali, esti, levelező) létesített és szakmailag elhivatott nemzetiségi óvodapedagógus, tanító és tanár, illetve az adott nemzetiség nyelv és kultúra tanára hallgatókat ösztöndíjban részesítse.”³⁶

„Az ösztöndíj időtartama aktív hallgatói jogviszony mellett tanévenként 10 hónap. A tanulmányaikat megkezdő, első évfolyamos hallgatók részére a tanév 1. szemeszterében (5 hónapra) egységesen a nappali tagozatos hallgatók részére 60 000 Ft/hó, az esti és a levelező tagozatos hallgatók részére 40 000 Ft/hó; További évfolyamokon, illetve az első évfolyam 2. félévétől szemeszterenként (5 hónapra) súlyozott tanulmányi átlaghoz kötöttek:

a.) Kitűnő tanulmányi átlag (4,50 felett) esetén:

nappali tagozaton: nettó 75 000 Ft/hó; esti/levelező tagozaton: nettó 50 000 Ft/hó

b.) Jó tanulmányi átlag (3,50–4,49 között) esetén:

nappali tagozaton: nettó 50 000 Ft/hó; esti/levelező tagozaton: nettó 30 000 Ft/hó

c.) Az előző félév sikeres teljesítése (3,49 alatt) esetén:

nappali tagozaton: nettó 25 000 Ft/hó; esti/levelező tagozaton: nettó 15 000 Ft/hó

Az ösztöndíj összege személyi jövedelemadó-mentes. Az ösztöndíj nem zárja ki más ösztöndíjas jogviszony fennállását.”³⁷

„Az ösztöndíjas hallgatónak vállalnia kell, hogy

- a tanulmányait eredményesen folytatja, törekszik a minél jobb tanulmányi átlag elérésére;
- a nemzetiségi óvodapedagógus, tanítói vagy nemzetiségi tanár szakon alapképzésben vagy szakirányú továbbképzési szakon/műveltségterületi részismereti képzésben vagy

³⁵ Magyarországi Németek Országos Önkormányzata honlapja. Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj Program. <https://ldu.hu/nemzetisegi-pedagogus-tanulmanyi-osztondij-program?lang=hu> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

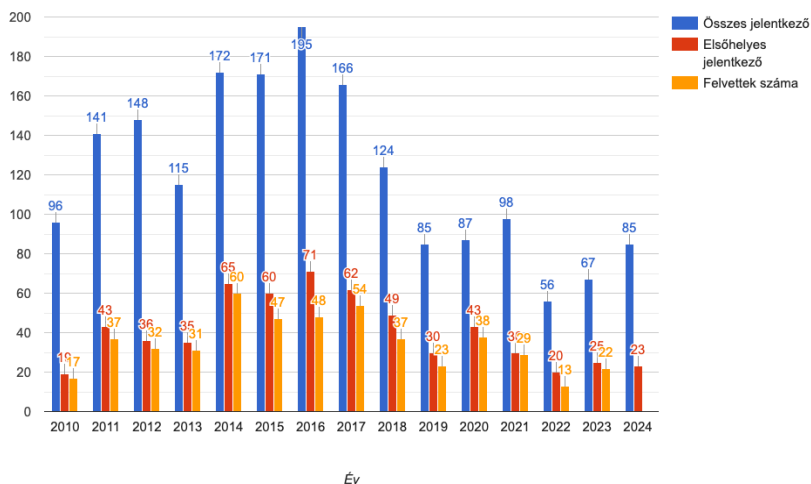
³⁶ Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíjprogram 2020/2021. https://ldu.hu/wp-content/uploads/2021/10/nop_flyer_magyar_2020.pdf (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

³⁷ Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíjprogram 2020/2021.

- osztatlan (10–12 szemeszter), vagy rövid ciklusú (2/4/5 szemeszteres); illetve adott nemzetiségi nyelv és kultúra tanára végzettséget és szakképzettséget szerez;
- tanulmányai alatt részt vesz a felsőoktatási intézménye és a lakó/tartózkodási helyén szervezett nemzetiségi tartalmú programokon, képzéseken, amennyiben azok tanulmányi kötelezettségeinek teljesítését nem akadályozzák;
- az oklevél megszerzését követően a szakképzettségének megfelelően nemzetiségi pedagógus főállású közalkalmazotti jog- vagy munkaviszonyt létesít, illetve tart fenn legalább az ösztöndíj folyósítási idejének megfelelő időtartamban.³⁸

3.6. Felvételi statisztikák – a német nemzetiségi tanítóképzés

A 4. diagram a német nemzetiségi tanító szak országos jelentkezési és felvételi statisztikáit mutatja 2010-től 2024-ig.³⁹

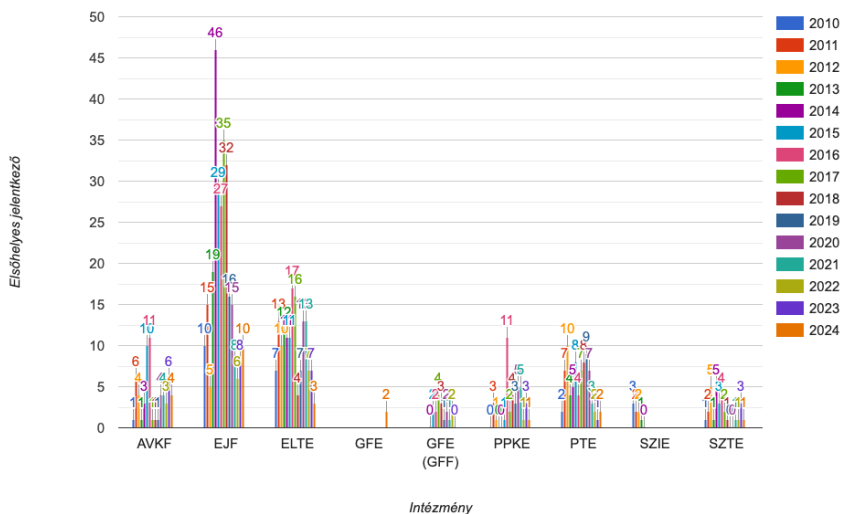
4. ábra. A német nemzetiségi tanító szak országos jelentkezési és felvételi statisztikái 2010–2024

A 2016-os év volt a legkiemelkedőbb a jelentkezők számát tekintve, akkor 195 fő jelentkezett összesen német nemzetiségi tanítóképzésre, ebből 71-en első helyen. A felvettek számát tekintve a 2014-es év volt a legkiemelkedőbb, ekkor 60 fő nyert felvételt német nemzetiségi tanító szakirányra. 2022 volt a mélypont 13 felvett hallgatóval.

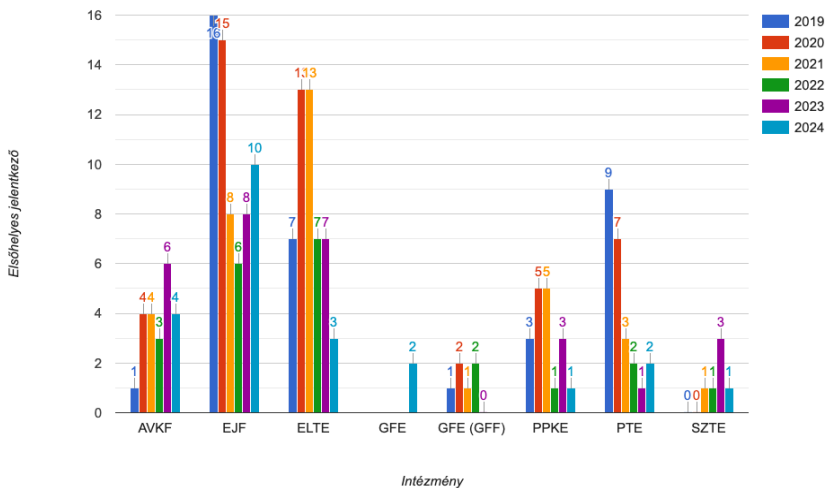
³⁸ Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíjprogram 2020/2021

³⁹ ELTE Neptun VIRChart

Az 5. ábra a német nemzetiségi tanító országos, elsős helyes jelentkezések számát mutatja évente és intézményenként 2010-től 2024-ig:⁴⁰

5. ábra. A német nemzetiségi tanító országos, elsős helyes jelentkezések száma évente és intézményenként 2010–2024

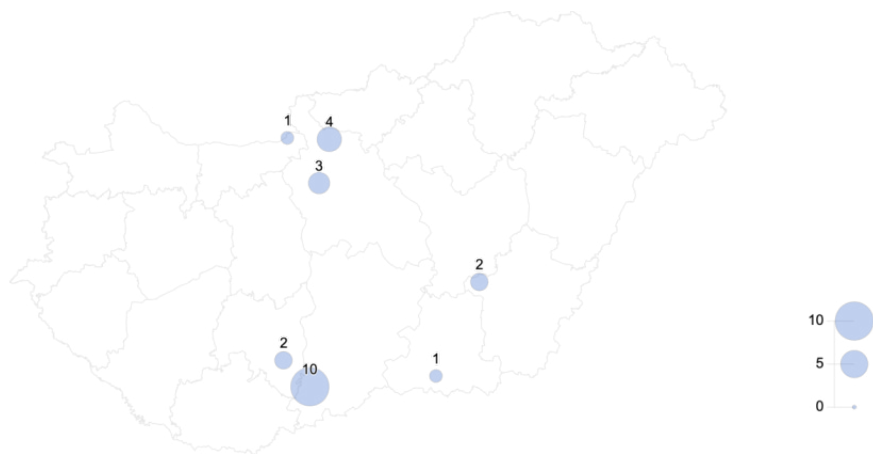
6. ábra. A német nemzetiségi tanító elsős helyes jelentkezések száma intézményenként, 2019–2024

⁴⁰ ELTE Neptun VIRChart

A diagram alapján a bajai Eötvös József Főiskolát jelölte meg első helyen a legtöbb jelentkező, szám szerint 46 fő a 2014. évben – ha a rendes, a keresztféléves és a pótfelvételi eljárásokat is figyelembe vesszük. Ugyanez az adat – a német nemzetiségi tanító elsőhelyes jelentkezések száma intézményenként – az utóbbi 6 év számait tekintve letisztultabb képet, és sajnos kevesebb jelentkezőt mutat, évi 16 fő volt a legtöbb elsőhelyes jelentkező 2019-ben Baján az EJF-n:⁴¹

A legtöbben az EJF-et, az ELTE TÓK-ot és a Pécsi Tudományegyetemet jelölték meg első helyen a 2019 és 2024 közötti években. Folyik még jelenleg német nemzetiségi tanítóképzés a váci Apor Vilmos Katolikus Főiskolán, a Gál Ferenc Egyetemen (a korábbi Gál Ferenc Főiskolán), a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK-n Esztergomban és a Szegedi Tudományegyetemen. A SZIE-n időközben megszűnt a német nemzetiségi tanítóképzés.

2024-ben térképen ábrázolva így néz ki az elsőhelyes jelentkezők száma a képzés helyszíne, azaz a városok szerint:⁴²

1. térkép. Az elsőhelyes jelentkezők száma a képzés helyszíne szerint 2024-ben

3.7. Elhelyezkedési lehetőségek – német nemzetiségi tanítóképzés

Az elhelyezkedési lehetőségek kiválóak, hiszen a nemzetiségi tanítók száma Magyarországon jelenleg (2024-ben) alacsony, így egyáltalán nem probléma a végzettjeink számára az elhelyezkedés, válogathatnak is az állásajánlatokból. Az iskolák nemzetiségi pótlékot fizetnek a tanítók bére mellé, amennyiben nemzetiségi

⁴¹ ELTE Neptun VIRChart

⁴² ELTE Neptun VIRChart

tagozatos tanulókat oktatnak. A diplomájukkal az EU német nyelvű országaiban is el tudnak helyezkedni, bár Bajorországban például különbözeti vizsgák letétele nélkül csak óvodákban. Az iskolai munkához szigorú különbözeti vizsgák letétele szükséges.

4. Egymásra utalva: a nemzetiségi tanárképzés és a közoktatás kölcsönös függőségi kapcsolata

A német nyelvet a magyar közoktatási rendszerben idegen nyelvként és nemzetiségi nyelvként egyaránt el lehet sajátítani. Nemzetiségi nyelvet kizárólag nemzetiségi iskolában, illetve német nemzetiségi tagozattal rendelkező oktatási intézményekben tanulhatnak a diákok. A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény⁴³ rendelkezik a nemzetiségi oktatás formáiról, és meghatározza a kötelezően közvetítendő nemzetiség-specifikus ismereteket, melyek a nemzetiség és az anyaország földrajza, történelme, irodalma, kulturális értékei, hagyományai, valamint a nemzetiségi jogok és intézményrendszer. Ellentmondásos, hogy míg a nemzetiségi nyelv és a nemzetiséggel kapcsolatos ismeretek elsajátításának lehetősége a nemzetiségi iskolákra korlátozódik, ezekben az intézményekben a „nemzetiségi nyelv oktatására – minden iskolatípus bármely évfolyamán – alkalmazható az is, aki alapfokozattal és nyelvtanári vagy idegen nyelv- és irodalom szakos tanári szakképzettséggel vagy okleveles általános iskolai idegen nyelv és kultúra tanárra szakképzettséggel rendelkezik.”⁴⁴ Ők jogosultak nemzetiségi pótlékre is, mivel folyósítása nincs német nemzetiségi végzettséghez kötve. Minden pedagógus jogosult rá, aki „nemzetiségi nyelvű óvodában, iskolában, kollégiumban állandó jelleggel nemzetiségi anyanyelven nevelő, oktató munkát végez.”⁴⁵

A német nemzetiségi oktatásra az anyanyelvű, a kétnyelvű és a nyelvoktató nemzetiségi nevelés-oktatás jellemző. A nyelvoktató nemzetiségi nevelés-oktatás lehet hagyományos vagy bővített. A német nemzetiségi oktatásban típustól függetlenül heti öt német nyelv- és irodalom, valamint heti egy német népismereti óra megtartása kötelező.

A német anyanyelvű nemzetiségi nevelési-oktatási forma csak két külföldi német iskolában, a győri Audi Hungária Iskolaközpontban és a bajai Magyarországi Német Általános Művelődési Központban valósult meg. Ebben a nevelési-oktatási

⁴³ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 23.)

⁴⁴ 401/2023. (VIII. 30.) Korm. rendelet a pedagógusok új életpályájáról szóló 2023. évi LII. törvény végrehajtásáról. <https://njt.hu/jogszabaly/2023-401-20-22> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 24.)

⁴⁵ 326/2013. (VIII.30.) Korm. rendelet. <https://njt.hu/jogszabaly/2013-326-20-22> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 23.)

formában a magyar nyelv és irodalom és egyéb idegen nyelvek kivételével minden tantárgyat németül tanítanak, a német érettségi vizsga mellett lehető a magyar érettségi vizsga is.

A kétnyelvű iskolákban a heti tanórák legalább 50%-át német nyelven tartják. A német nyelv és irodalom és a német népismeret tantárgy mellett más tantárgyakat is németül tanítanak. A hagyományos és a bővített nyelvoktatási program közötti különbség az, hogy a bővített program esetében a heti öt német nyelv- és irodalom, valamint a heti egy német népismeret órán kívül legalább három közismereti tárgyat a heti összóraszám legalább 35%-ában német nyelven tanítanak.⁴⁶

4.1. Curriculum – német nemzetiségi tanárképzés

A német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára „képzés célja az alapfokú nevelés-oktatás ötödik évfolyamon kezdődő és a nyolcadik évfolyam végéig tartó felső tagozatán, a középfokú nevelés-oktatás szakaszában, az iskolai nevelés-oktatás szakképesítés megszerzésére felkészítő szakaszában szaktanárképzésben, szakmára vagy szakképesítés megszerzésére felkészítő szakaszában a szakiskolában a német nyelv, a német nyelv és irodalom, valamint a német népismeret tantárgyak tanítására, az iskola pedagógiai feladatainak ellátására, a pedagógiai kutatási, tervezési és fejlesztési feladatok végzésére képes tanárok képzése, továbbá a tanulmányok doktori képzésben való folytatására történő felkészítése.”⁴⁷ A szak érettségi után egy másik szak párjaként végezhető el 10 féléves osztatlan tanárképzésben, nappali munkarendben, illetve 2 vagy 3–4 féléves rövid ciklusú egyszakos képzés során, levelező munkarendben, ha a felvételiző már rendelkezik tanítói/tanári vagy diszciplináris egyetemi vagy mesteri (MA) oklevéllel, valamint alapképzésben (BA) szerzett diplomával.⁴⁸

A német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára képzés tartalmi elemeit a 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet szabályozza, amely a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről (kkk) szól. Jelen tanulmány e fejezete a Pécsi Tudományegyetem (PTE) Germanisztika Intézetének a kkk-hoz igazított képzési gyakorlatát ismerteti. A mintatanterv⁴⁹ elkészítése során fontos szempont volt, hogy a hallgatók már az első két

⁴⁶ Müller, Márta: Formen und Nutzen des ungarndeutschen Minderheitenunterrichts. In: Kerkes, Gábor – Müller, Márta (Hrsg.): *Traditionspflege und Erneuerung. Perspektiven der deutschen Nationalität in Ungarn im 21. Jahrhundert*. Budapest: Ad librum 2012. 99–116. (Neue-Zeitung-Bücher, Reihe Wissenschaft Bd. 1)

⁴⁷ 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet. <https://njt.hu/jogszabaly/2013-8-20-5H> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)

⁴⁸ PTE honlapja. A tanári mesterképzésekről általában. <https://btk.pte.hu/hu/kepzesek/rovid-ciklusu-egyszakos-tanari-mesterszak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)

⁴⁹ PTE honlapja. Az osztatlan német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak mintatanterve. <https://btk.pte.hu/sites/btk.pte.hu/files/tantervek/osztatlan%20n%C3%A9met%20%C3%A9s%20nemzetis%C3%A9gi%20n%C3%A9met%20nyelv%20%C3%A9s%20>

szemeszter során nemzetiség-specifikus tartalmakkal is bővítsék ismereteiket, ezért az első szemeszterben a különböző szakmai alapozó tárgyak (23 kredit) között helyet kapott a Nemzetiségi témájú nyelv- és szöveggyakorlatok, a második szemeszterben pedig a Bevezetés a nemzetiségismeretbe kurzus is. A második szemeszter végén a hallgatóknak nyelvi alapvizsgát kell tenniük, mely három írásbeli (grammatikateszt, olvasás utáni szövegértés és nemzetiség-témájú szöveg rövid összefoglalása, fogalmazás) és két szóbeli (prezentáció egy szabadon választott nemzetiségi témában, olvasás után a szöveg összefoglalása szóban) részből áll. Az alapvizsga részletes leírása az alábbi linken található: <https://btk.pte.hu/hu/germanisztika/alapvizsga-0>.

A hallgatók a 3. félévtől elkezdik a szakmai törzsanyag elsajátítását (76 kredit). A tanterv részét képezi a német irodalmi, nyelvészeti és kulturális tartalmak mellett a magyarországi németek szellemi (3. félév) és tárgyi kultúrája (4. félév), történelme (6. félév), nyelve (7. félév), valamint irodalma (8. félév) is. A képzés végén a 9. szemeszterben a Forráselemzés és a Projektmunka szemináriumok keretében a hallgatók elmélyítik a német nemzetiségről tanult ismereteiket, önálló kutatási projekteket terveznek, felkészülve így a szakmai zárószigorlatra, a diplomadolgozat elkészítésére, valamint német nemzetiségi témájú iskolai projektek tervezésére. A szakmai zárószigorlat a 9. félév végén tehető le szóbeli vizsga formájában, mely két részből áll: egy 15–20 perces előadásból valamely nemzetiségi témáról és a prezentációhoz kapcsolódó 10 perces beszélgetésből. Azért esett a választás a hagyományos tételeken alapuló szóbeli vizsgáztatás helyett a prezentációs formára, mert így a hallgatók a felkészülés során tanári kompetenciáikat is fejleszthetik és a vizsga gyakorlatorientálttá válik. Az előadás témájának kidolgozása során feltétel az interdiszciplináris megközelítés, ezért a felkészülést különböző tudományterületekről két oktató segíti konzultációs formában. A szakmai zárószigorlatról bővebb leírás az alábbi linken található: <https://btk.pte.hu/hu/germanisztika/szakmai-zaroszigorlat-0>.

Szaktudományi ismeretekre (10 kredit) – melyek felkészítenek a német és a nemzetiségi német nyelv és irodalom, valamint a német népismeret tanítására az alapfokú nevelés-oktatás 5-8. és a középfokú nevelés-oktatás 9-12. évfolyamain – a képzés során a Tantárgy tanításának elméleti és gyakorlati kérdései 1-2-3-4. és a Digitális tanulástámogatás kurzusok keretében tesznek szert a hallgatók. Ezeket a kurzusokat a Germanisztika Intézet oktatói tartják német nyelven, míg a pedagógia-pszichológia elméleti és gyakorlati ismeretek (30 kredit) közvetítése magyar nyelven történik a Neveléstudományi Intézet és a Pszichológia Intézet oktatói által.

A képzés az elkészített szakdolgozat védésével zárul. A hallgatók különböző lehetőségek közül választhatnak, így például a szakdolgozatukat németül egy német

---

kult%C3%BAra%20tan%C3%A1ra_NNNKONO222301_0.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)

irodalmi, nyelvészeti, kulturális vagy német nemzetiségi témában készítik el, illetve lehetőségük van a diplomadolgozatot a másik szakjuk tudományterületéből magyar, illetve idegen nyelv szakok esetében más idegen nyelven írni. A tanári képzés megszerzésének feltétele a tanári záróvizsga sikeres letétele, mely az elkészített tanári portfólió védéséből és szóbeli vizsgából áll.⁵⁰

4.2. Szakmai gyakorlat – német nemzetiségi tanárképzés

A PTE-n a gyakorlati képzést a Pedagógusképző Intézet koordinálja. A hallgatóknak az alábbi gyakorlatokat kell teljesíteniük a képzés során: Pályaszocializációs gyakorlatok (1–4 félév), Csoportos szaktárgyi tanítási gyakorlat, Társas szaktárgyi tanítási gyakorlat, Önálló szaktárgyi tanítási gyakorlat, Összefüggő egyéni iskolai gyakorlat. A német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakos hallgatóknak a PTE Germanisztika Intézetének szakmai döntése alapján az összefüggő egyéni tanítási gyakorlatot nemzetiségi feladatot ellátó intézményben kell végeznük. A hallgatók nagy része a pécsi Koch Valéria Iskolaközpontban végzi gyakorlatát. A Koch Valéria Iskolaközpont a PTE Partnerintézménye, szoros az együttműködés a Germanisztika Intézet és az Iskolaközpont között.⁵¹

4.3. Ösztöndíjak a német nemzetiségi tanárképzésben

A modellváltó egyetemek (például a PTE és a SZTE) német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakos hallgatói pályázhatnak a Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíjra, a Pannónia Ösztöndíjprogramra és a Klebelsberg Képzési Ösztöndíjprogramra. Az Erasmus+ tanulmányi célú külföldi mobilitási programon kizárólag az állami fenntartású intézmények (például az ELTE) hallgatói vehetnek részt.

4.4. Felvételi statisztikák - német nemzetiségi tanárképzés

A 2024-es általános felvételi eljárás során a következő hat felsőoktatási intézmény hirdette meg a német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakot más szakok szakpárjaként: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Evangélikus Hittudományi Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Szegedi Tudományegyetem és Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. 2024 szeptemberében a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE), a Pécsi Tudományegyetemen (PTE) és a Szegedi Tudományegyetemen (SZTE) indult el a szak, mindhárom intézményben nappali munkarendben állami ösztöndíjas

⁵⁰ A szóbeli vizsga témakörei az alábbi linken érhetők el: https://pedagoguskepzo kozpont.pte.hu/sites/tanarkepzo kozpont.pte.hu/files/Z%C3%A1r%C3%B3vizsga/A%20komplex%20sz%C3%B3beli%20vizsga%20t%C3%A9mak%C3%B6rei%20%C3%A9s%20irodalma_0.pdf

⁵¹ Részletes leírás: <https://tanarkepzo kozpont.pte.hu/hu/hallgato knak>

finanszírozási formában.⁵² A következő táblázat összefoglalja, hogy a felvételizők az induló képzések esetében mely szakokat jelölték meg az általános felvételi eljárás során a német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak párhajként:⁵³

1. táblázat

A 2024 szeptemberében az osztatlan német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak párhajként elindult képzések elsődleges és összes jelentkezőinek száma az általános felvételi eljárás során intézményenként

(E = elsődleges jelentkezések száma, Ö = összes jelentkezés, n.i. = nem indul)

Szakpárok	ELTE		PTE		SZTE	
	E	Ö	E	Ö	E	Ö
angol nyelv és kultúra tanára – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	4	11	1	1	2	5
biológiatanár – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	n.i.	n.i.	1	2	n.i.	n.i.
földrajztanár – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	0	2	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
francia nyelv és kultúra tanára – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	1	1	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
japán nyelv és kultúra tanára – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	0	2	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
magyar nyelv és irodalom szakos tanár – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	1	5	1	1	n.i.	n.i.
matematikatanár – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	1	1	1	2	n.i.	n.i.
történelemtanár – német és nemz. német nyelv és kult. tanára	5	9	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy országosan nagyon kevesen jelentkeztek német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakra. Az ELTE indíthatta el a legtöbb szakkal párosítva a német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakot, de még így is csak tizenöt fő nyert felvételt az általános felvételi eljárás során, és kezdhetette meg tanulmányait a szakon.⁵⁴ A PTE-re négy fő nyert felvételt.⁵⁵

⁵² Felvi.hu, Felvételi ponthatárok, 2024 szeptemberben induló képzések: <https://www.felvi.hu/bin/content/vonal24a/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)

⁵³ Felvi.hu, Jelentkezők száma valamennyi szakon, 2024. július 13-i adatok: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fwww.felvi.hu%2Fpub_bin%2Fload%2FfelviBI%2F24A_jelentkezo_kepzesenkent.xlsx&wdOrigin=BROWSELINK (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)

⁵⁴ ELTE Neptun VIRChart.

⁵⁵ Forrás: PTE, Tanulmányi Osztály

A PTE-n és az SZTE-n 2024 őszén rövid ciklusú egyszakos képzés is indult német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakon levelező munkarendben, államilag finanszírozott formában. Az SZTE-n 2 féléves képzés indult,⁵⁶ a PTE-n a meghirdetett 2 féléves és a 3–4 féléves képzés⁵⁷ is elindult 2024 szeptemberében. Az SZTE 2 féléves képzésére az általános felvételi eljárásban összesen nyolc fő jelentkezett, közülük hét fő elsőhelyes jelentkező, a PTE 2 féléves képzésére heten jelentkeztek összesen, négyen közülük első helyen jelölték meg a pécsi képzést. A 3–4 féléves képzésre pedig összesen hat felvételiző jelentkezett, hárman közülük elsőhelyes jelentkezők.⁵⁸ Míg az osztatlan tanárképzés szakpárjaira érettségi vizsgával lehet jelentkezni, a PTE rövid ciklusú egyszakos 2 féléves német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára képzésére kizárólag főiskolai nemzetiségi némettanári, német nemzetiségi nyelv és irodalom szakos egyetemi bölcsész, illetve német (nemzetiségi) nyelv és irodalom; német nyelv, irodalom és kultúra; fordító és tolmács (kizárólag német első választott idegen nyelv) szakos diszciplináris MA, valamint germanisztika német; német nemzetiségi alapszakos bölcsész oklevéllel rendelkezők jelentkezhetnek.⁵⁹ A PTE 3–4 féléves képzésre pedig azok jelentkezhetnek, akik rendelkeznek valamilyen tanári vagy tanító, szakoktató szakképzéssel, valamint főiskolai szintű vagy alapképzésű gyógypedagógusi vagy gyógypedagógia-tanári vagy főiskolai szintű pedagógia szakos nevelő szakképzéssel vagy egyetemi szintű vagy főiskolai szintű, illetve alapképzésű vagy mesterképzésű szociálpedagógus szakképzéssel. A felvétel feltétele továbbá egy C1 típusú komplex nyelvvizsga német nyelvből.⁶⁰ A PTE 2 féléves és 3–4 féléves képzésére 4–4 fő nyert felvételt.⁶¹

A következő diagram az osztatlan és a rövidciklusú egyszakos német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak országos elsőhelyes jelentkezési statisztikáját mutatja képzőhelyenként (ELTE, PTE, SZTE) 2015-től 2024-ig.⁶²

⁵⁶ Felvi.hu, Intézmények listája/Szaklista: tanári [2 félév (német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára)] https://www.felvi.hu/bin/content/vonal24a/mkpv/mkpv_41842.html (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)

⁵⁷ Felvi.hu, Intézmények listája/Szaklista: tanári [3 félév [német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára]] https://www.felvi.hu/bin/content/vonal24a/mkpv/mkpv_43917.html (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)

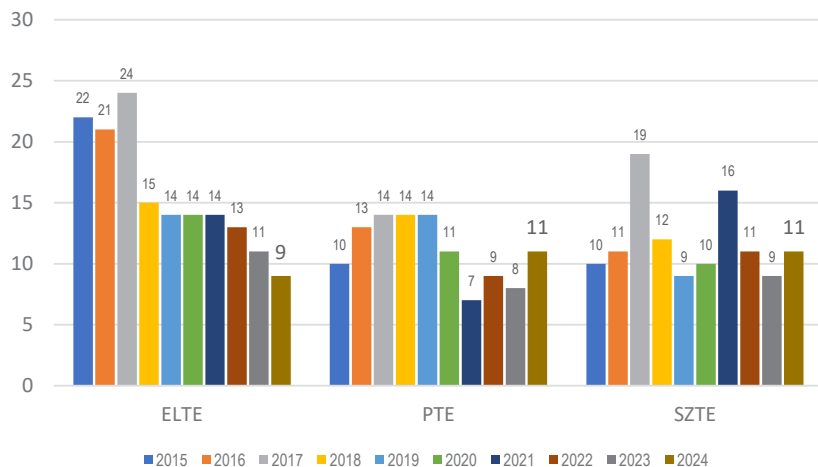
⁵⁸ Felvi.hu, Jelentkezők száma valamennyi szakon, 2024. július 13-i adatok.

⁵⁹ PTE BTK honlapja, a tanári mesterképzésekről általában 2 féléves tanárképzésbe jelentkezhetnek: <https://btk.pte.hu/hu/kepzesek/rovid-ciklusu-egyszakos-tanari-mesterszak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)

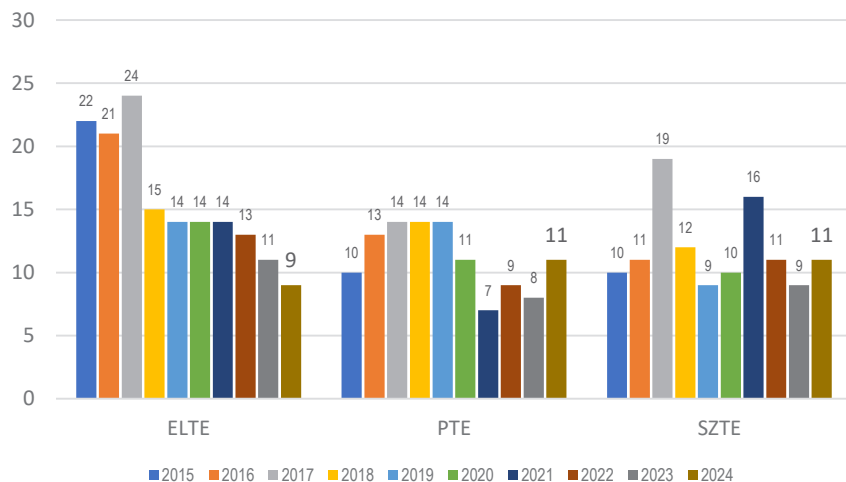
⁶⁰ PTE BTK honlapja, a tanári mesterképzésekről általában 4 féléves tanárképzésbe jelentkezhetnek: <https://btk.pte.hu/hu/kepzesek/rovid-ciklusu-egyszakos-tanari-mesterszak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)

⁶¹ Forrás: PTE Tanulmányi Osztály

⁶² ELTE Neptun VIRChart

7. ábra. Az osztatlan és a rövid ciklusú egyszakos német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak országos, elsős helyes jelentkezőinek száma egyetemenként (ELTE, PTE, SZTE) 2015–2024

8. ábra. Az osztatlan és a rövid ciklusú német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak felvételi statisztikája intézményenként (ELTE, PTE, SZTE) 2015–2024 között. [A felvettek száma az első és a további helyen megjelölt jelentkezőkből adódik össze.]

A 2021-es és a 2024-es évet leszámítva 2015–2024 között az ELTE-n jelölte meg a legtöbb jelentkező első helyen a német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakot. 2018 óta egyik intézménynek sem volt 20 főnél több elsőhelyes jelentkezője. Az érdeklődés a szak iránt csökkenést mutat.

A 8. ábra az osztatlan és a rövidciklusú német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szakfelvételi statisztikáit mutatja 2015-től 2024-ig.

Hazánkban a német nemzetiségi általános iskolák száma 262 (332 feladatellátási helyen), a gimnáziumoké 16, a szakközépiskoláké 1. A következő táblázat összefoglalja a nemzetiségi intézmények számát és a nemzetiségi közoktatásban tanuló diákok számát a 2023/2024-es tanévben intézménytípusonként és a nemzetiségi oktatás formájaként:

2. táblázat

A nemzetiségi intézmények és a nemzetiségi közoktatás különböző formáiban tanulók száma a 2023/2024-es tanévben intézménytípusonként

nemzetiségi nevelés- oktatás formája	anyanyelvű német nemzetiségi nevelés- oktatás			kétnyelvű német nemzetiségi nevelés- oktatás			nyelvoktató nemzetiségi nevelés- oktatás					
	ÁI	G	SZK	ÁI	G	SZK	hagyományos			bővített		
iskolatípus intézmények száma	24	2	–	32	9	–	319	9	1	17	–	–
tanulók száma	1735	129	–	4241	1933	–	38206	545	107	2234	–	–

2. táblázat. A nemzetiségi intézmények és a nemzetiségi közoktatás különböző formáiban tanulók száma a 2023/2024-es tanévben intézménytípusonként⁶³

A fenti adatok összehasonlítva a felvételi statisztikával rámutatnak arra, hogy a német nyelv és irodalom és a német népismeret tanárok, valamint a nemzetiségi kutatók utánpótlása és a nemzetiségi értelmiség képzése nem biztosított. Megoldatlan probléma a másik szakjukat német nyelven oktató tanárok képzése. 2001-ben a PTE Német Nyelvészeti Tanszéke a pécsi Magyar–Német Nyelvű Iskolaközponttal (a Koch Valéria Iskolaközpont jogelődje) közösen a történelmet és földrajzot németül oktató tanárok részére szakirányú továbbképzési programot létesített.⁶⁴ Az utóbbi években az alacsony érdeklődés miatt nem indult el a képzés.

⁶³ Forrás: Magyarországi Német Pedagógiai és Módszertani Központ

⁶⁴ Gerner Zsuzsanna: A német nemzetiségi tanárképzés tapasztalatai. In: Füzes Miklós (szerk.): *Kisebbségek együttélése 5*. Pécs: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma, 2003. 85–89.

5. Összegzés: hiányosságok és konfliktusforrások

A német nemzetiségi óvodapedagógusok, tanítók és tanárok elhelyezkedési lehetőségei kiválóak, hiszen nemcsak hazánkban, de Ausztriában és Németországban is pedagógushiány van. Az ösztöndíjlehetőségek, különösen a Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj Program anyagi segítséget nyújt a hallgatónak tanulmányai abszolválásához, ennek ellenére kevesen választják a német nemzetiségi óvodapedagógus-, tanító- és tanárképzést, így a pedagógusutánpótlás nem biztosított. Erre egyrészt a pedagóguspálya alacsony presztízse adhat magyarázatot, másrészt az érettségizők gyakran nincsenek tisztában azzal, milyen előnyökkel jár, ha a német nemzetiségi pedagógusképzést választják. Szükség lenne a jövőben a képzőintézmények szorosabb együttműködésére a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatával, hogy a helyi nemzetiségi önkormányzatok is bekapcsolódjanak az utánpótlás toborzásába. Ők tudnak ugyanis helyi szinteken hatással lenni a fiatalokra, hogy jelentkezzenek nemzetiségi pedagógusnak.

Mindhárom képzési területen problémát jelent, hogy sok esetben nem megfelelő nyelvi szinttel rendelkező hallgatók nyerne felvételt, illetve tudásuk nagyon vegyes képet mutat. Kimenetként viszont el kell érniük a C1-es nyelvi szintet. Meg kell jegyezni, hogy az egyes évfolyamok különböznek egymástól. Vannak évek, amelyekben egészen kiváló német nyelvtudású hallgatókkal indulhatnak el a képzések.

A német nemzetiségi óvodapedagógus- és tanítóképzés szakiránnyá válása csökkentette a képzések tekintélyét, a végzettség presztízst, és így a német nyelvű kurzusok összevonását, eltörlését, valamint az óraszámok csökkenését eredményezte. A nemzetiségi óvóképzés eredményessége érdekében elengedhetetlen lenne a nemzetiség-specifikus tartalmakhoz kapcsolódó kurzusóraszámok emelése. A kedvezőtlen óraszámok mellett a hiányos nyelvtudással rendelkező hallgatókat lehetetlen arra a szintre felzárkóztatni, amiről tovább tudnak lépni, és a kimenetben biztosított C1-es nyelvi szintet el tudják érni.⁶⁵ A vizsgákon és a szigorlaton az oktatók által rendelkezésre bocsátott tananyagot ugyan el tudják sajátítani, de az európai referenciakeret által előírt kommunikációs kritériumot⁶⁶ nem sikerül teljesíteniük. Márpedig a nemzetiségi óvodapedagógusok kiemelt feladata a gyermekek másodnyelvi, életkoruknak megfelelő kompetenciáinak kialakítása, fejlesztése, amit csak olyan szakember tud ellátni, aki magabiztosan tudja a nyelvet használni.

⁶⁵ Babai Zsófia: Német nemzetiségi óvodapedagógus képzés Sopronban. *Társadalmi együttélés. A kisebbségi lét dimenziói*. Interdiszciplináris e-folyóirat, 2012.

⁶⁶ Köznevelési Akkreditációs és Nyelvvizsgáztatási Akkreditációs Osztály honlapja, a Közös Európai Referenciakeret 2002-magyar változat PDF formátumban: https://nyak.oh.gov.hu/nyat/doc/ker_2002.asp: „Gördülékenyen és spontán módon fejezem ki magam anélkül, hogy túl sokszor kényszerülnék arra, hogy keressem a szavakat, kifejezéseket.” (Utolsó letöltés: 2024. július 31.)

Míg a német nemzetiségi óvodapedagógusképzés terén a képzés szakiránnyá válása, addig a tanítóképzésben az alacsony képzési normatíva, a tanárképzésben pedig a kreditkonszolidáció szab gátat a nyelvi fejlesztés lehetőségének. A nemzetiségi tanítóképzésben továbbá gondot okoz az anyanyelvi oktatók hiánya. Amennyiben – akár állami segítséggel – lehetőség lenne német anyanyelvi egyetemi oktatók alkalmazására, akik bizonyos (nem német, hanem például matematika, természettudományok, ének-zene, testnevelés, pszichológia stb.) kurzusokat tudnának németül oktatni, az nagy segítség lenne a célnyelvi színvonal emelésében.

A modellváltó egyetemek hallgatói számára már nem elérhető az Erasmus+ tanulmányi célú mobilitás, a DAAD pedig már csak diplomával rendelkezők számára ír ki külföldi ösztöndíjpályázatokat. Így a három egyetem (ELTE, PTE, SZTE) közül, ahol 2024 őszén elindult a német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak, kizárólag az ELTE hallgatóinak van lehetősége Erasmus+ program keretében az EU német nyelvű országainak valamely felsőoktatási intézményében tanulmányi célú mobilitáson részt venniük, és nyelvtudásukat anyanyelvi környezetben fejleszteniük.

Az Erasmus+ által kínált lehetőségek a modellváltó felsőoktatási intézmények oktatói számára sem érhetőek már el. Komoly érvágás ez számukra, hiszen az oktatás mellett tudományos tevékenységet kell folytatniuk, melynek részét képezi előadások tartása külföldi konferenciákon. Az alacsony bérek miatt gondot okoz számukra a külföldi konferenciákon való részvétel finanszírozása. A Tempus Közalapítvány Pannónia Ösztöndíjprogramja felsőoktatási közfeladatot ellátó közérdekű vagyonkezelő alapítványok által fenntartott felsőoktatási intézmények számára érhető el, hogy a modellváltott intézmények hallgatói, oktatói és dolgozói számára is folyamatosan biztosított legyen a nemzetközi együttműködésekben való részvétel.⁶⁷ Habár a Pannónia Ösztöndíjprogram jó lehetőség, kérdéses, hogy mennyire fogja tudni pótolni a közel 37 éves múltira visszatekintő Erasmus program lehetőségeit, mely az egyik legsikeresebb európai uniós program, és a többi tagország felsőoktatási hallgatói és oktatói számára továbbra is elérhető, hogy nemzetközi együttműködési projektek keretében innovációra ösztönözzék a résztvevőket.⁶⁸

A felsőoktatásban oktatók nem megfelelő anyagi megbecsülése negatívan hat ki a képzésre, mert az alacsony jövedelem miatt sokan elkeseredettek és motiválatlanok, a nagy munkaterhelés miatt kizsigereltek, fáradtak, mégis kénytelenek másod-, illetve harmadállást vállalni. Az anyagi megbecsülés szempontjából komoly konfliktusforrást jelent, hogy a képzőhelyekhez tartozó gyakorlóléhelyek német nemzetiségi óvodapedagógusai, tanítói, tanárai részesülnek nemzetiségi

⁶⁷ Tempus Közalapítvány honlapja, Pannónia Ösztöndíjprogram intézményi pályázati felhívás: <https://pannoniaosztondij.hu/pannonia-osztondijprogram-intezmenyi-palyazati-felhivas> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 13.)

⁶⁸ Az Erasmustól az Erasmus+-ig: 30 év története. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/MEMO_17_83 (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 13.)

bérpótlékban, a felsőoktatásban dolgozó oktatók viszont nem, ámbar ők tevékenységüket százszázalékban német nyelven végzik.

Nagy probléma a pedagógusképzések alulfinanszírozottsága, a bérek kismértékben, az árak pedig óriási mértékben nőttek. A képzőintézményeknek nagy a felelőssége abban a tekintetben is, hogy a nemzetiségi pótlékalapból és a hallgatói normatívából megfelelő összeget forgassanak vissza a helyenként rendkívül elavult infrastruktúra fejlesztésére vagy az idegen nyelvű könyv-, illetve folyóiratállomány bővítésére a képzés megfelelő működésének biztosítása érdekében. Mindez fontos lenne azért is, mert az intézmények nemzetköziesítésében a nemzetiségi képzések jelentős szerepet töltenek be.

Aggodalomra ad okot, hogy a fent említett problémák miatt a jövőben nem lesz a főiskolai és egyetemi oktatóknak utánpótlása, ami az egész német nemzetiségi nevelést-oktatást és ezzel együtt a német nemzetiség jövőjét is veszélyezteti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet. <https://njt.hu/jogszabaly/2013-8-20-5H> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)
- 63/2021. (XII. 29.) ITM rendelet a pedagógusképzés képzési terület egyes szakjainak képzési és kimeneti követelményeiről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2100063.itm#> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- 326/2013.(VIII.30.) Korm. rendelet. <https://njt.hu/jogszabaly/2013-326-20-22> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 23.)
2022. évi V. törvény a veszélyhelyzet megszűnésével összefüggő szabályozási kérdésekről. [https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2200005.tv#:~:text=%C2%A7%20\(1\)%20A%20munk%C3%A1llat%C3%B3%20,\(28.\)](https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2200005.tv#:~:text=%C2%A7%20(1)%20A%20munk%C3%A1llat%C3%B3%20,(28.)) (Utolsó letöltés: 2024. július 24.)
- 401/2023. (VIII. 30.) Korm. rendelet a pedagógusok új életpályájáról szóló 2023. évi LII. törvény végrehajtásáról. <https://njt.hu/jogszabaly/2023-401-20-22> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 24.)
2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 23.)
- Babai Zsófia: Német nemzetiségi óvodapedagógus képzés Sopronban. *Társadalmi együttélés. A kisebbségi lét dimenziói.* Interdiszciplináris e-folyóirat, 2012. https://real-j.mtak.hu/26978/2/tarsadalmi_egyutteles_2012_2.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)
- Budapest, XIII. kerület Pannónia Német Nemzetiségi Kétnyelvű és Angol Nyelvet Oktató Általános Iskola. <https://www.pannoniaaltisk.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

- ELTE Neptun VIRChart. https://neptun.elte.hu/VcShowReport/Index/821?skey=wsNC2fr62byufIVnz8ox4RNA#content_6496 (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 28.)
- ELTE TÓK honlapja, Tantervi tájékoztató, Tanító szak nemzetiségi szakiránnyal. <https://www.tok.elte.hu/dstore/document/3169/20245n.pdf>. (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)
- ERASMUS + honlapja: https://erasmusplusz.hu/erasmusplusz_felsooktatas (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- Felsőoktatási hallgatók rövid távú mobilitása: Blended Intenzív Program (BIP) https://erasmusplusz.hu/erasmus_palyazati_lehetosegek_hallgatoknak/felsooktatasi-hallgatok-rovid-tavu-mobilitasa-blended-intenziv-program-bip (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)
- Felvi.hu. Elmúlt évek statisztikái. https://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_statisztikak/elmult_evek/!ElmultEvek/index.php/elmult_evek_statisztikai/ponthatarok?filters%5Bsta_int_id%5D=66&filters%5Bsta_kar_id%5D=1273&filters%5Bsta_ev%5D=&page=5&orderBy=sta_felv_ossz&sortBy=ASC (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- Felvi.hu. Felvételi ponthatárok. 2024 szeptemberben induló képzések. <https://www.felvi.hu/bin/content/vonal24a/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)
- Felvi.hu. Intézmények listája/Szaklista: tanári [2 félév (német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára)] https://www.felvi.hu/bin/content/vonal24a/mkpz/mkpz_41842.html (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)
- Felvi.hu. Intézmények listája/Szaklista: tanári [3 félév (német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára)] https://www.felvi.hu/bin/content/vonal24a/mkpz/mkpz_43917.html (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)
- Felvi.hu. Jelentkezők száma valamennyi szakon. 2024. július 13-i adatok https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/felviBI/24A_jelentkezo_k_kepzesenkent.xlsx (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)
- Gerner Zsuzsanna: A német nemzetiségi tanárképzés tapasztalatai. In: Füzes Miklós (szerk.): *Kisebbségek együttélése 5*. Pécs: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma, 2003. 85–89.
- Jakob Bleyer Heimatmuseum honlapja. <https://heimatmuseum.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)
- Klebelsberg Központ honlapja. Klebelsberg Képzési Ösztöndíj Program. <https://kk.gov.hu/klebelsberg-kepzesi-osztondij> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)
- Klein, Agnes – Márkus, Éva – Meier, Jörg (Hrsg.): *„Auf die Lehrenden kommt es an“*. Konferenz zum 200jährigen Jubiläum der deutschsprachigen Primarschullehrerbildung in Ungarn. Praesens Verlag, 2020. (Beiträge zur Fachdidaktik 5).
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Deutsche sind hilfsbereit, aber verschlossen: Affektive Komponenten der Einstellung ungarndeutscher Jugendlicher

- zur deutschen Sprache und ihrer Sprecher. In: Kegyes, Erika – Kriston, Renata – Schönerberger, Manuela (Hrsg.): *Sprachen, Literaturen und Kulturen im Kontakt*. Verlag Dr. Kovac, 2017. 533–540.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Sprachfördermaßnahmen zur Erhaltung der deutschen Sprache in Ungarn. In: Ammon, Ulrich – Schmidt, Gabriele (Hrsg.): *Förderung der deutschen Sprache weltweit*. De Gruyter, Berlin – Boston, 2019. 483–500.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Zwischen Vitalität und Aufgabe: Dynamische Aspekte in der Sprache der deutschen Minderheit in Ungarn. *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 26, 2018. 51–67.
- Köznevelési Akkreditációs és Nyelvvizsgáztatási Akkreditációs Osztály honlapja: Közös Európai Referenciakeret 2002-magyar változat PDF formátumban. https://nyak.oh.gov.hu/nyat/doc/ker_2002.asp (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- Magyarországi Németek Országos Önkormányzata honlapja. Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj Program. <https://ldu.hu/nemzetisegi-pedagogus-tanulmanyi-osztondij-program?lang=hu> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)
- Márkus Éva – M. Pintér Tibor: A 200 éves német nyelvű tanítóképzés története Magyarországon. *Pedagógusképzés*, 2019/1–2. 78–108. DOI: 10.372005/TEL-hun.2019.1-2.04. <http://ojs.elte.hu/pedagoguskepzes/article/view/1316/1080> (Utolsó letöltés: 2024. június 27.)
- Márkus Éva – M. Pintér Tibor: Kezdetben vala... Szepeskáptalan. Az első német nemzetiségi tanítóképző intézet a történelmi Magyarország területén. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2019/2. 93–102.
- Márkus Éva: A nemzetiségi tanítóképzés története. *Pedagógusképzés*, 2019/18.. Különszám: 39–50. DOI: 10.372005/TEL-hun.20105.ksz.03. <http://ojs.elte.hu/pedagoguskepzes/issue/view/130/58> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)
- Miskei, Réka – Müller, Márta: Einstellungen von jüngeren und älteren Ungarndeutschen zur deutschen Sprache und zu ihren Sprechern. In: Földes, Csaba (Hrsg.): *Kontaktvarietäten des Deutschen im Ausland*. Gunter Narr Verlag, 2021. 445–460.
- Müller, Márta: Formen und Nutzen des ungarndeutschen Minderheitenunterrichts. In: Kerekes, Gábor – Müller, Márta (Hrsg.): *Traditionspflege und Erneuerung. Perspektiven der deutschen Nationalität in Ungarn im 21. Jahrhundert*. Budapest: Ad librum, 2012. 99–116. (Neue-Zeitung-Bücher, Reihe Wissenschaft Bd. 1)
- Müller, Márta: Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*, 15(1), 2020. 67–76.
- Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíjprogram 2020/2021. https://ldu.hu/wp-content/uploads/2021/10/nop_flyer_magyar_2020.pdf (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)

- Nemzetiségi Pedagógus Tanulmányi Ösztöndíj Program honlapja. <https://nop.ldu.hu/home/index/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- Oktatási Hivatal honlapja. Megjelent a miniszteri döntés a 2024. évi pedagógusminősítési eljárásokba kerülésről. https://www.oktatas.hu/koznevelo/pedagogusminosites/megjelent_2024_minositesi_eljaras (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- Oktatási Hivatal honlapja. Felsőoktatási statisztikák. <https://dari.oktatas.hu/firstat.index> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- Oktatási Hivatal honlapja. Nőtt a pedagógusképzésre jelentkezők létszáma. https://www.oktatas.hu/sajtoszoba/sajtoanyagok/nott_a_pedagoguskepzesre_jelentkezo_szama/ (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)
- Pásztor Enikő: 60 éves a német nemzetiségi óvodapedagógus-képzés Sopronban. *Soproni Egyetem Publicatio Repozitórium*, 2019. http://publicatio.uni-sopron.hu/1825/1/PasztorEniko_60.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 21.)
- Pilisvörösvári Német Nemzetiségi Általános Iskola honlapja. <https://nnai.hu/bemutatkozas/iskolank-tortenete/> (Utolsó letöltés: 2024. június 8.)
- PTE BTK honlapja. A német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak. Nyelvi alapvizsga leírása. <https://btk.pte.hu/hu/germanisztika/alapvizsga-0> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.)
- PTE BTK honlapja. A német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak. Szakmai zárószigorlat leírása. <https://btk.pte.hu/hu/germanisztika/szakmai-zaroszigorlat-0> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.)
- PTE BTK honlapja. A tanári mesterképzésekről általában. <https://btk.pte.hu/hu/kepzesek/rovid-ciklusu-egyszakos-tanari-mesterszak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)
- PTE BTK honlapja. A tanári mesterképzésekről általában. 2 féléves tanárképzésbe jelentkezhetnek. <https://btk.pte.hu/hu/kepzesek/rovid-ciklusu-egyszakos-tanari-mesterszak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)
- PTE BTK honlapja. A tanári mesterképzésekről általában. 4 féléves tanárképzésbe jelentkezhetnek. <https://btk.pte.hu/hu/kepzesek/rovid-ciklusu-egyszakos-tanari-mesterszak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 25.)
- PTE BTK honlapja. Az osztatlan német és nemzetiségi német nyelv és kultúra tanára szak mintatanterve. https://btk.pte.hu/sites/btk.pte.hu/files/tantervek/osztatlan%20n%C3%A9met%20%C3%A9s%20nemzetis%C3%A9gi%20n%C3%A9met%20nyelv%20%C3%A9s%20kult%C3%BAra%20tan%C3%A1ra_NNKKONO222301_0.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)
- PTE Pedagógusképző Központ honlapja. A tanári záróvizsga témakörei. <https://tanarkepzeskozpont.pte.hu/sites/tanarkepzeskozpont.pte.hu/files/tanarizarovizsgakomplextemakorokirodalom.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.)
- PTE Pedagógusképző Központ honlapja. Iskolai gyakorlatok leírásai. <https://tanarkepzeskozpont.pte.hu/hu/hallgatoknak> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.)

SOE BPK honlapja. <https://bpk.uni-sopron.hu/bazisovodak> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

Stadt Wien honlapja: Anerkennung im EU-Raum erworbener Diplome. <https://www.wien.gv.at/amtshelfer/wirtschaft/erkennung/qualifikation/paedagogik/gleichstellungsverfahren.html> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

Talabér Ferencné – Babai Zsófia: *Nyelvi nevelés – nyelvi fejlesztés a nemzetiségi óvodákban*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 2004.

Tanügy-igazgatás: Nemzetiségi pótlék december 31-ig és január 1-je után. <https://aranyoskozszolg.ininet.hu/?q=node/1324> (Utolsó letöltés: 2024. július 31.)

TEMPUS Közalapítvány honlapja. Pannónia Ösztöndíj: <https://pannoniaosztondij.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

TEMPUS Közalapítvány honlapja. Pannónia Ösztöndíjprogram intézményi pályázati felhívás. <https://pannoniaosztondij.hu/pannonia-osztondijprogram-intezmenyi-palyazati-felhivas> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 13.)

Kisebbség a kisebbségben: előny vagy hátrány?

Situation of the Ladin regional community in Italy's Trentino-Alto Adige region

ABSTRACT: The article explores the situation of the Ladin regional community in Italy's Trentino-Alto Adige region. Trento and Bolzano Autonomous Provinces constitute this region; in the former Ladins are only one out of many minorities, while in the latter Ladins are a minority within a minority thanks to the fact that the German-speaking population gives the majority of the population of the province. The article aims at finding out if this situation has a positive or a negative effect.

KEYWORDS: Ladin, minority, regional community, Trentino-Alto Adige, Italy

Olaszország nyelvi szempontból Európa egyik legheterogénebb országa, ahol a nyelvi kisebbségek jellemzően egy-egy területi tömbben élnek. Az országban, annak történelmi múltjából következően, számos őshonos kisebbségi csoportot találunk, amelyek helyzetét a regionalizáció folyamata befolyásolja.¹ A regionalizációnak azért van szerepe az olaszországi kisebbségvédelemben, mert a központilag kialakított regionális berendezkedés jelöli ki az állam alatti közigazgatási egységek területét és hatásköreit, és ez az a tér, amelyben a kisebbségvédelmi rezsim is érvényesül. Az ország regionális átalakításának gondolata a II. világháborút követően merült fel, amely szakított a fasizmus centralizált közigazgatásával és reflektált a regionális autonomista törekvésekre is. A régiók kialakítása először az ország

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. E-mail: corpics.fanni@uni-nke.hu; ID 0000-0001-8149-402X

¹ A regionalizáció szerepét a kisebbség a kisebbségben státuszú közösségek helyzetére nézve ebben a tanulmányban közigazgatási szempontból vizsgálom meg. Olaszország területi igazgatásának Trentino-Alto Adige régiójára vonatkozó aspektusait elemezve ez jól szemléltethető.

perifériáin található területeken, köztük Trentino–Alto Adige régióban² valósult meg az elsők között, itt az egységes területi tömbben élő német ajkú kisebbség indokolta a terület speciális státusszal való felruházását.³ A tartományban azonban nemcsak német közösségeket találunk; de egy latin eredetű nyelvi csoport, a ladin is a régió völgyeiben van otthon. Amennyiben az olaszt nemzeti nyelvnek, a németet pedig a régió tekintetében domináns kisebbségi nyelvnek tekintjük, a ladin nyelvet regionális kisebbségi nyelvként definiálhatjuk, hiszen a régió belül a többi nyelvhez képest kisebbségben van.

Olaszország regionális állammodellje, a „lo stato regionale” szükségszerűen meghatározza a ladin kisebbségi csoport mozgásterét, különösen az először a régióra, majd az azt alkotó megyékre vonatkozó területi autonómiának és a területi igazgatási funkciók decentralizációjának köszönhetően. Kiemelendő itt ugyanakkor, hogy a regionalizáció önmagában az állam területi igazgatásának regionális alapokon történő átszervezését jelöli, míg a decentralizáció az állami kompetenciák az állam alatti szintekre történő transzferét. Olaszországban e két modell fúziója alakította ki azt az elegyet, amely akár túlélési esélyt jelenthet egy olyan kettős kisebbségben lévő, alacsony létszámú közösség számára, mint amilyen a ladin. A tanulmányban a ladin közösség helyzetét vizsgálom meg, különös tekintettel a nemzeti, regionális és megyei⁴ szintű szabályozásra. A ladin nyelvet a Dolomitok vonulatai mentén öt völgyben összesen kb. 30 000 ember beszéli.⁵ Az öt völgyből három Trentino–Alto Adige régióban van; Val Gardena és Val Badia Bolzano Autonóm Megye területén, Val di Fassa pedig Trento Autonóm Megyében található. A másik két völgy Fodóm és Ampezzo Veneto régióban terül el, emiatt a cikkben csak említés szintjén szerepelnek. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt a lokális nyelvvelmi intézkedésekre nem térek ki, tekintettel arra, hogy a ladin közösség számos települési önkormányzathoz tartozik nemcsak Alto-Adige régió két autonóm megyéjében, de Veneto⁶ tartományban is.

Történelmi perspektívából mondhatjuk, hogy a Római Birodalom bukását követően egészen az ország 1861-es egyesítéséig az Appenini-félszigeten nem

² A tanulmányban a régió és a tartomány kifejezések ugyanazt a közigazgatási szintet jelölik, amely az állami szint alatt, de a megyei/provinciális szint fölött helyezkedik el.

³ D’Atena, Antonio: Regionalism in Italy. *Italian Papers on Federalism*, 2013/1. 1–31.

⁴ Az olasz közigazgatásban használt „provincia” kifejezés magyarra két módon fordítható: megye vagy provincia. A tanulmányban e két kifejezést szinonimaként használom. A megyei/provinciális szint a közigazgatás a regionális és települési szint közötti szintje. Trentino–Alto Adige régió két autonóm megyéből áll, amelyek de jure provinciák, de facto azonban a régiókkal megegyező státusszal bírnak.

⁵ Van der Jeught, Stefaan: The Protection of Linguistic Minorities in Italy: A Clean Break with the Past. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol 15. No 3. 2016. 57–81.

⁶ Veneto régióban Belluno és Vicenza megyékben élnek még ladin közösségek Olaszországban, ezek védelmének szintje azonban messze alulmarad a Trentino–Alto Adige régióban biztosított védelem mögött.

találunk egységes államalakulatot. A terület államai pedig befolyási övezettől függően eltérő kulturális és nyelvi hatásoknak voltak kitéve, amelyek következményei a mai napig érződnek. A megosztott politikai térnek megfelelően a kialakult latin gyökerű helyi nyelvvaltozatok igen sokfélék voltak, ezek egyike az Alpok vonulataiban beszélt ladin.⁷ Az olasz nyelv politikai és az identitást meghatározó szerepe először a napóleoni háborúk folyamán mutatkozott meg, amikor a lerohant „mi” szembelyezkedett a hódító „ők”-kel. A francia befolyással szemben mutatott rezisztencia ellenére az Itáliát egyesítő Savoyai-dinasztia mégis francia mintát követve építette ki az új államalakulat igazgatását.⁸ Ez megnyilvánul például az unitárius államberendezkedéshez való ragaszkodásban,⁹ annak ellenére, hogy a szakirodalmi számos szerzője azon az állásponton van, hogy Olaszország lassan szerkezetileg közelebb áll a föderális államberendezkedéshez, mint az unitárius-hoz. A regionális modell ez esetben áthidalja az unitárius és a föderális modellek között tátongó szakadékot, azzal, hogy az unitárius modellhez történelmi múltjuk miatt ragaszkodó államok képesek a területi igazgatásban szükségessé vált diverzifikáció megvalósítására. Az egységes olasz állam létrejöttékor nem meglepő módon az ország nyelvi térképe heterogén volt, hiszen korábban nem is volt szükség egységes nyelvi norma kidolgozására. A nyelvi sokféleség mértékének mérséklésére az állam – a korszellemnek megfelelően – szintén francia mintára azt az oktatási rendszert vetette be, amely a Toszkánában és Róma környékén beszélt dialektus standarddá emelt változatát alkalmazta¹⁰ Tömegmédiá hiányában egészen a 20. század közepéig az egyéni nyelvhasználatot szinte kizárólag egyrészt az otthoni és szűk lakóhelyi környezet, másrészt pedig az alapfokú iskolarendszer befolyásolta. Az új állam lakosságának viszont mindössze 5%-a beszélte a standarddá alakított dialektust,¹¹ ami kihívást jelentett a fiatal ország számára.

Olasz regionalizáció és kisebbségvédelmi rezsím – fejlődés kéz a kézben?

Az olasz regionalizáció a II. világháborút követően elindított, felülről lefelé irányuló decentralizációs folyamat, de azt már megelőzte a Rómából érkező centralizációs

⁷ Ma a ladin nyelvet 5 völgyben beszélik, és hivatalos standard nyelvvaltozat hiányában mind az 5 völgyben különböző dialektusban beszélnek, ami tovább fokozza a regionális nyelv vesztélyeztetett státuszát.

⁸ Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1993.

⁹ Brucker Balázs: *Regionális reformok Olaszországban*. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, 2005. 43–63.

¹⁰ Van der Jeught, 2016.

¹¹ Brucker, 2005.

erőkre reagáló spontán regionalizmus.¹² A folyamatot az olasz pártpolitikai csatározások befolyásolták, de a központnak az a törekvése, hogy a régiók az államot alkotó homogén egységek legyenek, konzisztens maradt. Ennek ellenére az olasz régióknak nemcsak a kiterjedése igen különböző, de még alkotmányos státuszuk is eltér,¹³ vagyis a föderális államokra inkább jellemző szimmetrikus regionalizáció helyett itt egy aszimmetrikus modell valósult meg. A különbségeket tovább növeli az a tény, hogy a régiók közötti gazdasági és kulturális eltérések is jelentősek, meghatározva a helyi identitásokat és a politikai agendát is.¹⁴ Az olasz régiók területi demarkációja nagyjából követi a kulturális-nyelvi-etnikai határokat,¹⁵ érdekes módon viszont éppen a latin kisebbség az, amelyet a mai igazgatási térkép két régióba és három provinciába szakít szét; egyébként a közösség szerint jelenleg ez az egyik legnagyobb gátja a hatékony kisebbségvédelmi rezsím megalkotásának. Olaszországban a regionalizáció folyamata az 1970-es években a jóléti állam kiépítésével egyidejűleg zajlott, ez egyébként összhangban állt az európai integrációs folyamatok irányával. Kaiser¹⁶ éppen ezért ezt a két párhuzamos folyamatot nevezi európaizációnak. Molnár¹⁷ pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az olasz regionalizáció folyamata során végig voltak olyan politikai erők, amelyek az ország föderalizációját tartották volna inkább kívánatosnak. Először az I. világháború után erősödött fel a föderalizáció igénye, ennek okaiként az ország északi és déli területei közötti jelentős gazdasági, kulturális és politikai különbségeket nevezhetjük meg. Az 1970-es években azonban már egy harmadik Itália is kirajzolódni látszott az ország középső területein. A föderációt kifejezetten három politikai erő, az Északi Liga, az Agnelli Alapítvány és a főleg baloldali polgármesterek mozgalma szerette volna elérni, végül azonban a kifejezett föderalizáció helyett a regionalizmust valósították meg.

Az új regionalizmus 1980-ban induló hullámában az olasz régiók aktivitása is megnőtt, ugyanakkor nemzetközi mozgásterük igen szűk maradt, a nemzeti

¹² Parker, Simon: Managing the political field: Italian regions and the territorialisation of politics in the second republic. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol. 8. No. 2. 2006. 235–253.

¹³ Dente, Bruno: Az állam és a települések között – a régiók szerepe Olaszországban. In: Horváth Gyula (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. Pécs: MTA RKK, 1993. 321–331.

¹⁴ Agnew, John: The Dramaturgy of Horizons: Geographical Scale in the 'Reconstruction of Italy' by the New Italian Political Parties. *Political Geography*, Vol 16. No. 2. February 1997. 99–121.

¹⁵ Desideri, Carlo: Italian Regions in the European Community. In: Keating, Michael (ed.): *The European Union and the Regions*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 65–87.

¹⁶ Kaiser Tamás: Európaizáció és államreform Olaszországban. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, 2005. 65–86.

¹⁷ Molnár Anna: Az önkormányzatiság kiépülése Olaszországban. A föderalizmus vita. *Regio*, 2002/4. 194–218.

intézményeken keresztül csatornázhatják be érdekeiket a globális térbe.¹⁸ Az új regionalizmus a központi politikai tervezés paradigmáját váltotta a 20. század utolsó két évtizedétől kezdődően; míg a II. világháború utáni újjáépítéshez a terület egy egészként történő igazgatása volt a racionális modell, addig az új regionalizmus hatására induló reterritorializációval a területiség ismét egyre inkább meghatározza a politikai szereplők és az intézmények működését,¹⁹ a terület mint központi elem egyre inkább újra az igazgatási paradigma alapkövévé vált. Az önkormányzati jogkörök szélesedése szükségessé tette továbbá olyan mechanizmusok kialakítását, amelyek a kormányzás különböző szintjei között biztosítják az együttműködés hatékonyságát.²⁰ A regionalizáció egyik fontos mérföldköve az ún. Bassanini-reformok voltak, amelyeknek elsődleges célja a hatékonyság növelése volt; amelyek keretében egyes közigazgatási feladat- és hatáskörök szubnacionális szintre kerültek. Az 1990-es években a Bassanini-reformoknak köszönhetően a régiók kezébe került például a helyi önkormányzatok és a megyék által biztosított szolgáltatások finanszírozása és szervezése.²¹

Az olasz alkotmány sajátossága, hogy annak ellenére, hogy rögzíti a köztársaság egységét és oszthatatlanságát, biztosítja a helyi autonómiák működését és fejlődését.²² A regionalizáció paramétereit az alkotmány V. fejezete tartalmazza; kimondja, hogy a Köztársaság az államból, a régiókból, a provinciákból, a metropoliszokból, és a településekből áll, amelyek önálló entitások és saját státútummal rendelkeznek.²³ Itt érdemes megállni, és elgondolkozni azon, hogy az ernyő, amely alatt maga az állam is csak az egyik igazgatási szint a sok közül, a Köztársaság. Öt régió, köztük Trentino–Alto Adige speciális státusszal rendelkezik, mivel vagy meghatározó kulturális örökséggel és erős regionális identitással bírnak,²⁴ vagy pedig gazdasági helyzetük és földrajzi elkülönültségük indokolja ezt. A speciális jogállású régiók és az állam kapcsolata nem hierarchiára, hanem paritásra épít.²⁵ A speciális jogállású régiók egyéni jogalkotási hatásköreit a saját

¹⁸ Desideri, 1995.

¹⁹ Parker, 2006.

²⁰ Gentilini, Alessandro: Regions and Local Authorities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 221–248.

²¹ Parker, 2006.

²² D'Atena, Antonio: Between Spain and Germany: The Historical Models of Italian Regionalism. In: Mangiameli Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 66–79.

²³ Costituzione della Repubblica Italiana. <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)

²⁴ Keating, Michael: *The New Regionalism in Western Europe*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 1998.

²⁵ Palermo, Francesco: South Tyrol's Special Status within the Italian Constitution. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko Josep (eds.) *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 33–49.

autonómiastátútumaik tartalmazzák.²⁶ Az alkotmány a Köztársaság területi igazgatásának leírásában azt állapítja meg, hogy azok a hatáskörök, amelyeket nem kifejezetten az államnak tart fenn, a régióknál vannak, a konkuráló kompetenciákat pedig az állam és a régiók megosztva gyakorolják.²⁷ Vagyis a főszabály szerint az adminisztratív kompetenciákat a szubnacionális igazgatási szintek gyakorolják a szubszidiaritás elvének megfelelően.²⁸ A régiók igazgatását a regionális tanács, a *giunta* mint jogalkotó, amely a régió kormányaként funkcionál, és a régió elnöke mint a végrehajtó hatalom két pillére együttesen végzik. A 132. cikk egyébként lehetőséget biztosít arra, hogy egy provincia régiót váltson, ha a lakosság többsége ezt referendumon megszavazza, a Köztársaság pedig a regionális tanácsok beleegyezésével jóváhagyja,²⁹ vagyis van alkotmányos kerete annak, hogy adott esetben a latin területek egyetlen közigazgatási egységben egyesüljenek, ugyanakkor valós esély erre nem igazán mutatkozik.

Az olasz regionalizáció valójában harmadikutas regionalizáció, mivel az állami feladatok decentralizálása az oktatás, az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság, a munkaügy és az egészségügy területén merült fel, az alkotmány viszont nem szabályozza a régiók és a települési önkormányzatok közötti kapcsolatokat.³⁰ Az alkotmány kifejezetten csak a régiók jogköreiről rendelkezik, a közigazgatás alacsonyabb szintjeinek hatásköreit keretnormák szabályozzák.³¹ A különleges jogállású, jellemzően az ország területének periferiáján elhelyezkedő régiók létjogosultságát történelmi, földrajzi, gazdasági és etnikai szempontok magyarázzák.³² Ahogy fentebb kifejtettem, Olaszország esetében valójában egy kvázi föderális rendszerről beszélhetünk az unitárius államberendezkedés megtartása mellett, amelyet közigazgatási nézőpontból adminisztratív föderalizmusnak is nevezhetünk, hiszen ez az a rendszer, amelynek keretében a központ számos feladatát a regionális szervekre ruházta át.³³ Olaszország mint regionalizált állam ugyanakkor nem helyezhető az unitárius, de a föderális államok kategóriájába sem, függetlenül attól, hogy az alkotmányban mi

²⁶ Parolari, Sara – Voltmer, Leonhard: Legislative and Administrative Autonomy. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 77–103.

²⁷ Costituzione della Repubblica Italiana <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)

²⁸ Parolari – Voltmer, 2008.

²⁹ Costituzione della Repubblica Italiana <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)

³⁰ Mező István: Az olasz regionális állam kialakulásának és működésének vázlatos áttekintése. In: Mező István – Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 131–156.

³¹ Brucker, 2005.

³² Sipos, 1993.

³³ Castelli, Luca: The Administrative Structure of Italian Regions. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 197–219.

szerepel. Woelk³⁴ „kooperatív regionalizmus”-ként jellemzi az olasz rendszert, de felhívja a figyelmet arra, hogy a kooperációt támogató és végző intézményrendszer még nem teljes. Éppen ezért kell felhívni a figyelmet arra, hogy a regionalizáció nem statikus jelenség, hanem folyamat, amely ráadásul nemcsak eltérő államokban, de különböző közigazgatási alegységekben is más-más eredményt hozhat.

Az olasz állam regionalizációja ennek megfelelően hosszas reformfolyamatok keretében alakult, amelyek közül az egyik legfontosabb a 2000-es évek fordulójára tehető, ez újradefiniálta az állam szerkezeti felépítését, főként a törvényhozó hatalom vertikális felosztását illetően.³⁵ 1999-ben az alkotmány 123. cikkének módosításával a régiók lehetőséget kaptak arra, hogy meghatározhassák saját önkormányzatuk formáját.³⁶ A 2001-es nagy regionális reform pedig bővítette a konkuráló kompetenciák körét, és a régiók reziduális hatáskörének meghatározására is sor került ekkor, s ezek olyan hatáskörök, amelyeket egyik igazgatási rendszerhez sem lehet konkrétan rendelni.³⁷ További fontos újdonság volt, hogy az alkotmány 117. cikke megengedte, hogy a régiók az őket érintő politikaterületeken szerződhessenek más államokkal vagy azok szubnacionális területi egységeivel.³⁸ A ladin kisebbség szempontjából ez amiatt bír különös jelentőséggel, mert a ladin nyelvterület túlnyúlik Olaszország határain, ladin ajkú közösségek élnek Svájc Graubünden kantonjában is. A 2001-es reformtervezetet egyébként referendumnak vetették alá, amelyen a voksukat leadók 56,91%-a szavazott az alkotmánymódosítás mellett.³⁹ A tervezet elfogadásának eredményeképpen módosult az alkotmány V. fejezete, amely az olasz állam területi igazgatásának mikéntjét írja le. Ebben bővült a régiók számára megszerezhető kompetenciák köre. Az olasz regionalizáció legfrissebb fejleményeként 2024-ben a 192. számú törvény az ún. differenciált regionalizmust szentesíti. A differenciált regionalizmus valójában nem más, mint aszimmetrikus regionalizáció. A 192/2024. számú törvény a rendes jogállású régiók autonómiájá-

³⁴ Woelk, Jens: What It Means to Be Special in Relations with the Central State: Institutions and Procedures. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 121–142.

³⁵ Dr. Wiener György: A regionális államfejlődés nyugat-európai modelljei. In: Mező István–Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 30–40.

³⁶ Viceconte, Nicola: Statutes and the Regional Forms of Government. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 137–170.

³⁷ Arabia, Aida Giulia: Legislation by the Ordinary Statute Regions: Powers and Subjects. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 171–195.

³⁸ Saputelli, Gabriella: The Regions and Their International Activities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 281–306.

³⁹ Brucker, 2005.

hoz kapcsolódó jogkörök bővítésére vonatkozik, amennyiben lehetőséget biztosít számukra az alkotmányban konkuráló jogkörként említett tárgykörökben további kompetenciák megszerzésére. A kompetenciatranszfer a szóban forgó régióknak kell igényelnie az államtól, de azt a parlamentnek kell jóváhagynia. A régiók a nekik juttatott autonóm funkciók ellátását alsóbb szintekre delegálhatják.⁴⁰

Az Olasz Köztársaság alkotmánya a 6. cikkében biztosítja a határokon belül élő nyelvi kisebbségeket az állami védelemtől.⁴¹ Ezen túlmenően viszont az 1999/482. számú törvény kimondja, hogy a Köztársaság nyelve, vagyis az államnyelv az olasz, viszont kifejezett feladatává teszi a nyelvi örökség védelmét a felsorolt nyelvek és kisebbségi közösségek vonatkozásában, amelyek között ott találjuk a németet és a ladint is. Lehetőséget ad a különböző területi egységek igazgatása alatt álló kisebbségeknek arra, hogy közös intézményeket állítsanak fel. Ez a ladinok számára különösen fontos passzus, hiszen három különböző területi egység igazgatása alatt állnak. Emellett megemlíti a kisebbségi nyelvek oktatásának szükségességét az általános iskolára és a középiskola alsó tagozatára vonatkozóan. A törvény engedélyezi továbbá a hely- és személynevek kisebbségi nyelven történő írását is, a kisebbség által lakott területeken. A törvény a megnevezett nyelvek védelmére kijelölt terület meghatározását az érintett megyei tanácsokra bízta. A jogszabály a kisebbségi nyelv tanítására, annak a közigazgatásban való alkalmazására, a földrajzi nevek kiírására, a médijelenlétre, a pénzügyi támogatásra, a helyi nyelvédelemmel foglalkozó intézmények felállítására, a regionális nyelvi szabályozások alkotására és a kisebbségi nyelvek terjesztésére adja meg a jogot.⁴² A kisebbségek védelmének gyakorlati megvalósításába az alkotmány a közigazgatás minden szintjét bevonja, így nemcsak az államot, hanem a regionális, a megyei és a települési önkormányzatokat is.⁴³

Trentino–Alto Adige – a különlegesenél egyedibb státusz

Trentino–Alto Adige Olaszország északkeleti részén, az Alpokban, az osztrák határ mentén terül el 13 607 km²-en; ez az ország területének 4,5%-a. A terület Olaszország egyik legkevésbé urbanizált, ugyanakkor az egyik leggazdagabb régiója, amelynek gazdaságát elsődlegesen a szolgáltató szektor, azon belül is a turizmus

⁴⁰ Decreto legislativo. 13 dicembre 2024, n. 192. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2024/12/16/24G00214/sg> (Utolsó letöltés: 2025. február 16.)

⁴¹ Costituzione della Repubblica Italiana.

⁴² Legge 15 dicembre 1999, n. 482. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1999;482> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁴³ Rautz, Günther: A 'Minority within a Minority': The Special Status of the Ladin Valleys. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 279–290.

határozzák meg.⁴⁴ Trentino–Alto Adige valójában a német anyanyelvűek által szigetyszerűen lakott terület, német nyelvi exklávé. Az Olaszországban élő németek túlnyomó részben a régió dél-tiroli részén, Alto Adige megyében élnek,⁴⁵ ahol a ladin regionális csoport státusza kisebbség a kisebbségben helyzetként értelmezhető, mivel a többséget a német ajkúak adják. Trentinóban tehát a ladin közösség a német mellett csak a kisebb létszámú kisebbség.⁴⁶ Olaszország területi igazgatása, különösen Trentino–Alto Adige vonatkozásában a többszintű kormányzás elvének modelljét rajzolja ki. Ennek okaként egyrészt az európai integrációban ebbe az irányba mutató tendenciákat, másrészt viszont az etnoregionális mozgalmak szerepét azonosíthatjuk. E két erő együttes jelenléte különösen előnyös az egy területi tömbben élő kisebbségi csoportok, például a németek és a ladinok számára.⁴⁷ Trentino–Alto Adigében találjuk Olaszország egyik legkidolgozottabb nyelv- és kisebbségvédelmi rezsimjét.⁴⁸

A 2001-es alkotmányreform a 116. cikk módosításával kimondta, hogy Trento és Bolzano Autonóm Provinciák alkotják Trentino–Alto Adige régióját, a korábbi fordított felálláshoz képest, amelyben a régió bomlott két autonóm megyére. Az alkotmány ennek megfelelően külön kezeli Trentino és Bolzano Autonóm Megyéket, a régiókkal egy szinten említi őket.⁴⁹ Valójában tehát a régió autonóm megyéi de facto régióknak tekinthetők. A regionális reform azt is megváltoztatta a 116. cikk szövegezésén, hogy a speciális jogállású régiók nemcsak különleges státuszt „élveznek”, hanem azzal „rendelkeznek”, ami fontos megfogalmazásbéli különbség. A különleges státuszú régióknak az egész jogrendszer figyelembevételével kell jogot alkotniuk, a státútumukat pedig a regionális tanács abszolút többsége hagyhatja jóvá.⁵⁰ Az alkotmányreform keretében elfogadott 2001/2. számú alkotmánytörvény 4. cikke kifejezetten Trentino–Alto Adigére vonatkozott, de a státútumot nem újította meg. Itt került ugyanakkor kimondásra az, hogy a választási rendszer annyiban módosul, hogy a megyei tanácsok képviselőit választják meg, a megyei tanácsok pedig a regionális tanácsot közösen alkotják. Hasonlóan a régió és a provinciák viszonyának

⁴⁴ Cavallaro, Chiara: Regional Geography. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 81–109.

⁴⁵ Migliori Michele: Introduction to the German Language Islands in Italy: A Historical and Legal Overview. *Acta Humana*, 2018. Special Edition, 31–37.

⁴⁶ Brucker, 2005.

⁴⁷ Vizi Balázs: Valle d’Aosta tartomány és az alkotmányos reform Olaszországban. *Kisebbségkutatás*, 2011/3. 361–377.

⁴⁸ Van der Jeught, 2016.

⁴⁹ Legge Costituzionale 18 ottobre 2001 , n. 3. <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-10-24&atto.codiceRedazionale=001G0430> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁵⁰ Ferrara, Antonio – Scarpone, Davide: The Special Regions and the Autonomous Provinces. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 111–135.

módosításához, a választási rendszer reformjából is kitűnik, az elsődleges autonómia nem a régiónál, hanem az autonóm megyéknél van. A ladin kisebbség szempontjából a jogszabály különös jelentősége az, hogy garantálja a közösség képviselőjét Bolzano megyei tanácsában, Trentinóra vonatkozóan pedig kimondja, hogy ott egy széklet a ladin érintettségű terület képviselőjének kell fenntartani.⁵¹

Az 1999/482. törvényre reflektálva Trentino–Alto Adige 2018-ban törvényt hozott a regionális tanács, illetve a régiót alkotó autonóm megyék kezdeményezéseinek, illetve együttműködésüknek a támogatására. Így pártolja a helyi kisebbségi nyelvek használatát a kommunikációs csatornákon, ezek oktatását, a nyelvészeti kutatásokat és munkákat, elősegíti azt, hogy a felnőttek is elsajátíthassák ezeket a kisebbségi nyelveket, vállalja, hogy olyan gazdasági környezetet teremtsen, amely lehetővé teszi a kisebbségi nyelveket használó személyek lakóhelyükön maradását, pártfogolja a nyelvvédelemmel foglalkozó intézmények létrehozását és munkáját, segít a határon túli kapcsolatok kiépítésében.⁵²

Történeti visszatekintésben a fasiszmus nacionalizmusa a térségben azért is volt különösen problematikus, mert amikor Alto Adige az egységes Olasz Királyság részévé vált, a lakosság alig 4%-a volt olasz ajkú. A fasiszmus uralma alatt a hely- és tulajdonveveket Ettore Tolomei munkássága nyomán olaszosították, ráadásul az iskolák és a közigazgatás nyelvét kizárólag az olaszt nyilvánították. Ezen túlmenően a fasiszták az iparosítás álcájával olasz ajkúakat telepítettek be, a német ajkúakat pedig a terület elhagyására, német területekre költözésre ösztönözték.⁵³ Valójában a fasiszta rezsim 1927-ben alakította ki azt a területi igazgatást, amelyben Badia és Gardena völgyek Bolzano megyéhez, míg a Fassa völgye Trento megyéhez tartoznak. Mussolini úgy vélte, a dialektusok aláássák a kormányzatot, ezért a párt a kisebbségek teljes asszimilációjára törekedett. Az 1939-ben Hitlerrel kötött megállapodás értelmében a németek mellett a ladinoknak is felajánlották az optálás lehetőségét, amelynek lehetősége egészen 1943-ig, a völgyek a Harmadik Birodalom által történő megszállásáig fennállt. Négy év alatt Val Gardena ladin lakosságának 81%-a hagyta el az országot, Val Badiában pedig 32% döntött a kiköltözés mellett. A háború végét követően a ladinok többsége a helyi német

⁵¹ Legge costituzionale 31 gennaio 2001 , n. 2 <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-02-01&atto.codiceRedazionale=001G0044> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁵² Legge Regionale. 24 maggio 2018, n. 3 Norme in materia di tutela e promozione delle minoranze linguistiche cimbra, mochena e ladina della Regione autonoma Trentino-Alto Adige/Sudtirolo. Regione Trentino-Alto Adige. Gazzetta Ufficiale. <https://www.gazzettaufficiale.it/atto/stampa/regioni/originario> (Utolsó letöltés: 2025. január 25.)

⁵³ Landschner, Emma: History of the South Tyrol Conflict and its Settlement. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 3–16.

ajkú lakossággal egyetértésben támogatta volna a terület Ausztriához történő csatlakozását.⁵⁴

A régió mint közigazgatási egység megteremtésének szükségessége már Trentino–Alto Adige és Venezia Giulia Olaszországhoz csatolása, azaz az I. világháború után egyértelművé vált. A fasiszta párt hatalomra kerülése miatt viszont a regionális rezsim kidolgozása megrekedt, hiszen a Mussolini-kormány kiemelt célja volt a központosítás, amely a nyelvi kisebbségeket különösen kedvezőtlenül érintette nemcsak itt, de szerte az országban.⁵⁵ A kisebbségi nyelvhasználatot sem az oktatásban, sem a közigazgatásban nem támogatták az ország egyik részén sem, a médiában pedig tiltották. Ma már az állam területiális konstitúciójához hozzátartoznak a helynévmegjelölések, a helyi-regionális identitások, illetve a hatalommegosztás komplex rendszere, amely Olaszországban erős heterogenitást mutat; az országban meghatározó jelentőséggel bír a területi egységek demarkációja. Trentino–Alto Adige esetében például a régió területének jogi meghatározását a német nyelvi jellemzők erőteljesen befolyásolták. A földrajzi akkomodációt, vagyis a helyi lakosság egyedi igényeinek az állam területi igazgatásában történő figyelembevételét az a komplex hatalommegosztási rendszer biztosítja, amely a vizsgált régió esetében önkormányzatiságot ad a domináns kisebbség, a németek számára. A nyelvi kritérium és a hatalommegosztás erre alapozó modellje képes a kialakított igazgatási egységen belül jelentkező nyelvi diverzitás kezelésére. A régiók területének a ladin érdekek szerint történő módosítása viszont nem valószínű, még ha az alkotmány nem is zárja ki ennek lehetőségét,⁵⁶ hiszen a komplex területi autonómia itt kialakított rendszere döntően a német ajkúak szecessziójának megakadályozását szolgálja.

Trentino–Alto Adige autonómiájának alapját egyébként a De Gasperi–Gruber egyezmény adja 1946-ból, amelynek aláírói az olasz miniszterelnök, Alcide De Gasperi és az osztrák külügyminiszter, Karl Gruber voltak. A hivatalos nevén Párizsi Egyezmény ugyan nem említi a ladinokat, de azt igen, hogy a területen élő populációk autonóm törvényhozási és végrehajtási jogkörökhöz juthatnak.⁵⁷ Ez az a passzus, amelyre a ladin közösség későbbi kisebbségvédelmi törekvéseit alapozta. A területi autonómiát ezt követően 1948-ban az 5. számú alkotmánytörvény ratifikálta, amely egyben a régió státútuma is lett. A dokumentum Trento városát jelöli meg fővárosként, és teljes jogegyenlőséget biztosít az állampolgároknak nyelvi-etnikai hovatartozástól függetlenül. Az első autonómiastátútum a régiót két provinciára osztotta, amelyek partikuláris autonómiát kaptak. Bolzano Autonóm Megye kapcsán helyt kapott az a passzus, miszerint az oktatás olasz és német

⁵⁴ Rautz, 2008.

⁵⁵ Sipos, 1993.

⁵⁶ Nicolini, Matteo: Chapter 7: Reforming the territorial constitution in Italy: some reflections on durability and change. In: Abels, Gabriele – Battke, Jan (eds.): *Regional Governance in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2019. 106–122.

⁵⁷ Landtschner, 2008.

nyelven egyaránt folyik, a ladin településeken pedig az óvodákban és az általános iskolákban a ladint is használni lehet.⁵⁸ Trento megyére itt még nem találunk ilyen jellegű kikötést. A Párizsi Egyezmény célja elsődlegesen a Bolzano és Trentino megyékben élő német ajkú lakosság jogegyenlőségének biztosítása volt, a dél-tiroli németek azonban hiányolták a provincia területi autonómiáját; ezzel a ladinok is egyetértettek, és támogatták a törekvéseiket. Az elégedetlenség helyenként erőszakhoz vezetett, miközben Ausztria és az ENSZ nyomására elfogadták az ún. „Csomag”-ot, amelynek részeként felállították a héttagú Állandó Dél-Tirol Bizottságot, amelyet a régió részéről egy tizenkét tagú, a provincia részéről pedig egy hattagú bizottság ellenőrzött.⁵⁹ A bizottságok az autonómiastátutum reformjának kidolgozásán munkálkodtak, kifejezetten a német és kisebb részben a ladin közösség érdekei nagyobb mértékű figyelembevételének igényével. Már a „Csomag” elméletben áthelyezte az autonómiát a regionális szintről a provincia szintjére; ez egyedülálló az olasz alkotmányos rendszerben, hiszen más megyéknek nincs önálló jogalkotási és közigazgatási hatáskörük.⁶⁰

Az 1972-es második autonómiastátutum már nemcsak a német, de a ladin kisebbségről is említést tesz, és kimondja, hogy mindhárom csoport (az olasz, a német és a ladin) arányosan vehet részt a Regionális és a Megyei Tanácsok működésében. Az oktatásban is erősödött ekkor a ladin szerepe, ráadásul a ladinok jogot kaptak a településeiken működő ügyekkel foglalkozó hivatalokban a regionális nyelv használatára.⁶¹ A ladin és a német nyelvi csoport érdekérvényesítése a második autonómiastátutum kidolgozása idején inkább egymást támogatva, mintsem egymás ellenében történt, amit jól mutat, hogy a Südtiroler Volkspartei (SVP), vagyis a dél-tiroli néppárt valójában német–ladin kollektív párt volt annak 1946-os létrehozásától kezdődően.⁶² Kezdetben a ladin regionális nyelv megőrzésének igénye kizárólag egy szűk kulturális elit ügye volt, amely 1905-ben létrehozta az *Union Ladina* szervezetet, a ma is működő *Union Generela di Ladins dla Dolomites* elődjét. A politikai elit a közösség kis lélekszámát figyelembe véve jobbnak látta saját érdekei érvényesítésének a német nyelvi csoport törekvéseivel való összekapcsolását, így a párt politikai programjának támogatásáért cserébe a ladin elit saját érdekeinek politikai képviselétét kérte, amelynek egyébként része volt a ladin völgyek egyazon közigazgatási egység hatásköre alatti egyesítése.⁶³

⁵⁸ Legge costituzionale 26 febbraio 1948, n. 5. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=7747> (Utolsó letöltés: 2024. november 20.)

⁵⁹ Sipos, 1993.

⁶⁰ Lantschner, 2008.

⁶¹ Van der Jeught, 2016.

⁶² Benedikter, Roland: The South Tyrol Model: Ethnic Pacification in a Nutshell. *E-International Relations*. JUL 19 2021. <https://www.e-ir.info/2021/07/19/the-south-tyrol-model-ethnic-pacification-in-a-nutshell/> (Utolsó letöltés: 2025. január 26.)

⁶³ Ruggeri, Matteo: I ladini dolomitici e il nazionalismo: ragioni storiche di una condizione di marginalità politica. *Ladinia*, XLVII., 2023. 121–164.

A második autonómiastátútum kimondja, hogy Bolzano megye minden nyelvi csoportot egyformán véd és támogat, Trentino pedig vállalást tett kimondottan a ladin közösség kulturális, gazdasági és szociális előmenetelének támogatására. A regionális *giuntában* – tanácsban – garantálni kell a ladin képviselő helyét még akkor is, ha ez az etnikai arányosság elvével szembemegy. Bolzano megyei tanácsának szabályzata kimondja a ladin nyelvi csoport kötelező képviselőjét. Itt az elnököt a tanács működésének első 30 hónapjában a német nyelvi csoport képviselői közül választják, a második időszakban pedig az olaszok közül, de ladin nyelvű elnököt is választhatnak, ha a többség úgy kívánja. A *Giunta* három alelnöke közül azonban Bolzanóban az egyik mindig a ladin közösségből kerül ki. A megyében ezen túlmenően a közigazgatási hivatalokban azokon a településeken, ahol a ladinok többséget alkotnak, ladin nyelvű személyzetnek kell lennie. 1972-től fokozatosan valósították meg a munkaerőpiacon az etnikai arányosság elvét, a népszámlálásokon nyert adatoknak köszönhetően. Ez nem tömeges elbocsájtásokkal valósult meg, hanem az újonnan meghirdetett állásoknál figyelembe vették azt is, hogy az adott pozíciót melyik nyelvi csoportból származó pályázók előtt nyitják meg. A 19. cikk teszi le a paretetikus iskolarendszer alapkövét a bolzanói ladin területek vonatkozásában. A paretetikus iskola annyit tesz, hogy a német és az olasz nyelv egyenlő mértékben van jelen az iskolában a ladin mellett. A státútum Trentinóban pedig garantálja a ladin nyelv és kultúra tanítását a ladin nyelvű településeken. Trento releváns kérdésekben közigazgatási funkciókat delegálhat a *Comun General de Fascia* részére a ladin nyelvi kisebbség számára.⁶⁴ A regionális autonómia legnagyobb vívmányai pedig azok, hogy egyrészt az asszimiláció helyett a kisebbségek védelmére helyeződik a hangsúly, másrészt az államközi megállapodás kedvezően hat a kisebbségek életére. Az autonómia nemcsak elősegíti a kisebbségi jogok védelmét, de jó kapcsolatot is kialakít a különböző kisebbségi csoportok között.⁶⁵ Az 1988/574. számú elnöki rendelet egyébként kifejezetten a ladin nyelv kérdésével foglalkozik, és kimondja, hogy azt a ladin nyelvű településeken, illetőleg azokon kívül a kifejezetten ladin ügyekkel foglalkozó hivatalokban, a rendvédelmi szervek kivételével, lehet használni. A régió és Bolzano megye is vállalják a jogszabályok szövegének ladin nyelven is történő közzétételét. Az igazságszolgáltatásban Bolzanóban alkalmazható a ladin is.⁶⁶

⁶⁴ Statuto Speciale per il Trentino–Alto Adige / Sonderstatut für Trentino – Südtirol https://www.regione.taa.it/content/download/34421/1348589/file/STATUTO_SONDERSTATUT.pdf (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)

⁶⁵ Woelk, 2008.

⁶⁶ Decreto del Presidente della Repubblica 5 luglio 1988, n. 574. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:presidente.repubblica:decreto:1988-07-15;574!vig=> (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)

Trentino–Alto Adige második autonómiastatútumát vizsgálva megállapítható, hogy Bolzano Autonóm Megyében a ladin kisebbség védelme szélesebb körű, mint Trentinóban, és ez kifejezetten annak a kisebbség a kisebbségben státuszának köszönhető, amelyet az érintettek Dél-Tirolban élveznek. Alto Adige autonómiája és kisebbségvédelmi rendszere azért kidolgozottabb, mert a területen többséget alkotó német nemzeti kisebbség nagyobb vehemenciával áll ki saját érdekei mellett, és ennek révén a ladinok egyfajta potyautasként részesülnek az előnyökből. A régió különleges státusza emellett lehetővé teszi, hogy számottevő pénzügyi támogatást nyújtson a kisebbségi nyelvek és kultúrák megőrzésére és védelmére. A különleges jogállású régiók adóbevételeik kétharmadát tarthatják maguknál, és dönthetnek azok felhasználásáról.⁶⁷ Elméletileg az állam és a speciális régiók kapcsolata nem hierarchián, hanem paritáson kell, hogy alapuljon. A Statútum általános jellegű normákat fogalmaz meg, a gyakorlati megvalósítást, vagyis az etnikai kvótarendszert, a nyelvhasználatot vagy az iskolarendszert a beiktatási határozatok szabályozzák. Az autonómiastatútumok kiegészítését a regionális parlament kezdeményezheti a nemzeti parlament bármely tagjának, illetve az autonóm megyék parlamentjeinek javaslatára. Avolio⁶⁸ szerint a ladin kisebbség politikai képvisellete Trentino megyében inkább a területi, míg Bolzano megyében inkább a személyi elvet követi.

A nyelvi arányok a területen nemcsak a globalizáció és annak asszimiláló hatásai miatt változtak az elmúlt több mint 80 év alatt, hanem azért is, mert Trentino-Alto Adige régió igen népszerű célpontnak számít a bevándorlók és a vendégmunkások között. A nagy volumenű bevándorlás az ezredforduló környékén kezdődött. Ugyan az elvándorlás mértéke is számottevő, de a mérleg összességében általában pozitív. Mivel a bevándorlók főként az olasz nyelvterületről vagy külföldről érkeznek, ezért a nyelvhasználati arányok is ennek megfelelően mozdulnak el, amely a kettős kisebbségben lévő ladin nyelvre és használóira nézve kifejezetten negatív következményekkel járhat.⁶⁹ A nyelvi csoportok létszámát a népszámlálások révén mérik, monitorozzák a lakosság összetételének változásait; erre amiatt van szükség, mert az autonómiajogok érvényesítése az arányosság elvén nyugszik.⁷⁰

⁶⁷ Migliori, 2018.

⁶⁸ Avolio, Giuseppe: Institutions of Self-Government. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (ed.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 68–91.

⁶⁹ Steinicke, Ernst – Walder, Judith – Löffler, Roland – Beismann, Michael: Autochthonous Linguistic Minorities in the Italian Alps: New Legislation – New Identifications – New Demographic Processes. *Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine*, Vol. 99. Is. 2. 2011. 1–14.

⁷⁰ Landschner Emma – Poggeschi, Giovanni: Quota System, Census and Declaration of Affiliation to a Linguistic Group. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 219–233.

A Survey Ladins 2006-ból, amely a régióban lévő mindhárom ladin völgyből gyűjtött adatokat, felhívta a figyelmet arra, hogy a ladinok identitását erőteljesen befolyásolja a mikrokörnyezetükre jellemző nyelvhasználat. A felmérés eredményei azt mutatják, hogy 50–70%-uk a ladint használja az édesanyjával való kommunikációban, viszont a megkérdezettek inkább beszélnek idősebb rokonaikkal ladinul, mint a gyermekekkel, ami arra a transzgenerációs trendre enged következtetni, hogy a nyelv generációk közötti átadása vagy stabil, vagy összességében csökkenő tendenciát mutat. A kisebbség a kisebbségben státusz előnyét viszont alátámasztja az az adat, miszerint Alto Adigében a házasságban vagy kapcsolatban élők átlagosan 70–90%-a ladinul beszél a párjával, Trentinóban ez az arány viszont 50–70% közé csökken. Ráadásul míg a dél-tiroli válaszadók 90%-a ladinul beszél kisgyermekéhez, a Fassa-völgyben mindössze 50–70% tesz így. A ladin nyelvű települések többségében a családi körben inkább ladinul folyik a kommunikáció, és ez dominálja a közösségi kommunikációt is, a munkakörnyezetben azonban már hangsúlyosabban jelenik meg az olasz nyelv, a médiahasználatban, valamint a nyomtatott termékek fogyasztásában pedig a ladin már csak az egyik használt nyelv a sok közül. A ladin mint tanítási nyelv támogatottsága is nagyjából 20 százalékponttal magasabb Val Badia és Val Gardena területén, mint Val di Fassa lakossága körében. 2006-ban a megkérdezetteknek csak körülbelül egyharmada nyilatkozott úgy, hogy szerinte hasznos lenne a standard nyelvváltozat, az ún. ladin dolomitan bevezetése a helyi nyelvváltozatok helyett.

Trentino–Alto Adige ladin ajkú lakosságának legalább 70%-a támogatja a ladin nyelvnek a helyi közigazgatásban történő hivatalos alkalmazását. Nem meglepő módon pedig a Fassa-völgyben a ladin mellett az olasz nyelv hivatalos státuszát, míg a másik két dél-tiroli völgyben a német nyelv hivatalos státuszát pártolják. Kiderült, hogy a ladin völgyekben élők inkább olaszul és elvétve inkább a dél-tiroli nyelvváltozatban szólnak a településükre tévedő ismeretlenekhez, és Alto Adigében jellemző csak az, hogy a megkérdezettek valamivel több mint fele elsődlegesen inkább a ladint használja. Val Badiában és Val Gardenában döntően ladinul szólnak a gyermekekhez, Val di Fassában a ladin mellett viszont az olasz nyelv is hangsúlyos szerephez jut. A tanítókkal Dél-Tirolban inkább ladinul, Trentinóban viszont inkább olaszul beszélnek. Csak Val Badiára jellemző, hogy az emberek kb. 90%-a nyilatkozott úgy, hogy a hivatalokban is a ladin nyelvet használja. A nyomtatott sajtót főként olasz és német nyelven olvassák, csak Val Badia területén kap szerepet a ladin is. A saját völgye nyelvváltozatát 2006-ban átlagosan legalább 70%-uk jól értette, és legalább 50%-uk jól beszélte. Alto Adigében legalább 50%-uk jól is olvasott, Trentinóban mindössze 50%-uk nyilatkozott így, a jó íráskészség viszont ez utóbbi megyében 10% alatt van, de Bolzano megyében sem éri el az 50%-ot. Az olasz nyelvi készségek erősek az összes ladin völgyben, a német nyelvi készségek pedig Val Gardenában erősebbnek bizonyultak, mint Val Badia területén. Trento megyében a többség szeretné jobban beszélni a ladint, ez az adat Bolzano

megyében 50% körül mozog,⁷¹ amely persze utalhat arra, hogy a többség ez utóbbi területen alapvetően elégedett a ladin nyelvi készségeivel.

Bolzano Autonóm Megye – a kisebbség a kisebbségben státusz a gyakorlatban

Bolzano megyében tehát a Survey Ladins adataiból kiindulva azt látjuk, hogy a kettős kisebbségbe szorult ladin közösség létszáma és a ladin nyelv vitalitása magasabb értékeket mutat, mint Trento megyében, ahol ez a kisebbség csak egy a sok közül. Olaszországban az aszimmetrikus regionalizáció teszi lehetővé az etnikailag nem homogén területeken a szubnacionális egységek egyedi autonómiáját. Dél-Tirol területi struktúráját tekintve szimmetrikus, hiszen ugyanúgy provincia, mint bármely másik megye Olaszországban, funkcióit tekintve azonban aszimmetrikus, hiszen hatáskörei messze felülmúlják bármely másik provinciáét.⁷² A dél-tiroli autonómia procedurális egyenlőségre épül, ahol az autonóm terület és az állam kapcsolatát a kérdések folyamatos megvitatása határozza meg.⁷³ Az oktatás területén a megye hatáskörébe tartozik a kisgyermekgondozás, az iskolaépítés, valamint a szakképzés, ennek megfelelően az iskolák felügyelete is a megyei hatóságok hatásköre. A megyei oktatási tanácsban legalább három résztvevőnek ladinnak kell lennie. A Bolzanói Szabadegyetemet 1997-ben alapították,⁷⁴ ennek Bressanonében található pedagógiai kara kifejezetten ladin szakembereket képez. A ladin iskolák az „egyenlő jelenlét” elvén alapulnak, vagyis az olasz és a német egyenlő arányban van jelen az oktatásban. A trilingvizmus jegyében Dél-Tirolban a ladin diákok nyelvi kompetenciái olasz és német nyelven megegyezőek kellene hogy legyenek a tankötelezettség végére.⁷⁵ A tanfelügyelet felállítása és annak működtetése az autonóm megye hatáskörébe tartozik. A tanárokat a nyelvi kompetenciák alapján alkalmazzák, ráadásul az iskolák felvételi eljárásuk során azokat a diákokat is eltanácsolhatják, akiknek a nyelvi kompetenciái nem felelnek meg az iskola által támasztott elvárásoknak.⁷⁶

⁷¹ Dell’Aquila, Vittorio – Iannàcaro, Gabriele: *Survey Ladins, Usi linguistici nelle valli ladine*. Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn», Provincia Autonoma di Trento, Centre d’Études Linguistiques pour l’Europe. 2006.

⁷² Wolff, Stefan: Complex Power Sharing as Conflict Resolution: South Tyrol in Comparative Perspective. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 329–370.

⁷³ Palermo, 2008.

⁷⁴ Parolari – Voltmer, 2008.

⁷⁵ Rautz, 2008.

⁷⁶ Baur, Siegfried – Medda-Windischer, Roberta: The Educational System in South Tyrol. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (ed.): *Tolerance through Law, Self*

A dél-tiroli ladin iskolát paretikusnak nevezik, mivel az olasz és a német nyelv egyenlő arányban kap benne szerepet. Az óvodai csoportfoglalkozások négyhetes bontásban az első és a harmadik héten ladinul, a második héten olaszul, a negyedik héten pedig németül zajlanak. Az óvónők személye nem változik, a gyermekekkel ugyanaz a pedagógus foglalkozik minden nyelven. A nyelvek színkódolása már az óvodában elkezdődik annak érdekében, hogy a gyermekek minél könnyebben megkülönböztessék őket: a ladin nyelvhez a zöld színt, az olaszhoz a sárgát, a némethez a pirosat kapcsolják. Badia és Gardena völgyekben az általános iskolákban használt három helyi nyelv mellett az angol oktatása is megjelenik, ezt kék színnel jelölik. 2015-től kezdve feltüntetik a ladin nyelvi megfelelőt is a tananyagokon. A középiskolában egy-egy tantárgy tanítása mindig ugyanazon a nyelven történik, a ladin pedig megjelenik a hitoktatásban és az informatika oktatásában is. A Bolzanói Egyetem Bressanonéba kihelyezett pedagógiai karán a hallgatók órarendjük 30%-át az olasz szakosokkal, 30%-át a német szakosokkal, 10%-át pedig az angol szakosokkal töltik, képzésük 30%-ában pedig kifejezetten a ladin tanszék által általában ladin nyelven oktatott tárgyakat hallgatják.⁷⁷

Dél-Tirolban az autonómiastatútum alapján a közigazgatási alkalmazottak összetételének tükröznie kell a nyelvi csoportok arányát. A pozíciók meghirdetésekor a nyelvi elv érvényesül. A nyelvi csoporthoz való tartozás önbevallás alapján, nyilatkozattétel útján történik. Ha speciális tudást igénylő állásokra a meghirdetett nyelvi csoportból nem találnak alkalmas jelentkezőt, akkor a legalkalmasabb pályázót választják ki, és határozott időre veszik fel.⁷⁸ Standardizált nyelvi norma hiányában minden völgy más-más nyelvi norma alapján működik.⁷⁹ A második autonómiastatútum óta a települések nevét a ladin völgyekben három nyelven is feltüntetik. A többnyelvűség fenntartása mint a ladin otthonokban élő normáé különösen fontos a nyelvi közösség számára. A közigazgatás hivatalaihoz érkező kérésekre azok nyelvén kell válaszolni.⁸⁰ A bírósági tárgyalásokon a harmadfokú igazságszolgáltatás kivételével pedig igény esetén ladin nyelvű tolmácsolást kell biztosítani. A proporcionális munkaerőpiaci rendszer következtében a ladin nyelvű jelöltek számára allokált pozíciók elnyeréséhez a három nyelv magas fokú ismerete

---

Governance and Group Rights in South Tyrol. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 235–258.

⁷⁷ Videsott, Paul: *Linguistic and cultural diversity – Minority and minoritised languages as part of European linguistic and cultural diversity*. European Parliament Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies PE 751. 273 – June 2023

⁷⁸ Lantschner – Poggeschi, 2008.

⁷⁹ Videsott 2023.

⁸⁰ Fraenkel-Haerberle, Cristina: *Linguistic Rights and the Use of Language*. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 259–278.

egy külön vizsga letételével bizonyítandó, a nyelvtudást pedig jövedelemkiegészítéssel jutalmazták.⁸¹

Alto Adigében a második autonómiastatútum kihirdetése után a ladin nyelv és közösség vitalitása nemcsak stabilizálódott, hanem növekedett. A dél-tiroli autonómia kollektív jogokra épül, és főként territoriális jellegű. Az autonómia dinamikus, folyamatosan fejlődik, módosul. A 2023-as bolzanói statisztikai évkönyv adatai arról számolnak be, hogy a ladin völgyek lakosságának a száma a megyében 20625 fő volt, és emelkedő tendenciát mutat; 2001-ben ez a szám 18620, 2011-ben pedig már 19799 volt. Ebbe nemcsak a természetes szaporulat számít bele, hanem a bevándorlási ráta is. A legfrissebb adatok alapján a ladin völgyekben a születések száma 2022-ben 201 volt, a halálozásoké pedig 209. A 2021 és 2022 közötti népességsökkenést nemcsak ez, hanem az is magyarázhatja, hogy a bevándorlási ráta rendhagyó módon -40 fő volt.⁸² A 2023-as statisztikai évkönyv bemutatja továbbá a ladin népesség egészének az 1880 és 2011 közötti lélekszámváltozásait. 1880-ban a magukat ladinnak vallók a területen 8822-en voltak; továbbá érdekes adat lehet még, hogy 1921-ben, tehát nem sokkal a fasiszmus térnyerését megelőzően 9910-en voltak, majd a mérések egy időre abbamaradtak, és a következő elérhető adat 1961-ből már 12594 főt mutatott. Ám fenntartásokkal kell ezt az adatot kezelni, mert nem a fasiszta rezsim és az azt követő opciók hatásának jelentéktelenségét mutatja; arról van szó, hogy a II. világháború utáni ún. „baby boom” ezt a területet is érintette. A népességnövekedés ugyanakkor egyenletes tendenciát mutat, 1981-ben 17736 főt, 2001-ben 18736 főt, 2011-ben pedig 20548 főt. A ladinok arányára vonatkozó 2011-es adat az érvényes önbevalláson alapszik, ez az autonóm megye lakosságának 4,53%-át jelenti. Az arányszámokat tekintve 2001 és 2011 között a ladinok aránya 0,16 százalékponttal növekedett. A német nyelvi csoport abszolút többséget alkot a megyében, 2011-ben 69,41%-ot tett ki, az olaszok pedig mindössze 26,06%-ot. A ladin völgyek területe 511,13 km², és a népsűrűség 40/km² fő volt. Ugyanez a dokumentum tartalmaz a beiskolázottságra vonatkozó adatokat a 2020/21-es tanévről: így ladin óvodába 662 gyermek járt, ladin általános iskolába 1148, a középfokú oktatás pedig a következőképpen alakult: a *scuola media*, vagyis a felső tagozat szintjén 683 diák tanult, a *scuola superiore* évfolyamaira pedig 491 diák járt.⁸³

⁸¹ Rautz, 2008.

⁸² Statistisches Jahrbuch für Südtirol/Annuario Statistico della Provincia di Bolzano 2023. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics/ Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023\(20\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023(20).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)

⁸³ Südtirol in Zahlen / Alto Adige in cifre 2021. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics / Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021\(13\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021(13).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)

Trento Autonóm Megye – különleges státusz igen, kettős kisebbség nem

Ezzel szemben Trentino autonóm megyében nagyjából 7000 ladin él, és autonómia-jogköreik jóval szűkösebbek. 2001 óta itt is biztosított a ladin nyelv oktatása, az óvodákban a ladin és az olasz nagyjából ugyanolyan mértékben vannak jelen, az általános iskolákban a heti két ladin óra mellett heti egy órában tanítási nyelvként is alkalmazzák, a középiskolákban pedig heti egy ladinóra van, mellette pedig heti két órában jelenik meg a ladin tanítási nyelvként. A Fassa-völgyben a közszolgálati és közoktatási pozíciók elnyeréséhez is szükséges a nyelv ismerete.⁸⁴ A völgy 1994 óta kétnyelvű közigazgatásában használják a ladint is.⁸⁵ Trentino a 2008/6-os számú megyei törvénnyel területi alapon határozza meg a ladin kisebbség védelmét, de a Fassa-völgyön kívül is sok ladin él. A Comun General de Fascia feladata e kisebbség képviselője. A Ladin Kulturális Intézet kulturális téren képviseli a regionális közösséget. A 19. cikk garanciát vállal a kisebbségi helynevek megőrzésére.⁸⁶ A Survey Ladins adatai alapján az derül ki, hogy a Fassa-völgy 60 és 80 év közötti lakói inkább ladinnak, a fiatalabb korcsoportok viszont inkább olasznak vallják magukat.⁸⁷

A 2021-es legfrissebb adatok alapján az autonóm megyében összesen 15775 ladin élt, amely az összlakosság 2,9%-a; ez az arány 2001-ben 3,5% volt. A Fassa-völgyben a 6066 ladin 58,4%-kal többséget alkot, ám míg összesen kicsivel több mint 6000 ladin lakik a kifejezetten ladin területeken, addig 9709 azokon kívül él, így a területi autonómia által biztosított pozitív diszkrimináció előnyeit nem élvezhetik. 7099 megkérdezett alapján 93,3%-uk érti a regionális nyelvet, 81%-uk képes beszélni rajta, 73,2%-uk tudja olvasni, és 55,2%-uk képes írásban is kifejezni magát e nyelven. Val di Fassán kívül viszont egyik területen sem érte el a 60%-ot a ladin nyelvet értők aránya.⁸⁸

Konklúzió

A ladin közösség jogszabályi védelméből és a statisztikai adatok vizsgálatából is kiténik, hogy a jelenlegi olasz regionalizált állam berendezkedésben az összességében alacsony létszámú és területileg viszonylag elszigetelt ladin közösség

⁸⁴ Rautz, 2008.

⁸⁵ Videsott, 2023.

⁸⁶ Legge provinciale 19 giugno 2008, n. 6. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=18194> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁸⁷ Dell’Aquila – Iannàccaro, 2006.

⁸⁸ Rilevazione sulla consistenza e la dislocazione territoriale deli appartenenti alle popolazioni di lingua ladina, mòchena e cimbra. Anno 2001. Ispat Comunicazioni http://www.statistica.provincia.tn.it/binary/pat_statistica_new/popolazione/RilevazioneMinoranze_2021.1651135867.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)

helyzete előnyösebb Bolzano Autonóm Megyében, ahol egy másik kisebbség, a német ajkúaké alkotja a többséget. Kijelenthető tehát, ladin regionális kisebbség esettanulmányából, hogy valójában a kisebbség a kisebbségben státusz, vagyis a kettős kisebbségi lét egy Olaszországéhoz hasonló szerkezetű államban inkább előny, mint hátrány. Ezt bizonyítja a Második Autonómia Statútum tartalma, amely Alto Adigében már kifejezetten foglalkozik a ladin kisebbségvédelem kérdéseivel, és a paretikus iskolarendszer felállítása is a megyében, ahol a ladin nyelv nemcsak ismeretterjesztő jelleggel kap szerepet az oktatásban. Trentinóban a ladin a német kisebbség mellett nem részesül olyan hangsúlyos védelemben, hiszen domináns kisebbség hiányában nincs olyan politikai, társadalmi vagy gazdasági erő, amely az autonómia jogköreinek szélesítését kiharcolná. Kérdéses ugyanakkor, hogy egy esetleges területi reform keretében egy önálló ladin provincia kialakítása milyen hatást gyakorolna a nyelvi vitalitásra és a létszámokra, vagy a Fassa-völgy Bolzanóhoz kapcsolása hozná-e meg inkább a kívánt kisebbségvédelmi eredményeket? Az adatok alapján inkább ez utóbbi felé lenne érdemes elmozdulni, hiszen egyértelmű, hogy a ladin közösség érdekeit a kisebbség a kisebbségben státusz megfelelően képviseli. Nehéz ugyanakkor elképzelni, hogy a régiók és megyék területi demarkációja a közeljövőben megváltozna, ezt bizonyítja, hogy habár a Veneto régióbéli Cortina d’Ampezzo, Colle Santa Lucia és Livinallongo del Col di Lana lakossága a 2007-ben megtartott népszavazáson úgy döntött, Trentino-Alto Adige régióhoz, azon belül is Bolzano megyéhez szeretne inkább tartozni, az eredmény gyakorlati megvalósításáról azóta sincsenek konkrét politikai tervek.⁸⁹

Összességében megjegyzendő, hogy a ladin nyelvi közösség saját létszámából és Trentino-Alto Adige tartomány többnyelvű jellegéből fakadóan igen nehéz helyzetben van, ami a nyelv megőrzését illeti. Ennek okai között találhatjuk a földrajzi széttagoltságot, vagyis azt, hogy a ladin közösségek két régió és három provincia területén élnek, amely megnehezíti az egységes fellépést. Talán a széttagoltság miatt hiányzik az egységes nyelvi norma is, amelynek következtében minden ladinok lakta völgyben másik dialektust használnak. A tanulmányban kizárólag a Trentino-Alto Adige régióban élő ladin közösség helyzetét vizsgáltam, hiszen csakis ebben a régióban, különösen Bolzano megyében mondhatjuk el azt, hogy Olaszország regionalizált közigazgatási struktúrája miatt a ladin regionális közösség itt a német mellett kisebbség a kisebbségben státuszban van. Mind az oktatás, mind a közigazgatás, mind pedig a média területén pozitív elmozdulás történt az elmúlt 50 évben a nyelvvédelem kapcsán, a globális trendek miatt azonban ezeken a területeken a regionális nyelv jelenlétének további erősítésére van szükség annak hosszú távú megőrzése érdekében.

⁸⁹ Campanale, Laura: Competenze plurilingui nella Provincia di Belluno: un patrimonio da valorizzare. *Colloquium New Fologies*. Vol. 7. Iss. 1. 2022. 88–119.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agnew, John: The Dramaturgy of Horizons: Geographical Scale in the 'Reconstruction of Italy' by the New Italian Political Parties. *Political Geography*, Vol 16. No. 2. February 1997. 99–121.
- Arabia, Aida Giulia: Legislation by the Ordinary Statute Regions: Powers and Subjects. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 171–195.
- Avolio, Giuseppe: Institutions of Self-Government. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.,2008. 68–91.
- Baur, Siegfried – Medda-Windischer Roberta: The Educational System in South Tyrol. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 235–258.
- Benedikter, Roland: *The South Tyrol Model: Ethnic Pacification in a Nutshell. E-International Relations*. JUL 19 2021. <https://www.e-ir.info/2021/07/19/the-south-tyrol-model-ethnic-pacification-in-a-nutshell/> (Utolsó letöltés: 2025. január 26.)
- Brucker Balázs: Regionális reformok Olaszországban. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége. 2005. 43–63.
- Campanale, Laura: Competenze plurilingui nella Provincia di Belluno: un patrimonio da valorizzare. *Colloquium New Folologies*, Vol. 7. Iss. 1. 2022. 88–119.
- Castelli, Luca: The Administrative Structure of Italian Regions. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 197–219.
- Cavallaro, Chiara: Regional Geography. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 81–109.
- Costituzione della Repubblica Italiana. <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)
- D'Atena, Antonio: Regionalism in Italy. *Italian Papers on Federalism*, 2013/1. 1–31.
- D'Atena, Antonio: Between Spain and Germany: The Historical Models of Italian Regionalism. In: Mangiameli Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 66–79.

- Decreto del Presidente della Repubblica 5 luglio 1988, n. 574. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:presidente.repubblica:decreto:1988-07-15;574!vig> (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)
- Decreto legislativo. 13 dicembre 2024, n. 192. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2024/12/16/24G00214/sg> (Utolsó letöltés: 2025. február 16.)
- Dell’Aquila, Vittorio – Iannàcaro, Gabriele: *Survey Ladins, Usi linguistici nelle valli ladine*. Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn», Provincia Autonoma di Trento, Centre d’Études Linguistiques pour l’Europe, 2006.
- Dente, Bruno: Az állam és a települések között – a régiók szerepe Olaszországban. In: Horváth Gyula (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. Pécs: MTA RKK, 1993. 321–331.
- Desideri, Carlo: Italian Regions in the European Community. In: Keating, Michael (ed.): *The European Union and the Regions*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 65–87.
- Ferrara, Antonio – Scarpone, Davide: The Special Regions and the Autonomous Provinces. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy’s Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 111–135.
- Fraenkel-Haeberle, Cristina: Linguistic Rights and the Use of Language. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 259–278.
- Gentilini, Alessandro: Regions and Local Authorities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy’s Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 221–248.
- Kaiser Tamás: Európaizáció és államreform Olaszországban. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, 2005. 65–86.
- Keating, Michael: *The New Regionalism in Western Europe*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 1998.
- Landschner, Emma: History of the South Tyrol Conflict and its Settlement. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publisher, 2008. 3–16.
- Landschner Emma – Poggeschi, Giovanni: Quota System, Census and Declaration of Affiliation to a Linguistic Group. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 219–233.
- Legge costituzionale 26 febbraio 1948, n. 5. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=7747> (Utolsó letöltés: 2024. november 20.)

- Legge 15 dicembre 1999, n. 482. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1999;482> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge costituzionale 31 gennaio 2001, n. 2 <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-02-01&atto.codiceRedazionale=001G0044> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge Costituzionale 18 ottobre 2001, n. 3. <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-10-24&atto.codiceRedazionale=001G0430> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge provinciale 19 giugno 2008, n. 6. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=18194> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge Regionale. 24 maggio 2018, n. 3 Norme in materia di tutela e promozione delle minoranze linguistiche cimbra, mochena e ladina della Regione autonoma Trentino-Alto Adige/Sudtirolo. Regione Trentino-Alto Adige. Gazzetta Ufficiale. <https://www.gazzettaufficiale.it/atto/stampa/regioni/originario> (Utolsó letöltés: 2025. január 25.)
- Dr. Mező István: Az olasz regionális állam kialakulásának és működésének vázlatos áttekintése. In: Mező István – Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 131–156.
- Migliori, Michele: Introduction to the German Language Islands in Italy: A Historical and Legal Overview. *Acta Humana*, 6. Évf. 2018. Special Edition, 31–37.
- Molnár Anna: Az önkormányzatiság kiépülése Olaszországban. A föderalizmus vita. *Regio*, 2002/2. 194–218.
- Nicolini, Matteo: Chapter 7: Reforming the territorial constitution in Italy: some reflections on durability and change. In: Abels, Gabriele – Battke, Jan (eds.): *Regional Governance in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2019. 106–122.
- Palermo, Francesco: South Tyrol’s Special Status within the Italian Constitution. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko Joseph (eds): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 33–49.
- Palermo, Francesco: Implementation and Amendment of the Autonomy Statute. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 143–159.
- Parker, Simon: Managing the political field: Italian regions and the territorialisation of politics in the second republic. *Journal of Southern Europe and the Balkans*. Vol. 8. No. 2. 2006. 235–253.
- Parolari, Sara – Voltmer, Leonhard: Legislative and Administrative Autonomy. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through*

- Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 77–103.
- Rautz, Günther: A 'Minority within a Minority': The Special Status of the Ladin Valleys. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 279–290.
- Rilevazione sulla consistenza e la dislocazione territoriale deli appartenenti alle popolazioni di lingua ladina, mòchena e cimbra. Anno 2001. Ispat Comunicazioni http://www.statistica.provincia.tn.it/binary/pat_statistica_new/popolazione/RilevazioneMinoranze_2021.1651135867.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)
- Ruggeri, Matteo: I ladini dolomitici e il nazionalismo: ragioni storiche di una condizione di marginalità politica. *Ladinia*, XLVII., 2023. 121–164.
- Saputelli, Gabriella: The Regions and Their International Activities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 281–306.
- Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1993.
- Statistisches Jahrbuch für Südtirol/Annuario Statistico della Provincia di Bolzano 2023*. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics/Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023\(20\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023(20).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)
- Statuto Speciale per il Trentino – Alto Adige/ Sonderstatut für Trentino – Südtirol https://www.regione.taa.it/content/download/34421/1348589/file/STATUTO_SONDERSTATUT.pdf (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)
- Steinicke, Ernst – Walder, Judith – Löffler, Roland – Beismann, Michael: Autochthonous Linguistic Minorities in the Italian Alps: New Legislation – New Identifications – New Demographic Processes. *Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine*. Vol. 99. Is. 2. 2011. 1–14.
- Südtirol in Zahlen / Alto Adige in cifre 2021. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics / Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021\(13\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021(13).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)
- Van der Jeught, Stefaan: The Protection of Linguistic Minorities in Italy: A Clean Break with the Past. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol 15. No 3. 2016. 57–81.
- Viceconte, Nicola: Statutes and the Regional Forms of Government. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 137–170.

- Videsott, Paul: *Linguistic and cultural diversity – Minority and minoritised languages as part of European linguistic and cultural diversity*. European Parliament Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies PE 751.273 – June 2023
- Vizi Balázs: Valle d'Aosta tartomány és az alkotmányos reform Olaszországban. *Kisebbségkutatás*, 2011/3. 361–377.
- Dr. Wiener György: A regionális államfejlődés nyugat-európai modelljei. In: Mező István – Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 30–40.
- Woelk, Jens: What It Means to Be Special in Relations with the Central State: Institutions and Procedures. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 121–142.
- Wolff, Stefan: Complex Power Sharing as Conflict Resolution: South Tyrol in Comparative Perspective. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 329–370.

GYÖRGY ESZTER*

Cigánytelep-felszámolás Óbudán az államszocializmus alatt

History of the elimination of the Gypsy settlements in the 3rd district of Budapest

ABSTRACT: The present study deals with the history of the elimination of the Gypsy settlements in the 3rd district of Budapest during the state-socialist period. After a brief summary of the Gypsy settlement eliminations throughout the country in the 1970s and 1980s, the paper focuses on the settlements in the 3rd district and the former Gypsy class of the Bécsi út Primary School, drawing on source material from the Budapest Municipal Archives, the press of the time and a few interviews.

KEYWORDS: elimination of Gypsy settlements, spatial segregation, Roma history, school integration

Lojtkó Lakatos József emlékének

*És emlékszel, itt is / sétáltam veled,
nem messze innen / a cigánytelep.
Ez itt a külváros, / örökké sáros,
mindentől távol – / mégis visszahív.*

Petőcz András: Óbuda, téli szürkület

A tanító reggel 7 óra körül már útnak indult, hogy a telepen élő gyerekeket összeszedje. Egyesével, vagy a testvéreket együtt, hiszen a cigányosztályba úgyszólván, életkortól függetlenül összevonva jártak a tanulók. Mire mindenkit sikerült összegyűjteni a viskókából, mehettek együtt vissza az iskolába. De mielőtt elkezdhették volna a tanítást, a tanító még összegyűjtötte a gyerekek koszos ruháit, betette az iskolai mosógépbe, a teremben a padok felett kitergetett, a reggelre száraz és tiszta ruhákat pedig szétosztotta. 9–fél 10 körül el is lehetett kezdeni tanulni, bár a 7 és a 14 éves tanulók biztosan különböző témákra lettek volna kíváncsiak,

* A szerző történész, az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék adjunktusa.
E-mail: gyorgy.eszter@btk.elte.hu; ID: 0000-0002-3727-9637

ráadásul az osztályterembe több, mint negyven fő zsúfolódott össze. Megfelelő tankönyv és meghatározott tananyag helyett nagyrészt a tanítóra volt bízva, hogy mit és hogyan tanít a gyerekeknek. Mikor eljött az ebédidő, a cigányosztály tanulói nem az iskolai menzán, hanem elkülönítve ettek, poharukon piros pöttyös jelzéssel. Ezek az iskolai életképek – bár eszünkbe juttathatnak akár egy Móra Ferenc regényt, akár egy 1920-as évekből származó, tanyasi iskolát bemutató szociográfiát is – az 1970-es évek közepén Óbudán, a Bécsi úti Általános Iskolában történtek; a megrázó és méltatlan körülményekről egy egykori tanító, Lojkó Lakatos József¹ beszélt nekem egy interjúban. Az óbudai cigányosztály „ügye” a korban viszonylag ismert volt, a fent bemutatott állapotok után bekövetkező pozitív változások pedig tulajdonképpen tekinthetőek az iskolai integrációs kísérletek egy korai példájának. Írásomban² az államszocialista időszak óbudai cigánytelep-felszámolásait igyekszem bemutatni, külön kitérve a Bécsi úti Általános Iskola cigányosztályának ügyére, hiszen ez, a telepekről bejáró tanulók nagyszámú jelenlétével, szorosan hozzátartozik a kerületben élő romák korabeli társadalomtörténetéhez.

Az óbudai telepfelszámolások bemutatása előtt röviden kitérek a cigánytelep-felszámolások szakirodalmában található általánosabb megállapításokra, majd az államszocialista évtizedek budapesti telepfelszámolási akcióinak legfőbb jellegzetességeire. A budapesti cigánytelepek felszámolás-történetének megismeréséhez is nagyon sokféle, bár gyakran csak hiányos és rövid levéltári dokumentumok álltak rendelkezésemre. A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának több osztálya is részt vett a telepfelszámolásban, így a művelődésügyi, az egészségügyi, a lakásügyi osztályok, illetve a kerületben is tevékenykedő Cigányügyi Koordinációs Bizottság és a rendőrség is készített tervek, jelentéseket és beszámolókat a kapcsolódó tevékenységeikről. A levéltári iratokon túl az óbudai eset kapcsán rendelkezésemre álltak korabeli újságcikkek, illetve szociológiai, oktatásszociológiai tanulmányok, többek között Solt Ottóliától és Réger Zitától. Réger nem közvetlenül a cigánytelepekkel, hanem az 1975/76-os tanévben a Bécsi úti Általános Iskolában indított kísérleti cigányosztály apropóján a szegregált és integrált oktatással foglalkozott. A kísérleti cigányosztály azért különösen érdekes, mert az idejáró gyerekek nagy része a Mocsaras dűlői, illetve a téglagyári cigánytelepeken lakott, beiskolázásuk a teljes analfabetizmus felszámolásának megkezdését is jelentette. Részben kipótolandó a levéltári források sokszor hiányos jellegét, részben a közelmúlt személyes emlékezetet lehetővé tévő történeti ideje miatt félig struktúrált interjúkat készítettem – elsősorban a Bécsi úti cigányosztály kapcsán – két egykori tanárral;

¹ Lojkó Lakatos József operatőr-rendező 1951-ben született Boldván, és 2025 februárjában halt meg Budapesten. Az interjút 2024 májusában készítettem vele.

² Tanulmányom annak a kétéves kutatásnak az első eredményeit mutatják be, amelyet a Budapesti Fővárosi Levéltár *A Budapesti Romák története* pályázat keretében folytatok, és amely a 70-es és 80-as években Budapesten felszámolt cigánytelepek történetére fókuszál.

az első évben, 1975-ben ott tanító Lojkó Lakatos Józseffel és az 1978-tól 1983-ig ott dolgozó Bihariné Holéczy Ágnessel.³

Cigánytelepek, telepfelszámolások

A magyarországi, illetve budapesti cigány lakosság lakhatási, térbeli szegregációja számos szociológiai és antropológiai tanulmány, kutatás és monográfia témájául szolgált az elmúlt évtizedekben; elég, ha a klasszikus Kemény István és munkatársai által végzett 1971-es kutatás⁴ ilyen szempontú eredményeire gondolunk, vagy az 1980-as, 1990-es évekből Ladányi János⁵ és Szelényi Iván⁶ városszociológiai írásaira, illetve az elmúlt évtizedekből Virág Tünde falusi és kisvárosi gettókról szóló tanulmányaira.⁷ Történettudományos szempontból, ahogy a magyarországi romák történelmének számos időszaka, részterülete még megíratlan, úgy a cigánytelep-felszámolásokról szóló szakirodalom is viszonylag szűkre szabott, bár más, még kevésbé feltárt kérdésekhez képest néhány fontos munka már született a témával kapcsolatban, és az elmúlt években örvendetes módon több, a magyarországi és a budapesti cigányság történetére vonatkozó forráskiadvány is megjelent.⁸ Nagy Pál a cigányság lakhatási körülményeit elsősorban a 19. századra vonatkozóan vizsgálta, amikor a hatalom számára leginkább a vándorló életmód megszüntetése és a cigányság (akár erőszakos) letelepítése jelentette a fő feladatot. A „cigánytelep” fogalma ekkor még sokkal szélesebb értelemben jelenthette akár a különböző évszakokhoz alkalmazkodó kétlakiság nyáron használt sátrait, de a letelepedettek esetében is, a Nagy megfogalmazásában a „ház fogalmába alig sorolható építményeket”, kalyibákat, putrikat, továbbá kunyhókat, a településeken belül és kívül, zárt világot alkotó erdei telepeket.⁹

³ Bihariné Holéczy Ágnes a Bécsi úti iskola után is tanárként dolgozott a nyugdíjazásáig. Az interjút 2024 áprilisában készítettem vele.

⁴ Kemény István: A magyarországi cigányság helyzete (Kézirat, 1971). In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián, Roma szociológiai tanulmányok*. Nyíregyháza: Ariadne Alapítvány, 1997. 109–194.

⁵ Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeli elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 1989/8. 79–89.; Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2008.

⁶ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.

⁷ Virág Tünde: A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 2017/4. 45–62.; Fehér Katalin – Virág Tünde: Élet egy kisváros peremén. *Tér és Társadalom*, 2014/3. 50–65.

⁸ Rác Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023.

⁹ Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első felében. *Romológia*, 2017/13. 31–52.

Hajnáczy Tamás több tanulmánya,¹⁰ illetve doktori disszertációja már a 20. század során létezett (vagyis sorozatosan felszámolt és újra létrejött) cigánytelepekkel foglalkozik, elsősorban az azokra irányuló hatósági rendeletek, a megszüntetések mikéntje szempontjából. Hajnáczy doktori dolgozatában megfogalmazott tézisei szerint a hatalom cigánytelepekkel kapcsolatos elgondolásai és intézkedései nem a történelmi korszakváltásokhoz igazodtak a 20. századi Magyarországon, hanem a konjunkturális időben (évtizedek, fél évszázad, esetleg egy évszázad) értelmezhető szakaszaikhoz és ciklusaikhoz. Tehát a 20. század különböző időszakaiban a hatalom előszeretettel hagyatkozott korábbi, a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre, így például az 1950-es években az Osztrák-Magyar Monarchia, a Horthy-korszak és a koalíciós időszak hasonló elképzeléseire.¹¹ Ezt a ciklikusságot, a telepfelszámolással kapcsolatos elgondolásokat és intézkedéseket Hajnáczy vissza-visszatérő szakaszokba rendezte egészen az 1980-as évekig, így az országos szintre érvényes, általános érvényűnek szánt megállapításokat tartalmazó doktori kutatás izgalmas értelmezési keret lehet a budapesti telepfelszámolások szintjén, illetve egy-egy kerületre vonatkozó esettanulmány felvázolásához, melyek segítségével a tágabb érvényű gondolatokat közelebről lehet tesztelni és elemezni.

Az általam vizsgált, az 1960-as és 1980-as évek közé eső időszakot Hajnáczy a paradigmaváltás szakaszának nevezi, amelyet elsősorban az 1961-es, a cigányság helyzetére vonatkozó (lényegében az őket önálló nemzetiségként nem, csak szociális problémaként elismerő) párthatározat¹² befolyásolt, melynek megjelenésétől kezdve a hatalom a rohamosan növekvő cigánytelepeken élők helyzetét összehangoltan, nagy erővel igyekezett megoldani. Az 1961-es, kényszerasszimilációs politikát képviselő párthatározat értelmében a cigánytelepek felszámolásával az állam kettős célt tűzött ki; egyfelől a cigányság integrációját, másfelől, a cigány lakosok nem cigány lakosság közé való „szétszórásával” a kisebbség kényszerasszimilációját.¹³ Azonban, ahogy azt Hajnáczy Tamás megjegyzi, az 1961-es párthatározatot követő telepfelszámolási akciók, amelyeket a hatalom az adott települések szintjén működő tanácsokra bízott, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, így központosított tervezésre és anyagi támogatásra volt szükség. Az 1963-tól kiadott újabb határozatok már nem is cigánytelep-felszámolásról írtak, hanem bevezették a „szociális követelményeknek meg nem felelő telep” kategóriáját, amibe a cigányok és a nem cigányok által lakott nyomortelepek is beletartoztak.¹⁴ Az Építésügyi és Városfejlesztési

¹⁰ Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély*, 2021/2. 90–113.

¹¹ Hajnáczy Tamás: *Korszakváltások vagy ciklusváltások? Cigánytelepekkel kapcsolatos elgondolások és intézkedések a konjunkturális idő prizmján keresztül, a 20. századi Magyarországon*. ELTE TÁTK, 2022.

¹² MSZMP KB PB: A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról című határozat, 1961.

¹³ Hajnáczy Tamás: CS-lakás program, *Romológia*, 2017/14. 12.

¹⁴ Hajnáczy, 2017. 19.

Minisztérium országos felmérést szervezett ezen telepek összegyűjtése érdekében; eszerint országszerte 31 000 épületben, 49 000 lakásféleségben, 55 000 család, közel 220 000 személy élt, 70%-ukat tekintették cigánynak. Budapesten ebből közel 12 000 lakást számoltak össze, több mint 46 000 fővel.¹⁵ Az 1960-as évek közepétől CS-lakás programnak nevezett program tehát a nyomortelepen élő, nem cigány lakosság lakhatását is igyekezett megoldani, de ettől függetlenül a cigány lakosság átnevelésének szándéka továbbra is meghatározó maradt.¹⁶

Fontos kiemelni, hogy akár az államszocialista hatalom által „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” meghatározását, akár az 1971-es, már említett Kemény István-féle szociológiai kutatás értelmezési keretét vesszük alapul, sokféle kategóriát különböztethetünk meg. Így beszélhetünk az 1960-as, 1970-es években cigánytelep gyűjtőfogalom alatt barlanglakásokról, barakklakásokról (bányász területeken bányászkolóniák lakhelyéről), volt uradalmi cselédlakásokról, üzemen kívül helyezett ipari épületekről és különböző, slumosodott városrészen épült viskókról, lakott területek szélén, üres telkeken, réten, deszkából, sárból, bádogból, engedély nélkül tákolt lakhelyekről. Ahogy Majtényi és szerzőtársai, Kemény Istvánra támaszkodva megjegyezték, a telepfelszámolásoknak az 1960-as évektől kezdve két fajtája volt: a „hatósági átköltöztetés” és a részben önerőre támaszkodó lakás vagy házcseré. Az tehát, hogy a cigánytelep mint gyűjtőfogalom alá egészen sokféle lakhatástípus sorolódott, részben épp az áttelepítési akciónak volt köszönhető: a kikényszerített, sokszor erőszakkal történő elköltöztetés a régi putrik helyett új cigánytelepeket alakított ki, mivel a cigány családokat legtöbbször barakktelepre vagy régi mezőgazdasági épületekbe költöztették át.¹⁷

Az 1965-ös Építésügyi és Pénzügyminisztérium által közösen jegyzett telepfelszámolásról szóló rendelet több kitévelt tartalmazott, így előírta, hogy a telepfelszámolás során minden lakásépítési formát kívánatos felhasználni (így szóba jöttek állami bérlakások, szövetkezeti lakások, illetve lakáscserék is), de főként a kamatmentes állami hitellel történő családi ház építését támogatták. Továbbá feltételül szabták, hogy az átköltözéssel kapcsolatos munkálatokat a tanácsai szervek végezzék, hogy az átköltözők legalább havi ezer forintos átlagkeresettel rendelkezzenek, és legyen minimum 10%-nyi előtakarékosságuk. A telepekről elköltözőknek elvileg harmincöt év alatt kellett visszafizetniük a felvett hitelt, az építkezésnél pedig

¹⁵ Kovács József: A cigánylakosság lakás-helyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 41–49.

¹⁶ Hajnáczy, 2017. 20.

¹⁷ Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter (szerk.): *A magyarországi cigányok/romák I. kötet*, Budapest, 2022. 74.

saját munkát kellett vállalniuk. Az új lakások házadómentesek voltak, a határozat szerint pedig az átköltözés után a telepet le kellett bontani.¹⁸

A második ötéves terv utolsó évében, 1965-ben már sikerült is építeni néhány lakást, ám a telepfelszámolási akciók főleg a harmadik (1966–1970) és negyedik (1971–1975) ötéves terv idejére estek. Az ötéves tervekben előirányzott telepfelszámolási akciók sikerét azonban nehéz a felsorolt feltételek mentén mérni; ahogy a már említett 1971-es Kemény kutatás ide vonatkozó részei, úgy Demszky Gábor egy 1980-as, a *Kritikában* megjelent írása¹⁹ is érzékletesen jelezte, hogy

„sem az adatokat hozó táblázatokból, sem a telepfelszámolásról szóló tanácsi beszámolókból nem derült ki semmi az újonnan kialakult lakáshelyzetről: így a nagyobb városok elslummosodó övezeteiről és kisebb városaink újtelepeiről, néhány aprófalú gettósodásáról, illetve az újonnan keletkezett „Cs”- és árvizes telepekről, az újtelepek számáról és méreteiről.”

A telepfelszámolás sikerességét illetően a VB-iratok is sokszor bizonytalanságot tükröznek, akár a megmaradt telepek számát, akár a folyamatot befolyásoló körülmények magyarázóerejét illetően, a hangvétel pedig gyakran a cigánysággal kapcsolatos negatív sztereotípiákat tükrözi, melyek része a telepen élők hibáztatása a helyzet megváltoztathatatlanságáért. Egy 1976-os beszámoló megállapította, hogy

„esetenként visszaköltöznek a régi putrijukba, s a jobb minőségű lakást jövedelemszerzési forrásnak tekintik. Ilyenkor gyakran eltitkolják a valós családlétszámot a hatósági jóváhagyás megszerzése érdekében.”²⁰

Egy másik, 1974-es forrás pedig azt jelezte, hogy a telepfelszámolás akkor sem lett volna teljesen lehetséges, ha minden évben teljesítették volna az előirányzott számokat, mivel az építési költségek állandóan emelkedtek, a romák nagy része nem volt képes megbirkózni az építéssel járó kötelezettségekkel, sok meglévő szerződés felbomlott, továbbá a telepeken egyre inkább a nagyon szegény nagy-családosok és idős, beteg emberek maradtak, akik saját erőből nem tudtak semmit áldozni, így gyakori volt, hogy a putrikban élő két-három generációból legalább

¹⁸ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2014/1964. számú határozata a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról Budapest, 1964. május 4. In: Hajnáczy Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015. 134–138.

¹⁹ Demszky Gábor: „CS”. *Kritika*, 1980/10. 18–21.

²⁰ *Beszámoló a cigánylakosság részére kiutalt lakások 1974-75 évi adatairól és a lakáshasználatbavétel tapasztalatairól*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi főosztály, 1976. április 15., BFL, XXIII. 102.e 2.

egy ott marad, végül pedig, ahogy a beszámolóból ugyancsak kiderül, a cigánylakások építésére nehezen akadt vállalkozó, és a tanácsszervek előkészítő, ellenőrző munkája is hiányos volt.²¹ Jellemzően a legkirekesztőbb és előítéletesebb hangnemet a rendőrségi iratokban találhatjuk, mint például abban az 1974-es jelentésben, ami a még megmaradt cigánytelepek létét azzal magyarázta, hogy az

„ott élő családok a régi törzsi szokások rabjaiként, részben a gyakran nyíltan is felszínre törő előítéletektől védekezve, önmagukat közösítik ki a társadalomból”.²²

Egy már idézett korabeli forrás, az Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztálya által 1974 decemberében szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései* címen kiadott kötetének több írása is foglalkozott a telepfelszámolás nehézségeivel, különös tekintettel a telepi roma lakosság erkölcsi és kulturális elmaradottságával, amelyek a szerzők szerint folyamatosan akadályozták a sikeres továbblépést. A tanulmányokban visszatérő gondolat volt, hogy a cigánytelepen élők visszaélnék a számukra felajánlott lehetőséggel, nem eléggé hálásak a kiköltözésért, és emiatt a többségi társadalom neheztel rájuk; a szövegekben a kulturális különbségek hangsúlyozása, a néhol az Oscar Lewis-féle szegénység kultúrája elméletéhez²³ hasonló, meglehetősen sok negatív sztereotípiát felvonultató jellemzők különböző mértékben bukkantak fel. A szerzők egyfelől maguk is kritikusak voltak a telepfelszámolási akciókkal szemben, megállapítva, hogy egy olcsóbb, kis lakás legfeljebb műszakilag tudott többet nyújtani a telepi lakásnál, de ugyanolyan zsúfoltságot eredményezett egy 10–15 fős családnak, továbbá azt is elismerték, hogy sok városban a tanács nem tudott telket biztosítani, a családok viszont nem akartak messzebb költözni.²⁴ A helyzet megváltoztathatatlanságára, a telepek által létrejövő szegregáció újratermelődésére utalt több szerző is, például Mészáros György:

„Attól, hogy a szemünket becsukjuk, a putrik még állnak, és legmélyén tovább rombol az öntudatlan lelki és testi nyomor”.²⁵

²¹ Dr. Papp Lajos: A Magyarországon élő cigánylakosság helyzete. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3-7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 1–15.

²² *Jelentés a cigányság társadalmi beilleszkedésével és a cigánybűnözés helyzetével kapcsolatos tapasztalatokról,* Budapesti Rendőrfőkapitányság, 1974 február. BFL, XXIII. 102.e 2.

²³ Oscar Lewis: The Culture of Poverty. *Scientific American*, 1966/4. 19–25

²⁴ Kovács, 1975. 47.

²⁵ Mészáros György: A cigányság hagyományos életmódja kialakulásának sajátos körülményei, nevelhetőség; a velük szemben kialakult előítéletek és ezek hatása. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3-7-ig szervezett szakmai*

Egy másik, a kötetben található írásban Dr. Kneffel Pál pedig igazat adott a *Népszabadság* egy, 1974 novemberében megjelent cikkének, amely azt állította:

„ha a társadalom sok segítségével épült takaros lakásokba való beköltözés után nem ront azonnal egy lesben álló dózer a telepnek, másnap már benne lakik a rokonság a szomszéd faluból, vagy megyéből, újra teremtve ezzel a problémát.”²⁶

A telepfelszámolás és az általa végbemenő asszimiláció tehát nemcsak az erre az időszakra amúgy is jellemző lakhatási problémákat igyekezett megoldani, de a „cigány életforma” káros jellegét is fel kívánta számolni. A cigánytelepen élés így egyszerre jelentett szélsőségesen hátrányos szociális helyzetet és a kulturális különállás felszámolandó gyakorlatát.²⁷

A cigánytelepeket és az azokról való gondolkodást általánosságban bemutató bevezető utolsó szempontjaként érdemes megemlíteni a kiemelt és nem kiemelt telepek megkülönböztetését. A külön kategóriák létrehozásával a „kiemelt telepen” lakó családok számára arányaikban sokkal több cserelakást igyekeztek biztosítani, az azonnali felszámolásra kijelölt nyomortelepek lakói esetében ráadásul a Pénzügyminiszter a helyi tanács javaslatára eltekinthetett a feltételek teljesítésétől, vagy legalábbis könnyíthetett azokon, például az előírt két éves folyamatos munkaviszony egy évre csökkentésével.²⁸ A kiemelt telepek sokszor főútvonalak mellett, üdülőterületeken és városokban, „jól látható helyen” voltak, így az 1960-as évek közepén fellendülő turizmus hatására is lettek hirtelen eltüntetendő szegényfoltok. Ahogy Demszky felidézi, a 60-as évek elején az amerikai *Life* magazinban megjelent egy riport, melynek fotóillusztrációi között egy Miskolc táblát és a mögötte húzódó putritelepet ábrázoló kép is volt. A telepet a cikk hatására néhány hónap alatt lebontották.²⁹ A kiemelt telepek gyorsított felszámolása leginkább a fővárosban érezte hatását, mivel itt a telepek jelentősebb részét ebbe a kategóriába sorolták.³⁰

Bár az 1964-es felmérés és az 1965-ös rendelet után országszerte és így Budapesten is elkezdődtek a telepfelszámolások, az 1970-es évek közepéig, második feléig még bőven kitarítottak akár a kiemelt telepek eltüntetési kísérletei is. Ezen

---

továbbképzésen elhangzott előadások. A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 73–100.

²⁶ Dr. Kneffel Pál: A magyarországi cigánytelepek közegészségügyi helyzete, higiénés problémái és feladatok. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 195–220.

²⁷ Hajnáczy, 2017. 11.

²⁸ Poós Ferenc: A cigánytelepek felszámolása 1961-től napjainkig, Szakdolgozat, Wesley János főiskola, 1998. 26.

²⁹ Demszky, 1980. 19.

³⁰ Poós, 1998. 26.

időszakban Budapesten tíz kerület volt még érintett, amelyek a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának nyilvántartásában szerepeltek.³¹ Az 1976-os V. ötéves terv által rögzített felszámolandó telepek túlnyomó többsége pesti, jellemzően a város periferiáján húzódó kerületekben volt, többek között Csepelen, Pesterzsébeten, Soroksáron és Rákospalotán, illetve egyetlen budai kerületként Óbudán. Ahogy országosan a helyi szervek, Budapesten a Fővárosi Tanács igyekezett ellenőrizni, hogy mennyire voltak sikeresek a telepfelszámolási akciók. A cigánylakosság lakáshoz juttatásával kapcsolatban azonban a kerületi lakásügyi hatóságok nem rendelkeztek külön nyilvántartással, így nagyrészt becslött adatokkal dolgoztak, kivéve ott, ahol a cigánygondozók által nyilvántartott családokról konkrét információk álltak rendelkezésre. A cigánygondozói státuszt 1975-ben vezették be azokban a kerületekben, ahol jelentős számban éltek romák. Ahogy Csongor Anna, a XX. kerület egykori cigánygondozója fogalmazott egy interjúban, ez a funkció

„abszolút szűz terület volt. Tehát nem lehetett tudni, hogy mit kell csinálni, de bármit lehetett csinálni, mert hogy nagyon sok mindenre szükség volt. [...] Iskolába kell járni ugye feltehetőleg, ha nincs pénz, akkor kell szerezni pénzt valahonnan, ilyen-olyan segélyekhez kell jutni, hogyha nincs lakásod, akkor lakáshoz kell jutni, hogyha baj van a családban, akkor ki kell találni, hogy ezt hogy oldjuk meg. [...] Magyarországon az a szakma, hogy szociális munkás, az nem létezett.”³²

Bár egy 1979-es beszámoló³³ megállapította, hogy a budapesti kerületek között nagy különbségek voltak és hogy a III., VIII., X., XIII., XVI., XIX., XX. és XXI. kerületben nemcsak a lakásigényléssel kellett foglalkozni, hanem a szociális szempontból lakás céljára alkalmatlan telepek, házak felszámolásával is, Bársony János, a fővárosi CIKOBÍ³⁴ titkárának összehasonlító kimutatása alapján az látszódik, hogy azokban a kerületekben, ahol alkalmaztak cigánygondozót, a telepfelszámolás és a roma lakosság beilleszkedése a helyi társadalomba sokkal sikeresebben

³¹ *Beszámoló a cigánylakosság részére kiutalt lakások 1974-75 évi adatairól és a lakáshasználatbavétel tapasztalatairól*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi főosztály 1976. április 15., BFL, XXIII. 102.e 2.

³² Interjú Csongor Annával. Készítette Szász Anna a 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely megbízásából Budapest, 2013. május 22. <https://20szazadhangja.tk.hu/szakmatortenet/csongor-anna> (Utolsó letöltés: 2015. március 17.)

³³ *Jelentés a cigánylakosság lakáshozjutásának, a lakások használatának tapasztalatairól, valamint a cigánytelepek felszámolására kidolgozott elképzelésekről*, Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály, 1979. május 23. BFL, XXIII. 102.e 2.

³⁴ A CIKOBÍ-k (Cigányügyi Koordinációs Bizottság) a Minisztertanács felügyelete alatt jöttek létre 1969-ben; a főváros romák által sűrűbben lakott kerületeiben és a megyékben a tanácsokkal együttműködve láttak el érdekvédelmi, képviseleti és családgondozói feladatokat. A fővárosi rendszert összefogó függetlenített titkár Bársony János, a roma folklórmozgalom egyik fontos szereplője volt.

ment végbe. Az elemzés a III., a XIII., a XV., a XVI., a XVIII. és a XX. kerületet vetette össze, és arra is rámutatott, hogy a helyi cigánygondozó eredeti végzettsége hogyan befolyásolta a családokkal való együttműködés jellegét és gyakorlatait: míg a XVI. kerületben egy idősebb védőnő töltötte be a státuszt, és így előtérbe kerültek a felvilágosító jellegű előadások, illetve a háztartási és egészségügyi tanfolyamok, a XV. kerületben, Rákospalotán, a Rom Som cigányklubnak köszönhetően a kulturális hagyományok ápolása és megerősítése zajlott,³⁵ a XVIII. és a III. kerületben pedig, a cigánygondozók pedagógus-háttéré miatt, a gyerekek és fiatalok iskolai felzárkóztatása jelentette a fő csapásirányt.³⁶

Óbudai telepek, nyomor a Mocsaras dűlőn

Az 1976-os összeírásban az óbudai cigánytelepek és az ott élő családok száma a középmezőnybe volt sorolható, hét teleppel és az ott élő kétszázhuszonegy személlyel (összevetésképpen, a legkevesebb, egy darab cigánytelep tizenhét lakossal a XVII. kerületben volt, míg a legtöbb, tizenkilenc darab telep a XVIII. kerületben volt, a legtöbb telepen élő személy pedig a XX. és a XIII. kerületben lakott).³⁷ Az óbudai telepek a kerület külsőbb részén, különböző, de egymástól nem nagyon távoli pontján helyezkedtek el, többek között a Kunigunda – Orbán Balázs – Benedek utcák által körülfogott területen, a Zsófia utca végén és az ott kezdődő Mocsaras dűlőn, illetve a Bécsi és a Solymárvölgyi téglagyárak területén, az ugyancsak cigánytelepként számon tartott munkásszállások esetében. A levéltári forrásokból arra lehet következtetni, hogy leghamarabb a Kunigunda és az Orbán Balázs utcák által határolt, Filatori dűlőnek nevezett telepet számolták fel, de mint az egy 1977-es, a III. kerületi tanács elnökhelyettesének címzett levélből kiderül, ezt sem teljesen problémamentesen. Bár az V. ötéves terv első évének végére (1976-ra) a telepet fel kellett volna már számolni, és négy lakást biztosítani az onnan elköltöztetett családoknak, Farkasinszky Lajos, a Fővárosi tanács elnökhelyettese levelében arra hívta fel a figyelmet, hogy a telep még mindig áll. Az elnökhelyettes kérte a telepfelszámolás megsürgetését, valamint azt, hogy a „fel nem használt 4 cigánytelep felszámolás céljára fenntartott lakást a célnak megfelelően még ebben

³⁵ György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete: A Rom Som cigányklub története (1972–1980). In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom – Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017.

³⁶ *Beszámoló a fővárosi cigány gondozói hálózat eddigi tevékenységéről*, Bársony János, 1979. május 31. BFL, XXIII. 102.e 2.

³⁷ *Cigánylakosság helyzetének javítását szolgáló intézkedések*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Városrendezési és Építészeti Főosztálya, 1976. szeptember 11., BFL, XXIII. 102.e 2.

az évben³⁸ vagy használják fel a kerületben, vagy adják vissza a Fővárosi tanácsnak telepfelszámolás céljára.

Az óbudai telepek jellegzetes típusa a téglagyári voltak, amelyek az óbudai és a fővárosi romák számára nemcsak a még az 1970-es években is fennálló méltatlan lakhatási körülményeket jelentették, de a magyarországi roma holokauszt történetének egyik letragikusabb helyszínét is. 1944. november elején ugyanis az óbudai téglagyarak téglaszártóiba gyűjtötték össze a Pest környéki cigányokat, és egy héttel később innen vitték őket családotul, gyermekestül tovább németországi koncentrációs táborokba.³⁹ Több mint harminc évvel később a téglagyarak közül már csak egy üzemelt, egészen 1985-ig.⁴⁰ A korábban, 1953-ban és 1973-ban bezárt gyárakban ekkor munkásszállások működtek, a nem lakhatási céllal épült lakókörnyezet adta, kifejezetten rossz körülmények között. Egy 1979-es beszámoló négy olyan óbudai munkásszállást vizsgált, ahol nagyobb számban éltek cigány dolgozók.⁴¹ A feljegyzés szerint a Bécsi úti téglagyár területén található munkásszállás épületei elavultak voltak, a szállásra nem volt a víz bevezetve, a (nem angol) wc-k az épületek előtt voltak, fürdeni pedig csak a gyár központi zuhanyzójában lehetett. A kisméretű, csupán egy 2x3 méteres, betonpadlós szobában laktak a családok, ahol vaskályhával főztek és fűtöttek egyszerre. Ehhez a téglagyárhoz tartozott egy másik munkásszállásnak számító telep is, amely a Bécsi út feletti Testvérhegyen, a Kepes tanyán épült. A Visszatérő utcai szállás régebben gazdasági épület volt, csak földút vezetett hozzá, az ott lakók a vizet az épület előtti közkútból hozták. Ezen a telepen 1979-ben öt lakás volt, négy-öt fős családokkal, bár a beszámoló szerint az állandó rokonlátogatás miatt valójában sokkal többen éltek itt, mostoha körülmények között. Az itt élő családok tisztálkodni ugyancsak a gyár területére mehettek, de az innen, a Visszatérő utcától 1800 méterre volt. Főzni a szobákban, mosni jó idő esetén a szállás előtt, rossz időben a szálló folyosóján tudtak. A feljegyzés arra is felhívta a figyelmet, hogy hivatalosan kiskorúak nem lehettek volna a munkásszálláson, a nyolcvannégy itt élő lakosból a gyerekeket így a gondnok nem is vette nyilvántartásba.

Egy másik statisztika azonban számolt a téglagyári gyerekekkel: a Bécsi úti iskola nyilvántartása szerint tizennégy gyerek járt a telepről hozzájuk.⁴² Majd a na-

³⁸ *Levél-tervezet Kiss Imre elvtársnak*, a III. kerületi tanács elnökhelyettese, 1977. november 11., BFL, XXIII. 102.e 2.

³⁹ Daróczy Ágnes, Bársony János: *Kronológia a Pharrajimos Magyarországon*. In: Bársony János-Daróczy Ágnes (szerk.): *Pharrajimos - Romák sorsa a náciizmus idején*, L'Harmattan, Budapest, 2004. 12.

⁴⁰ Belső-óbudai téglagyarak, *Ohegy.hu*, <https://ohegy.hu/helytortenet/belső-obudai-teglagyarak/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁴¹ *Munkásszállásokon élő cigány dolgozók helyzete*, III. kerület, 1979. június 11., BFL, XXIII. 102.e 2.

⁴² *Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.

gyon különböző jellegű telepek felszámolása az 1970-es évek végére nagyjából befejeződött, az 1980, 1981 és 1982-ből származó jelentések szerint a téglagyárak területein húzódó telepeket ekkorra teljesen lebontották, sok családot az 1983-ra elkészült Békásmegyeri lakótelepre költöztettek. Az egyetlen rendezetlen terület az 1980-as évek elején még a mai Római fürdő HÉV-megálló és az Aranyhegy közé eső, legproblémásabb területnek tekintett Mocsaras dűlő, illetve az amellet található Zsófia és Ingovány utca maradt.

A Mocsaras dűlőn tapasztalt körülmények az összes forrásban úgy tűnnek fel, mint a nyomor és az embertelen viszonyok legradikálisabb szintje. Solt Ottília egy 1975-ös tanulmányában úgy hivatkozott a helyre, mint azon új telepek egyikére, amelyek nem a főváros régi, hírhedt szegénytelepeinek helyén, hanem a „semmi-ből” kezdtek kinőni az 1950-es évek közepe táján. Solt szerint ezek az „új” cigánytelepek újratemtették a hagyományos szegénytelepi életmódot, mintegy tízévnyi szakadék tátongasával: ennyi idő telt el a megfogalmazásában a „*régi nagy szegénység majdnem teljes eltűnése és az új, színes telepi szegénység megjelenése*” között.⁴³

Míg a többi óbudai cigánytelep fokozatosan megszűnt, a Mocsaras dűlő, sajátos természeti adottságai okán is, vagyis mint a budai oldal egyetlen természetes állapotban megmaradt lápos-mocsaras élőhelye, tovább konzerválta a körülményeit. Az 1970-es években a Mocsaras dűlőn élő roma családok Solt szerint cigány anyanyelvűek voltak, főleg rongy-gyűjtésből és fazékkoltozásból éltek, és ekkor csak néhány éve voltak Budapesten. Ahogy ezt a korábban idézett források kapcsán is jeleztem, a Mocsaras dűlőről szóló legtöbb tanácsi jelentés is úgy mutatja be a telepet, mint egy erkölcsileg romlott, veszélyes helyet, ahol az ott élő családok „zárt közösséget alkotnak”, nem akarnak változtatni a sorsukon, hátrányos helyzetükért pedig leginkább magukat okolhatják. Egy 1977-es, az állami gondoskodásba került roma gyerekek gondozásba vételének okairól szóló jelentés szerint például ennek a „zártágnak” tudható be, hogy a III. kerületből még alig kerültek állami gondozásba gyerekek, szemben a XX. és XXI. „*munkáskerületek cigányaival, ahol az integráció nagyobb ütemű és a társadalmi közvélemény is előmozdítja az állami gondozásba adást*”.⁴⁴ A jelentés szerint a Mocsaras dűlőn tapasztalt jelenségek, vagyis, hogy majdnem minden családban éltek börtönviselt felnőttek, és rendkívül kulturálatlan lakásviszonyok és súlyos szociális körülmények uralkodtak, azt indokolták, hogy az ott élő gyerekekre az állami gondoskodás határozottabb formáit terjesszék ki. A telepen élő cigánygyerekek állami gondozásba vételének szükségessége több forrásban is felmerült, elsősorban az elhanyagoló családi háttér (fizikai bántalmazás, alkoholizmus, munkakerülés) miatt, de az is felmerült szempontként, hogy a:

⁴³ Solt Ottília: Budapesti cigány gyerekek az iskolában. *Budapesti Nevelő*, 1975/2. 90–106.

⁴⁴ *Jelentés a főváros területéről 1977-ben állami gondoskodásban részesült cigányszármazású kiskorúak gondozásba vételének okairól, szociális körülményeiről, neveltségi és fejlődési problémáiról*, 1978. augusztus 25., BFL, XXIII. 102.e 2.

„magyarul nem tudó, ingerszegény környezetben élő, értelmileg retardált gyerekek hat éves korukban eleve bukásra vannak ítélve” és a „milió-ártalomból fakadó lemaradást nem tudják pótolni”.⁴⁵

A Bécsi úti Általános Iskolában az 1970-es évek második felében cigánygondozóként dolgozó Laczkó Teréz egy 1980-as beszámolójában rögzítette a Mocsaras dűlőn található telep lakhatási viszonyait. Feljegyzésében előbb megjegyezte, hogy a két, illetve három helyiségből álló házak tisztasága nagyon változó volt, míg a belső szobát tisztaság és rend jellemezte, a külső – ahol főztek és mostak – piszkos volt. Később pedig úgy fogalmazott: „*Nekem nagyon furcsa volt, hogy egyetlen lakásban sincs mosdásra, tisztálkodásra alkalmas helyiség*”.⁴⁶ Egy 1981 márciusában, a III., XIII. és XV. kerületben a telep felszámolásuk végeztével, az összehasonlítás céljából néhány telepen elvégzett utóellenőrzéshez készült jelentés szerint a Mocsaras dűlőn és a mellette található Zsófia utcában, körülbelül tíz házban ekkor még körülbelül száz főnyi cigánycsalád élt. A terület továbbra is csatornázatlan volt, a személtelhordás sem volt megoldott, és a telep ellenőrzésének idején a terület 50%-át belvív borította. A jelentés arról is beszámolt, hogy nem volt árnyékszék, nagy mennyiségű szemét, piszkos lakások és mosdatlan gyerekek jellemezték a telepet.⁴⁷ Az óbudai cigánygyerekek helyzetéről szóló 1979-es jelentés 70-80, a kerületben élő családról és körülbelül 100 tanulóról számolt be, hozzátéve, hogy ezek közül alig volt „teljes család”, ugyanis a gyerekek közül többen a nagyszüleikkel éltek, többen folyamatosan költözködtek, a szülők vándorlása pedig rossz hatással volt a beiskolázásra és az iskolai haladásra.⁴⁸ A beszámoló szerint az óbudai cigánytanulók legnagyobb számban a Bécsi úti, a Fényes Adolf utcai és a Váradi utcai Általános Iskolába jártak, ezen intézmények közül a Bécsi úti iskola cigányosztálya a közvélemény számára is hamar ismertté vált.

⁴⁵ *Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.

⁴⁶ Laczkó Teréz, a „Bécsi úti Általános Iskola cigánygondozójának beszámolója a Cigány Koordináció Bizottságnak a munkájáról”, 1980. július 29. Molnár Adrienn: Bevezetés a cigánység egészségügyi és szociális helyzetével kapcsolatos forrásokba. In: Rác Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023. 220–223.

⁴⁷ *Telepfelszámolással kapcsolatos megkeresés a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály részére*, III. kerületi tanácselnök, 1981. október 29. BFL, XXIII. 102.e 2.

⁴⁸ *Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.

A Bécsi úti iskola, a cigányosztály és az integrációs kísérlet

A Bécsi úti Általános Iskola cigányosztálya már az 1960-as években szerepelt a nyilvánosságban. A *Magyar Nemzet* egy 1970-ben megjelent cikkében⁴⁹ idézett Sziklai Imrétől, aki 1962 óta tanította a III. kerületben letelepedett „lóvár”, azaz a kóborló életforma idején lócsiszársággal foglalkozó és „khelderash”, azaz üst-foltozó oláh cigányok gyermekeit. A cikk állítása szerint az ekkor még csak tíz éve letelepedett, volt vándorcigányok gyerekeinek egyértelműen kedvezőbb oktatási-nevelési forma lehetett az iskolai elkülönítés. A szerző szerint nem valós, csak „tetszetős” érv volt az, miszerint „*a cigányok külön oktatása-nevelése faji diszkrimináció*”. Szerinte a valóságban a cigányok bizonyos rétegei — például a „lovárok” és „khalderashok” — még letelepedett állapotban is olyan szociális és pszichoszociális hátrányt jelentettek gyermekeik számára, hogy a normális általános iskola feltételei között nem lettek volna képesek helytállni.⁵⁰ A feljebb már idézett cigánygondozó, Laczkó Teréz is kiemelte a telepen élők nyelvi sajátosságait, szerinte a gyerekek ekkoriban legfeljebb 20–30 szót ismertek magyarul. Ez a nyelvi hátrány a cigánygondozó szerint halmozódott, mivel a Mocsaras dűlői gyerekek nem jártak bölcsődébe, óvodába, nehéz volt őket megtalálni. Laczkó szerint pedig így a gyerekek a legtöbb esetben kétszer járták az első osztályt; míg az első év azzal telt el, hogy az elsős tanítók magyarul tanították beszélni őket, addig a második évben tanulhatták a tananyagot. Laczkó arról is beszámolt, hogy a legtöbb családot háromszor, négyszer kellett meglátogatni, mire a gyerek adatait megtudta. A jelentés szerint arra is a cigánygondozó folyamatos buzdítása volt szükséges, hogy a gyerekek rendszeresen bejárjanak az iskolába. A szülők ugyanis kétféleképp reagáltak: jobbik esetben már másnap küldték a gyermeket, rosszabb esetben Laczkó szerint a család nem foglalkozott a „kéressel”. Ilyenkor az osztályfőnökkel közösen még egyszer kimentek, utána pedig már küldték a felszólításokat, majd a feljelentéseket. Úgy tűnik, a felszólítások nem érték el a céljukat, mert ahogy Laczkó fogalmazott: *az „ilyen hiányzások miatt a tanuló megbukik, mert hiányzásai miatt nem osztályozható”*.

A Bécsi úti iskola cigánygondozója még számos más problémát is taglalt jelentésében, például az iskolai tanulmányoknak a korai terhesség miatti abbahagyását, a tanulók nagyfokú mozgását a szülők munkahelyváltoztatása miatt, illetve

⁴⁹ „Cigányosztály” és integráció. *Magyar Nemzet*, 1970. december 30.

⁵⁰ Itt visszautalhatunk a Hajnáczy Tamástól már feljebb idézet gondolatra, amely szerint a korabeli hatalom és a nyilvánosság számára a „cigány életforma” egyszerre jelentett kulturális elkülönülést és hátrányos szociális helyzetet, miközben, és ahogyan azt Hajnáczy is megjegyzi: a „*cigány lakosság besorolása és jellemzése messze elrugaszkodott a valóságtól, inkább a dokumentum [párthatározat] elkészítőinek a véleményét, meglátásait tükrözte. Néhány kivételtől eltekintve a cigányság egyáltalán nem folytatott vándor életmódot.*” Hajnáczy, 2017. 11.

a fertőző betegségek, a rüh és a tetű nem megfelelő kezelését. A jelentés végén Laczkó még kitért a szülők és az iskola hiányos, nem kielégítő kapcsolatára, de megjegyezte: „*Ez, ismerve tanári karunkat, nem a nevelők hibája.*” Bár a jelentés tükrözi a többségi társadalom normáihoz való idomulás elvárásait és a Mocsaras dűlön élők nehézségeivel szembeni előíró, akár büntető hozzáállást, a Bihariné Holéczi Ágnessel folytatott interjújában Laczkó Teréz alakja sokkal árnyaltabban tűnik fel. Holéczi szerint, aki pályakezdő tanárként egy időben dolgozott Laczkóval, a cigánygondozó – aki maga is nehéz körülmények közül, állami gondozottként került a pályára –, munkáját nagy vehemenciával végezte, a gyerekekkel gyakorlatilag „szimbiózisban élt”. Feladatköréhez tartozott, hogy reggel a beérkező gyerekeket megfürdette, tiszta ruhába öltöztette, megreggeliztette, majd egész nap velük volt, segített nekik leckét írni, a kapott támogatási összegből pedig igyekezett felruházni őket, higiéniai eszközöket venni. Végezetül, a szülőkkel is folyamatos kapcsolatot tartott fent.⁵¹

Bár a cigánygyermek iskolai elkülönítésének megszüntetésére már az 1960-as évek elején született intézkedési tervet,⁵² amely a beilleszkedést egyrészt a nevelők, osztályfőnökök, ifjúsági szervezetek intenzívebb jelenlétével, a cigány családok életébe való aktív bevonódással, másrészt az érintett iskolák fokozottabb tárgyi, anyagi támogatásában látták, a III. kerületi cigányosztály létjogosultsága, vagyis a roma és nem roma gyerekek iskolán belüli szigorú elkülönítése csak az 1970-es évek közepén kérdőjeleződött meg, amikor Lojkó Lakatos József pályakezdő tanítóként az iskolába került. Lojkó visszaemlékezései szerint⁵³ a cigányosztály létét és mindennapos működését számos diszkriminatív és a mából talán az embertelenség határát súroló körülmény jellemezte. Ahogy erre írásom elején is utaltam, a 46 fős osztályban vegyesen voltak az elsőtől felfelé a gyerekek, a legidősebb tanuló az osztályban egy 14 éves lány volt, aki tolmácsolt a lovári nyelven beszélő gyerekek és a romungróként⁵⁴ a nyelvet ekkor még nem ismerő tanító között. Lojkó Lakatos reggelente egyedül szedte össze a gyerekeket, így sokszor akár másfél óra is volt, mire bejutottak az iskolába és elkezdődhetett a tanítás. A gyerekeket egy alkalommal szülői beleegyezés nélkül a Váci úti fertőtlenítő állomásra vitték, ahol mindenkit együtt lemeztelenítve fertőtlenítettek. Ez az eset, mely megalázó, embertelen mivoltában nagyon hasonlított az 1940-es évektől egészen az

⁵¹ Interjú Bihariné Holéczi Ágnessel a Bécsi úti Általános Iskola cigányosztályáról. Készítette György Eszter, 2024. április 18.

⁵² Intézkedési tervet a cigánygyermek iskolai elkülönülésének megszüntetésére, 1961. november 29. Jung Eszter: Romák a Kádár-kori oktatásügyben. In: Rác Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023. 268–270.

⁵³ Interjú Lojkó Lakatos Józseffel a Bécsi úti Általános Iskola cigányosztályáról. Készítette: György Eszter, 2024. május 23.

⁵⁴ A Magyarországra legkorábban betelepült, magyar cigánynak vagy romungrónak nevezett csoport, amely a lovári nyelv használatát a legkorábban elvesztette.

1980-as évekig tartó kényszermosdatások⁵⁵ gyakorlatára, illetve a cigánygyerekek menzán használt bögréinek piros pöttyel való külön jelölése (melyet Daróczi Ágnes népművelő és roma aktivista is felidéz egy vele készült interjúban⁵⁶), Lojkót annyira felháborította, hogy botrányt csapott, amelynek következtében hamarosan kirúgták az iskolából.

Míg Lojkó visszaemlékezése szerint az iskolába (az óbudai és különösképpen a Mocsaras dűlői roma családokkal intenzíven foglalkozó) Solt Ottília és a SZE-TA⁵⁷ segítségével került egy mosógép, amivel rendszeresen ki tudták mosni a gyerekek ruháját, addig a kerületi beszámolók arról tanúskodnak, hogy a fővárosi és a kerületi tanács is támogatta az iskolát és azon belül a cigányosztályt azzal, hogy korszerűsíthessék az épületet. Egy 1974-es újságcikk szerint az iskola 5 millió forintot kapott az épület átalakítására és bővítésére, valamint a szegregált cigányosztály helyett lépcsőzetesen bevezetett, fokozatosan a többi osztályba integrálódó iskolaotthonos osztály számára eszközvásárlásra, belső átalakításra, zuhanyozó létesítésére a Fővárosi Tanács 200 000, bútorzatra a III. kerületi tanács 30 000 forintot utalt ki. Az újjászervezett rendszerben két pedagógussal, egy egészségügyi dolgozóval és egy takarítóval bővült az iskola, illetve az év decemberétől előkészítő tanfolyamot is szerveztek a legkisebbek számára.⁵⁸ A felsorolt intézkedések ellenére az iskolába járó gyerekek életkörülményei ekkor – a telepfelszámolások előtt – még nem változtak. A cikk idézi Lojkó Lakatost, aki arról számolt be, hogy bár többször jártak a kerületi rendelőintézetben,

„a gyógykezelés hosszadalmas és részben hatástalan, mert a putrikban könnyen terjed a fertőzés. Amíg az életviszonyok nem változnak meg gyökeresen, mindig számíthatunk hasonló fertőzésekre.”

Lojkó, mint erre feljebb utaltam, csak egy tanévet tanított az iskolában, felháborodását, melyet a cigányosztályba járó telepi gyerekek elkülönítése, a nem roma iskolásokhoz képest rosszabb minőségű, sokszor méltatlan iskolai helyzete okozott, az iskola rendőrségi feljelentéssel és kirúgással torolta meg. Interjúnkban Lojkó Lakatos azt is kiemelte, hogy rajta kívül az iskolában még egyetlen roma

⁵⁵ A kényszermosdatások megalázó, dehumanizáló gyakorlatát több tanulmányban is feldolgozták, illetve Sára Sándor *Feldobott kő* (1969) című filmjében is felbukkan. Lásd Bernáth Gábor: *Kényszermosdatások a cigánytelepeken*. Roma Sajtóközpont Könyvek 3, Budapest, 2002.

⁵⁶ Kalla Éva interjúja Daróczi Ágnessel: „A nyelv valami csoda folytán ezer év után is él még, pedig nincsen nyoma annak, hogy lett volna Cigányország”. *Mesecentrum.hu*, 2023. augusztus 2. <https://mesecentrum.hu/mediatar/interjuk/valami-csoda-folytan-ezer-ev-utan-is-el-meg-pedig-nincsen-nyoma-annak-hogy-lett- volna-ciganyorszag.html> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁵⁷ Szegényeket Támogató Alap, 1979-ben jött létre spontán civil szerveződésként, *Huszedik Század Emlékezete Digitális Archívum*, <https://hsze.hu/da/szegenyeket-tamogato-alap-szeta-rovid-tortene> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁵⁸ Benkő Attila: Hogy ők is bef jezék az általános iskolát. *Pedagógusok Lapja*, 1974. december 7.

származású dolgozó volt ekkor – egy takarítónő, ő viszont a botrányok során nem állt ki mellette, mert féltette az állását. Lojkó Lakatos József később filmrendező lett, díjnyertes diplomafilmje, az *Elfelejtett holtak*⁵⁹ volt az első dokumentumfilm Magyarországon, amely a roma holokauszt történetével foglalkozott.

Réger Zita, aki nyelvészként az 1970-es évek elejétől vizsgálta a roma gyermekek kétnyelvűvé válásának folyamatát, az 1976/77-es tanévben egy egész kutatást szentelt a Bécsi úti iskolának, az ekkorra már nem szegregáltan tanuló roma gyerekek nemcsak nyelvi, de általánosságban vett iskolai fejlődésének. Vizsgálatában⁶⁰ az óbudai, már vegyesebb képet mutató cigány tanulók eredményeit hasonlította össze egy esztergomi, osztatlan cigányosztályéval. A két iskola összevetését az is indokolta, hogy a Mocsaras dűlőre költöző roma családok nagy része Esztergomból érkezett, így a két kiválasztott csoport között akár rokoni szálak, de a hasonló kulturális háttér mindenképpen fellelhetőek lettek volna. Réger kimutatása szerint a Bécsi úti gyerekek, a még nyilvánvalóan fennálló nehézségek mellett is sokkal pozitívabb képet mutattak az esztergomiaknál, és ezt a szerző egyértelműen a szegregált osztály megszüntetésével, illetve az intenzív tanítói és napközis pedagógusi figyelemmel magyarázta. Annak a jelentőségére is kitért, hogy a gyerekek a korábbi – vagyis a Fővárosi Pedagógiai Intézet kezdeményezése előtti évekhez, az osztatlan cigánytanulócsoporthoz képest – elkezdheték az egész épületet, az iskola közös helyiségeit is használni. Réger szavai pontosan jelzik, mekkora változást jelenthetett, hogy a roma gyerekek előtt „megnyílt” a menza, a tornatermek, a szaktantermek és az új úttörőszoba – az iskola olyan terei, amelyek ebben az iskolában is zárva voltak a cigánygyerekek számára. A szerző azt is hangsúlyozta, hogy a felsorolt változások nem csak a roma gyerekekre mint külön csoportra hatottak, de kedvező irányban alakíthatták a cigány és a nem cigány gyermekek kapcsolatát is. Mivel az 1970-es években még intenzív diskurzus folyt az iskolai szegregáció szükségességéről, a cikk véleményem szerint mérföldkő lehetett a vita eldöntésében. Réger egyértelműen fogalmazott:

„Meggyőződésem, hogy a cigánygyerekek iskoláztatásában összehasonlíthatatlanul jobb eredményt lehetne elérni, ha az illetékes szervek a sokszor kétes eredményeket hozó, állandósuló cigányosztályok fenntartásának, felszerelésének költségeit az intenzív iskola előtti nevelés megszervezésére, egészségügyi és szociális gondozásra, korrepetálásra fordítanák. Az óbudai kísérlet meggyőzően bizonyítja, hogy a cigánygyerekek beillesztésének ez a járható útja.”⁶¹

⁵⁹ *Elfelejtett holtak*, 1981, <https://www.imdb.com/title/tt5993956/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁶⁰ Réger Zita: Cigányosztály, „vegyes” osztály : a tények tükrében. *Valóság*, 1978/8. 77–89.

⁶¹ Réger, 1978/8. 88.

Az elkülönített cigányosztály tehát 1977-ben megszűnt, ennek ellenére Bihariné Holéczi Ágnes, aki 1978-79-ben tanított az iskolában, az interjúnk során még bőven felidézett olyan, a tanításhoz kötődő emlékeket, amelyek a roma gyerekek továbbra is kiugróan hátrányos helyzetére utaltak. Hasonlóan azokhoz a gyakorlatokhoz, amelyeket Lojko Lakatos József is felidézett pár évvel korábbról, még Bihariné idején is megszokott volt, hogy reggelente, illetve év elején, az új tanulók megtalálása érdekében a tanítónők kimentek a Mocsarasba, és összeszedték a gyerekeket, valamint ekkor is bőven voltak olyan, cigány anyanyelvű tanulók, akik csak az iskolában tanultak meg magyarul. Bihariné szerint több tanítónő megtanult cigány nyelven, hogy tudjon kommunikálni a gyerekekkel, ez azonban nem volt feljük elvárás, önszántukból tették. Az egykori pedagógus interpretációjában az iskola dolgozói általánosságban empatikusan, segítőkészen fordultak az esetenként még ekkor is telepen élő, kirívóan szegény és hátrányos helyzetű tanulók és családjaik felé. Ő maga tanárként a Mocsaras dűlőn nem járt, de a téglagyári cigánytelepeken többször is; pályakezdő pedagógusként lelkes és elhivatott volt, jó viszonyt ápolt a tanítványaival és azok családjával is.

Interjúnkban felidézte egy különösen nehéz körülmények között nevelkedett roma tanuló példáját, akinek sorsát nem csak ő, de az Óbudán később „pingpong-dokiként”⁶² elhíresült Faragó Sándor háziorvos is igyekezett egyengetni. A fiú zenész cigány családból származott, nagymamája nevelte, mivel az apja – bár anyagilag támogatta a családot –, sokat volt úton, az anyjáról pedig semmit sem lehetett tudni. Bihariné szerint a tanuló otthona leginkább egy garázsra hasonlított, egyetlen helyiségből állt, nem volt ablaka. Az egykori pedagógus szerint – bár a Bécsi úti iskolába bőven jártak hátrányos helyzetű, nem roma gyerekek is – ezekben a téglagyári, borzasztó körülményeket nyújtó épületekben csak cigány családok laktak. Az említett tanuló okos fiú volt, Bihariné pedig nagyon igyekezett segíteni neki, hogy hátrányos helyzete ellenére tovább tudjon tanulni. Amikor a fiúról kiderült, hogy azért nem vették volna fel a preferált, nyíregyházi katonai iskolába, mert a fél fülére süket, akkor Faragó doktor soron kívül megműtötte. A nyolc osztály elvégzése után azonban a fiú mégsem tanult tovább, Holéczi szerint „*a barátai köre vitte magával.*” A telepelszámolás után Bihariné elmondása szerint a fiú családja az ugyancsak a külső Bécsi úti posta mellett, egy régi épületben kapott új lakást, ami, a korábbi lakhelyükhöz képest mindenképp előrelépésnek tűnhetett: félkomfortos volt, fürdőszobával és két szobával, így interjúalanyom szerint a fiút nevelő nagymama nagyon boldog volt a cserével.

⁶² Pingpong doki emlékezete – Akihez betérhettek az éjszakai csellengők. *Óbuda újság*, 2023. december 6. <https://obuda.hu/pingpong-doki-emlekezete-akihez-beterhettek-az-ejszakai-csellengok/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

A Bécsi úti iskola egykori tanárának visszaemlékezései egybevágóan azzal az 1982-es jelentéssel,⁶³ ami az óbudai romák lakáshelyzetét és szociális viszonyait térképezte fel a telepfelszámolás után. Ahogy erre a tanulmány elején is utaltunk, a központi irányelv a kerületben is érvényesült, vagyis úgy igyekeztek szétköltöztetni a cigány családokat, hogy ne egy blokkban legyenek, és „*felvegyék az adott környék szokásait*”.⁶⁴ A Bécsi úti iskolához tartozó családok zömét is, mint erre feljebb már utaltam, az újonnan megépített békásmegyeri lakótelepre költöztették. Az 1982-es tanácsi jelentés 81 családnál vizsgálta a telepfelszámolás utáni körülményeket, családlátogatások útján és a kerületi iskolák statisztikáit felhasználva. A jelentés szerint a telepekről kiköltöztetett családok nagy része beilleszkedett, otthonát tisztán, rendben tartotta, a szülők dolgoztak. A vizsgált családok mintegy egynegyedénél állapították meg, hogy gyerekeiket nem gondozta, a felnőttek munkaviszonnyal nem rendelkeztek. Külön figyelmet fordítottak a Békásmegyerre, a lakótelepi új lakásokba beköltöző családokra; itt azt találták, hogy a cigány családok 90%-a berendezte a lakását, tiszta, rendezett életmódot folytattak, gyerekeiket rendszeresen vitték óvodába, iskolába. A dokumentum ekkor a kerületi cigánylakosságot körülbelül 402 főre tette, akik az egész III. kerület területén, de zömmel a békásmegyeri lakótelepen éltek. Néhány család még maradt a Mocsaras dűlőn, illetve kisebb részük lakott Óbuda belterületén. A jelentés szerint összesen hét óbudai roma fiatal tanult középiskolában (szakmunkásképzőkben), a roma lakosság egy része pedig még mindig két nagy munkásszálláson élt.

A Bécsi úti iskoláról az utolsó dokumentum, amely ismereteim szerint fellelhető a levéltárban, 1983-ból származik. Az MSZMP Vörösvári-Bécsi úti Alapszervezetének beszámolójában⁶⁵ a Bécsi úti iskola az az év során tett szakfelügyelői látogatások alapján kedvező színben tűnik fel, ahol a pedagógusok nagyon lelkiismeretes munkát végeztek, és az

„igen nehéz gyerekösszetétel ellenére nem csupán a hátrányos helyzetűek leküzdése, de komoly előrelépés jelei mutatkoztak a pedagógusok és a gyerekek munkájában”.

A pozitív megítélés egy másik, kerületi iskolában tapasztaltakhoz képest is szembevetendő: a jelentés a Vörösvári úti iskolát sokkal problémásabb intézménynek láttatta, ahol a szakfelügyelők nemcsak a tanulmányi munkával nem voltak elégedettek, de az iskolások magatartása kapcsán is súlyos devianciákat észleltek. Az 1980-as évek második feléről már nem találtam forrásokat, a Bécsi úti iskola a rendszerváltás után átalakult. 1992-ben az Óbudai Waldorf Iskola megkapta a III.

⁶³ *Jelentés a kerületben lakó cigánycsaládok számának és szociális helyzetének alakulásáról*, III. kerület, Cigány Koordinációs Bizottság, 1982, BFL, XXIII. 102.e 2.

⁶⁴ Bihariné Holéczi Ágnes interjú, 2024

⁶⁵ *A vezetőség beszámolója az 1982-83-as tanévben végzett munkáról*, MSZMP Vörösvári-Bécsi úti Alapszervezete, HU_BFL_XXXV_8_c_1983_0197

kerületi önkormányzattól az épületet, azóta ez az intézmény működik a Bécsi út 375. szám alatt.⁶⁶ Az egykori Bécsi úti Általános iskola lokális emlékezte egy zárt Facebook-csoportban⁶⁷ él tovább, a 715 fős csoportba a tagok rendszeresen töltenek fel osztályfényképeket vagy más, a tanulóévekhez kötődő fotókat. 2024 áprilisában beléptem a csoportba, és megkérdeztem a tagokat, hogy van-e valami emléküik a telepfelszámolásokról, illetve a telepi roma gyerekek iskolába járásáról. A beérkezett válaszok mind arról szóltak, hogy az iskolába együtt jártak roma és nem roma gyerekek, az osztatlan cigányosztály ténye nem merült fel. Érdekes, hogy az egyik hozzászólás az elkülönítés kapcsán úgy fogalmazott:

„Külön roma ’napközis’ csoport volt hátul az emeleten, mellette zuhanyzóval, fertőtlenítővel. Ezt leszámítva nem voltak szegregálva, nem voltak külön ’roma’ osztályok. Akkoriban számolták fel a ’mocsaras’, zártak be a téglagyárak és szüntek meg a téglagyári munkáslakások.”⁶⁸

Eszerint a saját zuhanyzóval és fertőtlenítővel felszerelt napközis csoport nem merítette ki a roma tanulók iskolai szegregálásának tényét, inkább – egybevégyva a korabeli tanácsi iratok hangvételével – az elsősorban higiénias okokból szükséges megoldási módnak látszott. A fertőtlenítés és a roma gyerekek különhelyezési gyakorlatának dehumanizáló, morálisan megkérdőjelezhető mivolta a háttérbe szorult.

Az óbudai romák emlékezte

Az egykori óbudai cigánytelepeknek mára alig maradt látható nyoma – egyedül a Mocsaras dűlön maradt egy-két olyan, továbbra is nagyon rossz állapotú kis ház, amelyek kis mértékben az 1970-es évekbeli putrikhoz hasonlíthatóak. Mint azt az 1999-ben létrejött helyi civil szervezet, az Aquincum-Mocsáros Közhasznú Egyesület honlapján⁶⁹ kifejti, a rendszerváltás környékén a terület gazdátlansága, a mindent elborító illegálisan lerakott szemét, a parlagfű és az önkéntes terület-foglalók mind-mind rontották a lakosság közérzetét. Az egyesület interpretációjában ekkoriban úgy tűnt, hogy a Mocsaras hiányzik az önkormányzat térképéről;

⁶⁶ Óbudai Waldorf Iskola, https://waldorf-obuda.hu/iskolank/?_gl=1*19kcix1*_up*MQ..*_ga*NzE1NzMwNjUzLjE3MzQ5ODk4NzU.*_ga_HY5JT80SC1*MTczNDk4OTg3NC4xLjAuMTczNDk4OTg3NC4wLjAuMA (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁶⁷ Bécsi úti Általános Iskola Facebook zárt csoporthttps://www.facebook.com/groups/821876577829306?multi_permaLinks=8233265043357052 (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁶⁸ Sz. Z. hozzászólása a Bécsi úti Általános Iskola Facebook csoportban feltett kérdésemre, 2024. április 10.

⁶⁹ Aquincum-Mocsáros Egyesület, <http://www.mocsarosegyesulet.hu/page/egyesuletunk-megalakulasa> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

a közbiztonság, a közúthálózat, a közvilágítás, a csatornázottság, a kommunális beruházások hiányosságai folyamatos gondot okoztak. Ezen problémák kezelésére alapult a civil szervezet, amely azóta is igyekszik fejleszteni a területet, egyben kiemelten figyelni az egyedi természeti értékek megőrzésére.

A kerülethez kötődő roma történelem egyetlen olyan pontja, amire a mai társadalom emlékezik, az a roma holokauszt és azon belül a már említett, Bécsi úti téglagyárakból induló deportálás. A kollektív megemlékezés csak az elmúlt években formalizálódott: a kerületi cigány kisebbségi önkormányzat az óbudai önkormányzattal közösen 2021-ben avatott fel egy emléktáblát az egykori óbudai téglagyárak közelében, a Váradi utca 15/a. számú ház falán.⁷⁰ 2024 nyarán pedig, a holokauszt 80. évfordulójának kapcsolódó programok részeként ugyancsak a két kerületi – kisebbségi és többségi – önkormányzat kezdeményezésére pályázatot írtak ki a roma holokauszt áldozatainak emléket állító köztéri alkotás létrehozására. A Bécsi úti egykori téglagyárak helyén felállítandó roma holokauszt emlékművet Oláh Norbert képzőművész fogja elkészíteni, a felavatásra várhatóan 2025-ben kerül sor.⁷¹

Az, hogy cigánytelepek léteztek a 20. század második felében Budapest külsőbb kerületeiben, így Óbudán is, a városi térben semmilyen módon nem érzékelhető. Az államszocialistakori cigánytelep-felszámolás minden lokális nehézség és mérési bizonytalanság ellenére sikeres projektnek volt tekinthető, a tanácsi szervek, a különböző főosztályok, a pártfunkcionáriusok, a rendőrök és az egészségügyi szakemberek pár év alatt el tudták tüntetni a főváros „szegényfoltjait”. Bár a levéltári iratok meglehetősen hiányosak, a rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, az óbudai telepfelszámolás nem tért el lényegesen a többi kerületben zajló akcióktól, inkább a kísérleti cigányosztály egykori léte az, amely a városrészét valamilyen mértékben kiemeli a többi kerület romaszempontú helyi történetéből. Arról, hogy az egykor a telepeken élő roma lakosság hova költözött, mekkora részesülnek sikerült a minőségibb lakhatás biztosítása után integrálódni a többségi társadalomba annak elvárásai mentén, nagyon nehéz adatokat, információkat kinyerni a fennálló forrásokból.

⁷⁰ „Évről évre el kell jönnünk ide” – Emléktábla avatásával tisztelegünk a roma holokauszt áldozatainak emléke előtt, Óbuda.hu, 2021. augusztus 2. <https://obuda.hu/evrol-evre-el-kell-jonnunk-ide-emlektabla-avatasaval-tisztelegtunk-a-roma-holokauszt-aldozatainak-emleke-elott/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁷¹ Megvan a nyertes pályázat a roma holokauszt áldozatai előtt tisztelgő emlékhely megalkotására, Óbuda.hu, 2024. augusztus 15. <https://obuda.hu/megvan-a-nyertes-palyazat-a-roma-holokauszt-aldozatai-elott-tisztelego-emlekhely-megalkotasara/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benkő Attila: Hogy ők is befejezzék az általános iskolát. *Pedagógusok Lapja*, 1974. december 7.
- Bernáth Gábor: *Kényszermosdatások a cigánytelepeken*. Roma Sajtóközpont Könyvek 3, Budapest, 2002.
- Daróczi Ágnes – Bársony János: Kronológia a Pharrajimos Magyarországon. In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos – Romák sorsa a náciizmus idején*. Budapest: L'Harmattan, 2004.
- Demszky Gábor: „CS”. *Kritika*, 1980/10. 18–21.
- Fehér Katalin – Virág Tünde: Élet egy kisváros peremén. *Tér és Társadalom*, 2014/3. 50–65.
- Kemény István: A magyarországi cigányság helyzete (Kézirat 1971). In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián, Roma szociológiai tanulmányok*. Nyíregyháza: Ariadne Alapítvány, 1997.
- György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete: A Rom Som cigányklub története (1972–1980) In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom – Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017. 209–237.
- Hajnáczy Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.
- Hajnáczy Tamás: CS-lakás program. *Romológia*, 2017/14. 8–59.
- Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély*, 2021/2. 90–113.
- Hajnáczy Tamás: *Korszakváltások vagy ciklusváltások? Cigánytelepekkel kapcsolatos elgondolások és intézkedések a konjunkturális idő prizmáján keresztül, a 20. századi Magyarországon*. ELTE TÁTK, 2022.
- Kalla Éva: „A nyelv valami csoda folytán ezer év után is él még, pedig nincsen nyoma annak, hogy lett volna Cigányország”, interjú Daróczi Ágnessel. *Mesecentrum.hu*, 2023. augusztus 2. <https://mesecentrum.hu/mediatar/interjuk/valami-csoda-folytan-ezer-ev-utan-is-el-meg-pedig-nincsen-nyoma-annak-hogy-lett-volna-ciganyorszag.html> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)
- Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter (szerk.): *A magyarországi cigányok/romák, I. kötet*, Budapest, 2022.
- Dr. Kneffel Pál: A magyarországi cigánytelepek közegészségügyi helyzete, higiéniés problémái és feladatok. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások*. A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 195–220.

- Kovács József: A cigánylakosság lakás-helyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 41–49.
- Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 1989/8. 79–89.
- Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten.* Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2008.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Lewis, Oscar: The Culture of Poverty. *Scientific American*, 1966/4. 19–25.
- Mészáros György: A cigányság hagyományos életmódja kialakulásának sajátos körülményei, nevelhetőség; a velük szemben kialakult előítéletek és ezek hatása. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 73–100.
- Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a huszszü 19. század első felében. *Romológia*, 2017/13. 31–52.
- Dr. Papp Lajos: A Magyarországon élő cigánylakosság helyzete. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 1–15.
- Poós Ferenc: *A cigánytelepek felszámolása 1961-től napjainkig,* Szakdolgozat. Wesley János Főiskola, 1998.
- Rácz Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból.* Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023.
- Réger Zita: Cigányosztály, „vegyes” osztály : a tények tükrében. *Valóság*, 1978/8. 77–89.
- Solt Ottilia: Budapesti cigány gyerekek az iskolában. *Budapesti Nevelő*, 1975/2. 90–106.
- Virág Tünde: A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 2017/4. 45–62.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Jelentés a cigányság társadalmi beilleszkedésével és a cigánybűnözés helyzetével kapcsolatos tapasztalatokról*, Budapesti Rendőrőrkapitányság, 1974 február. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Beszámoló a cigánylakosság részére kiutalt lakások 1974-75 évi adatairól és a lakáshasználatbavétel tapasztalatairól*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi főosztály, 1976. április 15., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Cigánylakosság helyzetének javítását szolgáló intézkedések*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Városrendezési és Építészeti Főosztálya, 1976. szeptember 11., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Levél-tervezet Kiss Imre elvtársnak*, a III. kerületi tanács elnökhelyettese, 1977. november 11., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Jelentés a főváros területéről 1977-ben állami gondoskodásban részesült cigányszármazású kiskorúak gondozásba vételének okairól, szociális körülményeiről, neveltségi és fejlődési problémáiról*, 1978. augusztus 25., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Jelentés a cigánylakosság lakáshozjutásának, a lakások használatának tapasztalatairól, valamint a cigánytelepek felszámolására kidolgozott elképzelésekről*, Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály, 1979. május 23. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Beszámoló a fővárosi cigány gondozói hálózat eddigi tevékenységéről*, Bársony János, 1979. május 31. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Munkásszállásokon élő cigány dolgozók helyzete*, III. kerület, 1979. június 11., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Telepfelszámolással kapcsolatos megkeresés a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály részére*, III. kerületi tanácselnök, 1981. október 29. BFL, XXIII. 102.e 2
- Jelentés a kerületben lakó cigánycsaládok számának és szociális helyzetének alakulásáról*, III. kerület, Cigány Koordinációs Bizottság, 1982, BFL, XXIII. 102.e 2.
- A vezetőség beszámolója az 1982-83-as tanévben végzett munkáról*, MSZMP Vörösvári-Bécsi úti Alapszervezete, HU_BFL_XXXV_8_c_1983_0197

Személyi autonómia – egy bécsi gondolat európai keringője

Börries Kuzmany: *Vom Umgang mit nationaler Vielfalt: Eine Geschichte der nicht-territorialen Autonomie in Europa*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2024. 473 oldal.

Amikor a modern nacionalizmus felütötte a fejét Európában, az állampolgárok többsége nem olyan államban élt, amelyben a nemzet határai egybeestek volna az államával. Sok nemzeti mozgalom esetében nem voltak eleve adottak az önrendelkezés szükséges feltételei. Ezek a várólistára kényszerült nemzetek (egykorú megnevezéssel nemzetiségek) többnemzetiségű birodalmakban éltek, ráadásul sokszor szétszórta vagy olyan államokban, amelyekben nem ők voltak a tituláris nemzet.¹ Börries Kuzmany könyve azt a kérdést tárgyalja, hogy mit kezdhet az állam, és mit kezdhetnek a nemzetépítők ezzel a helyzettel. Kuzmany egyébként a Bécsi Egyetem oktatója, történész és szlavista, a 2023-ban lezárult *Non-Territorial Autonomy as Minority Protection in Europe* ERC-projekt vezetője. Ahogy arra a könyv címe is utal,² az etnokonfesszionális sokszínűség és az állam viszonyának összetett európai történetét Kuzmany a személyi elvű autonómia modelljével való kísérleteken keresztül meséli el.³ A történet a 19. század közepén indul az európai

* A szerző történész, az Augsburgi Egyetem (Universität Augsburg) posztdoktori kutatója. Email: anna.adorjani@uni-a.de, ID: 0000-0001-8752-5579

¹ Azért esett a választásom a „tituláris nemzet” kifejezésre, mert a precízebb, „az állam névadó etnikai közössége” kifejezés használata túl körülményes, az egyértelműbb „domináns nemzet” pedig olyan értékítéletet tartalmaz, amelyet nem minden esetben szeretnék implikálni. A kifejezést Rogers Brubaker munkáiból merítettem, de a szovjet nacionalizmus kutatásban már korábban használták. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 31. és 172.

² Szabad fordításban: *A nemzeti sokszínűség kihívása. A személyi elvű autonómia története Európában*. A szövegben minden fordítás tőlem származik.

³ Ebben a recenzióban a magyar szaknyelvben meghonosodott „személyi elvű autonómia” kifejezést használom az autonómia nem területi formájának leírására. Kuzmany könyve, ahogyan arra a címe is utal, a *nicht-territoriale Autonomie*, azaz a *nem területi elvű autonómia* terminust alkalmazza. A nemzetközi szakirodalomban a *non-territorial autonomy* kifejezés honosodott meg, mivel a személyi autonómiának és a személyiségi elvnek megfelelő *personal*

többnemzetiségű birodalmakban, az I. világháború után pedig a területükön létrehozott utódállamokban folytatódik, és a nemzetközi kisebbségvédelmi intézmények szférájával záródik. A könyv elkalauzolja az olvasót a Habsburg és az Orosz Birodalom, illetve utódállamaik minden szegletébe, és lenyűgözően gazdag forrással bizonyítja, hogy a nemzeti kulturális autonómia személyi elvű változatát a századfordulótól a két világháború közötti időszakig politikusok és politikai gondolkodók az ideológiai spektrum minden oldalán ismerték, tárgyalták, és olykor alkalmazni is próbálták. Kuzmany olyan politika- és eszmetörténetet kínál, amely a személyi elvű autonómiát úgy fonja bele az európai történelem szövetébe, hogy közben alig mozdul ki Közép- és Kelet-Európából.

Egy gondolat íve

Kuzmany a személyi autonómia európai történetébe az osztrák pillendorfi és kremseri alkotmánytervvel vág bele, de az 1848-as forradalom utáni Magyarországra is áttekint, hogy bemutassa Kossuth Lajos és Eötvös József ilyen irányú gondolatki-sérleteit, és még az erdélyi román Andrei Şaguna felirata is szóba kerül, amelyben a román nemzet jogi köztestületként való elismerését kérte. Az olvasó megismerheti a többnemzetiségű birodalom államtudományában és a föderalizmus kérdéseiben jártas liberális osztrák jogtudósokat – Adolf Fischhofot, Edmund Bernatzikot, Rudolf von Herrnrittet és Josef Lukast –, és szó esik Ferenc Ferdinánd trónörökös nagyosztrák (*Grossösterreich*) tervének olyan elemeiről is, amelyeket a személyi alapú autonómia gondolata ihletett. A személyi elvű autonómia atyjai, Karl Renner és Otto Bauer mellett Kuzmany színre hív szlovén, cseh és magyar marxistákat is, akik aktívan részt vettek a kulturális autonómia ezen típusáról való gondolkodás alakításában. Noha a könyv kimondottan a személyi autonómia modelljének transzferét és kulturális adaptációjának mikéntjét kívánja vizsgálni – nem pedig Renner szellemi örökségét –, olykor mégis számonkéri az adaptációkon, ha azok eltérnek az „eredeti”, renneri változattól, és nem hangsúlyozza kellőképpen Bauer munkásságának a kulcsszerepét abban, hogy az ausztromarxista modell szárnyra kelt (*ein politisches Konzept auf Reisen*) (47., 157., 233.). Nem így a morva, bukovinai, galíciai és boszniai tartományi kompromisszumok nem territoriális elemeinek esetében, amelyeknek transzferére, visszhangjára és fogadtatására az Orosz Birodalomban és a két világháború közötti időszakban Kuzmany következetesen kitér, és nem rangsorolja azokat a személyi elv valamilyen ideáltípusához való hűségük szerint.

---

autonomy vagy *personality principle* jelentése többértelmű. Az angol tudományos és köznyelvben a *personal autonomy* elsősorban az egyén szabad, külső irányítástól vagy kényszerítől mentes akaratát és független döntéshozatalát jelenti. A magyar szakirodalom gyakran kulturális autonómiaként is hivatkozik a nemzeti autonómia nem területi elvű típusára.

Kuzmany monográfiájának egyik fő tézise az, hogy a személyi autonómia oroszországi elmélete és gyakorlata az osztrák gondolati és alkotmányos kísérletektől függetlenül alakult ki organikusan a helyi közigazgatási és nemzetiségi kérdésekre adott válaszokból és az azokat leíró fogalmi hálóból. Ebben kulcsfontosságú szerepe volt Simon Dubnow orosz zsidó történésznek és a birodalom területén élő különféle politikai irányultságú zsidó közösségeknek, amelyek közül a teljesség igénye nélkül a Néppártot (Folkspartei), az Általános Zsidó Munkás Bundot és a Zsidó Szocialista Munkáspártot (SZERP) emelném ki itt. Oroszországban nem csupán nemzetiségi és vallási csoportok, hanem liberális és marxista irányultságú pártok is – a legfontosabb ezek közül a liberális kadet párt – magukévá tették a személyi elvet, gyakran a pártvezetőségben aktív zsidó párttagok közvetítése nyomán. A februári forradalmat követő időszakból Kuzmany öt paradigmaticus esettanulmányon keresztül mutatja be a személyi autonómia rugalmasságát a helyi viszonyok, illetve az intézményi és eszmei hagyományok függvényében: a zsidó autonómián, az ukrán autonómiatörvényen, az oroszországi muszlimok autonómiáján, a szibériai regionális reformmozgalom kisebbségvédelmi rendelkezésein és a Távol-keleti Köztársaság alkotmányának nem territoriális elemein keresztül. A szerző arra jut, hogy a személyi elvű autonómia lendületes gyakorlatba ültetése 1917-től a forradalmi szocialista Oroszország minden szegletében arra mutat, hogy akkor a nemzetiségi arányosság rendezésének széleskörűen ismert megoldása volt.

A személyi elvű autonómia két világháború közötti történetének elmondására Kuzmany négy paradigmaticus esetet választott ki, ezzel is megerősítve a tézisét, miszerint az autonómiának ez a változata az ideológiai paletta egyik szélétől a másikig alkalmazható volt. A Szovjetunió a személyi autonómia kommunista változatát képviselte, Ukrajna és a balti országok a liberális változatát, a Szudétánémet Párt pedig az illiberális radikális jobboldali interpretációt. A szerző ezeken az eseteken azt vizsgálja, hogy a személyi autonómia gondolata milyen utakon jutott el az egyes politikai aktorokhoz, elemzi az autonómiával járó kompetenciák és a legitimitáció kérdését, és hogy mely esetben milyen kritériumok alapján állapították meg az egyének nemzeti hovatartozását. Jóllehet a szerző meggyőzően érvel az általa kiválasztott esetek reprezentativitása mellett, a történetből hiányzik a személyi autonómia sorsának 1918 utáni alakulása Ausztriában, amelyre a szerző mindössze két bekezdést szánt. Ezekben Kuzmany leírja, hogy az ausztromarxista Karl Renner, a személyi autonómia atyja, amikor 1919-ben kancellárként képviselte az új Ausztriát a párizsi békekonferencián, Cseh- és Morvaország német területeinek Ausztriához csatolásáért agítált, ha pedig az nem volna lehetséges, akkor területi autonómiát kért. Renner a személyi autonómiát a nemzetállamok és a nemzeti kisebbségek világában csak a harmadik legjobb megoldásként rangsorolta (370–371.). Erről a nemzetközi kisebbségvédelmi intézmények világában sokan másféleképpen gondolkodtak, ahogy azt a szerző részletesen demonstrálja a monográfia utolsó fejezetében. A könyv utolsó egysége a párizsi béketárgyalásokkal indít, és

a Nemzetek Szövetségén keresztül az Európai Nemzetiségi Kongresszussal zárul. Különböző politikai és intézményi szereplők munkásságát bemutatva annak a lehetőségét elemzi, hogy miként egyeztethető össze a nemzeti kisebbségek védelme az etatista szemlélettel.

A kör négyszögesítése

A nemzetközi szakirodalomban meghonosodott „nem területiális autonómia” fogalma – amelyet azonban a közérthetőség kedvéért ebben a szövegben személyi elvű autonómiának fordítottam – egyfajta metahistorikus ernyőfogalom, azaz a századfordulón jellemzően nem ezzel a kifejezéssel írták le azt, amit ma értünk rajta. Kuzmány a „nem területi elvű megállapodások” (*nicht-territoriale Arrangements*) kifejezést tartaná pontosnak, mivel ezek az egyezmények gyakran nem teljes autonómiát, hanem csupán csoportarányos képviselőket biztosítottak, de aztán mégis kitart a már meghonosodott *nicht-territoriale Autonomie* kifejezés mellett (2–9).⁴ A személyi elvű autonómia története szorosan összefonódik az európai modern nacionalizmus történetével, amikor többnemzetiségű államokban a nemzetiségek méltányos képviselőre tesz kísérletet. Ehhez a modern nacionalizmus két, a multinacionális birodalmakban gyakran összeegyeztethetetlen elvét kell összehangolja. Az egyik a nemzetiségi elv, azaz, hogy minden nemzetiség maga kormányozhassa önmagát, a másik a többség elve, amely a demokratikus tanácskozó és jogalkotó testületek bevett döntéshozási gyakorlata, és figyelmen kívül hagyja a nemzetiségi szempontokat. A személyi autonómia úgy oldja fel ezt a dilemmát, hogy a birodalom többnyelvű területein nemzetiségi alapú választói kúriákat hoz létre. A nemzeti hovatartozás érzését a nemzeti regiszterek vagy kataszterek dolga objektiválni és jogi formába önteni (28–46.).

Mi a személyi alapú autonómia minimuma? Mi az, ami összeköti ezeket az időben és térben szerteágazó megállapodásokat, amelyeket a könyv az olvasó elé tár? Kuzmány szerint az egyik ilyen a kollektív jogok iránti nyitottság: az autonómia jogalanya egy köztisztület (*öffentlich-rechtliche Körperschaft*). Ugyanakkor Yvonne Donders munkásságára támaszkodva Kuzmány úgy érvel, hogy az egyéni és kollektív jogok kölcsönösen nem kizárják, hanem inkább kiegészítik egymást. (368–369).⁵ Ezért a szerző a személyi autonómia modelljének különböző változatait az egyéni és csoportjogok spektrumán helyezi el, amelyen azért az esetek többsége a csoportjogi megoldásokhoz esik közelebb. A Habsburg Birodalomból hozott példákban a jogalany jellemzően az etnokonfeszionális csoport, amelyhez azonban egyéni bevallás

⁴ A különböző nyelvű szakirodalomban meghonosodott kifejezésekről lásd a 3. lábjegyzetet.

⁵ Donders, Yvonne: Foundations of Collective Cultural Rights in International Human Rights Law. In: Andrzej Jakubowski (szerk.): *Cultural Rights as Collective Rights*. Brill – Nijhoff, 2016. 85–112.

és szándék szerint lehet odatartozni. A másik közös eleme ezeknek a megállapodásoknak a nem területi vagy személyi elv, azaz egy állam területén például a német nemzet(iség)hez lakóhelytől függetlenül bárki tartozhat, aki ezt óhajtja, és ilyenként gyakorolhatja állampolgári jogainak és kötelezettségeinek egy részét. A szerző nemcsak a csoport- és egyéni jog közötti kizárólagosságot vitatja, hanem a területi és nem területi elv közöttit is. A legtöbb nem területi elvű megállapodás azt mutatja, hogy helyi és regionális szinten a képviselő területi és nem területi formái kiegészítették, mintegy megkettőzték egymást: „területi autonómia, ahol lehet, személyi, ahol szükséges” („territorial wo möglich, personal wo nötig”, 92.).

A személyi elvű autonómia egyik alultárgyalt aspektusa, hogy bár az a liberális gondolkodásban gyökerezik és a modern nacionalizmus gondolati keretében értelmezhető, a gyakorlatban sokszor keveredett benne nemcsak az illiberális, hanem a rendi társadalom logikája is. A morva, bukovinai, galíciai és boszniai tartományi gyűlések konkordanciáját érintő „kiegyezéseket” elemezve a szerző például kiemeli, hogy az így regisztrált nemzetiségi csoportok kialakításában nemcsak modern nemzeti, hanem a *status quo* fenntartására irányuló rendi szempontok is érvényesültek (92–125.). A személyi alapú megoldások nem leváltották, hanem kiegészítették a rendi állapotokat, amikor például a nagybirtokosokat nem osztották nemzetiségi csoportokba Morvaországban (130–131.). A kompromisszum Bukovinában például négy vagyon és rend szerinti és öt nemzetiségi-vallási kategóriába osztotta a választókat (99–101.; 112–118.). A könyv olyan széles időszakot és földrajzi teret ível át, és a személyi autonómia modelljének annyi helyi változatát hasonlítja össze, hogy abból új és fontos összefüggések tetszenek ki. Kuzmány például arra is rámutat, hogy noha a személyi autonómia szakirodalma többnyire annak ausztromarxista változatára hivatkozik mint ősmoddellre, az I. világháború vége óta a kisebbségvédelem inkább az orosz mintát követte és valósította meg, amikor a személyi elvű autonómiával kísérletezett. Az Orosz Birodalomban a személyi alapú autonómiakísérletek – szemben a renneri modellel – nem a központi államszervezet gyökeres átalakításával akarták megvalósítani a nemzetiségek jogegyenlőségét, hanem azzal párhuzamos kulturális és oktatási intézményrendszert és arányos képviselőket valósítottak meg lokális és regionális szinten. Mivel ezek a megoldások mintegy a kisebbségben levő etnokonfesszionális csoportok jogegyenlőségét korrigálták helyi szinten, egyfajta nemzetiségi kisebbségvédelmet valósítottak meg nemzetállamiság nélkül.⁶

A monográfia számomra legizgalmasabb részei azok, amelyek a nemzeti hovatartozás kritériumainak meghatározásáról szólnak és arról, hogy ezek a kritériumok objektívvé és előíróvá tehetőek-e. Kuzmány számos példával szemlélteti, hogy lokális szinten milyen jogi, adminisztratív, közösségi és informális hagyományokat

⁶ Brubaker szerint a szovjetológia ebben az értelemben használta a tituláris és nem tituláris nemzet kifejezést. Brubaker, 1996. 33–38.

kellett összeegyeztetni a nemzetiségi választási kúriák összeállításakor mind a tartományi kiegyezések, mind pedig a két világháború közötti kisebbségi autonómiák esetében. Nem egyértelmű, de ugyanakkor nem is meglepő, hogy a népszámlálásokon megadott nyelvi preferenciát gyakran nemzeti hovatartozásként értelmezték. A szerző több kérelmet és panaszt is idéz, amelyben a kérelmezőt nem a megfelelő nemzetiségi kategóriába sorolták. Kuzmány részletesen elemzi azokat az érveket, amelyekkel a kérelmező arról akarja meggyőzni a hatóságokat, hogy más a nemzetisége, mint amelyet megállapítottak. A bevállás mellett megjelennek olyan objektív kritériumok is, mint a szülők nemzetisége, az iskolázottság nyelve, a gyermekek iskolájának nyelve, az egyesületi tagság, az „anyanyelv”, az otthon beszélt nyelv és egyéb, a kérelmező által relevánsnak ítélt kritériumok (126–156.). Ugyanakkor a nemzeti kúriáknak néha olyan etnokonfeszszionális csoportokat is meg kellett jeleníteniük, amelyek a statisztikákban nem szerepeltek: Bukovinában például a német és jiddis ajkú zsidók, a lengyel ajkú örmények, illetve az orosz ajkú ortodox lipovánok (99–101.). Ezek a lokális esetek szépen kirajzolják, hogy mi minden lehet a tétje a nemzeti hovatartozásnak, milyen elvek szerint formálódnak és módosulnak a nemzetiségi csoportok, és hogy ezeket a csoportokat a társadalmi-politikai akarat nem csupán leírja, hanem olykor létre is hozza.

* * *

A személyi autonómiáról való gondolkodás és a vele való kísérletezés tehát rávilágít számos, a modern nacionalizmus természetéből fakadó dilemmára. Kuzmány monográfiáját haszonnal forgathatják mindazok, akiket olyan kérdések foglalkoztatnak, mint hogy: Ki tartozik egy nemzethez? Ki dönti el, hogy ki melyik nemzethez tartozik? Mindenkinek tartoznia kell valamilyen nemzethez, és ha igen, akkor kizárólagosan egyhez? Mit akar a nemzet? Milyen kompetenciák tartoznak a kisebbségi vagy nemzetiségi autonómia hatáskörébe és melyek az államéba? És ki beszélhet a nemzet nevében? Át kell-e alakítani gyökeresen az államszervezetet ahhoz, hogy minden nemzetiségnek képvisellete legyen, vagy elegendő párhuzamos nemzetiségi kulturális, vallási és oktatási intézményeket létrehozni? Ezek közül sokra máig keressük a jó választ. A könyv erénye, hogy ezekre a kérdésekre az általa vizsgált időszakból számos konkrét lokális és regionális választ mutat be, elemez és kontextualizál. A könyv egyik legsajnálatosabb mulasztása pedig az, hogy adós marad az összegyűjtött válaszok rendszerezésével. Kuzmány a nemzeti sokszínűségről és a személyi elvű autonómiáról szóló monográfiája, bár gyakran implicit módon, a képviselati demokrácia mindennapi működésének gyökeréhez vezet el az olvasót, és fontos mondanivalója van azzal kapcsolatban is, hogy mi a nacionalizmus tétje. A könyv remek példája a transznacionális és összehasonlító történetírásnak.

BOKOR ZSUZSA*

A nemzet biológiája

Marius Turda: *În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă.*

[A tökéletes román keresése: nemzeti specifikum, faji degenerálódás, társadalmi szelekció a modern kori Romániában.] Iași: Polirom, 2024. 307 oldal

Hogyan határozható meg a románság biológiai alapja? Ki tartozhat a nemzethez, és mi legyen azokkal, akik nem részei ennek a biológiai testnek? Marius Turda¹ legújabb könyvének központi fogalma a nemzeti specifikum (*specificul național*), és fő kérdése az, hogy a faj² fogalma miként vett részt a nemzeti hovatarozás biológizáló folyamatában a modern kori Romániában. Ennek megértésére azokat a faji és eugenikai metaforákat veszi sorra a 19. század végétől a kommunizmus korszakáig, amelyek a román nemzet regenerálódásáról szóló politikai és ideológiai üzenetet erősítették meg.

* A szerző etnográfus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zsbo-
kor@yahoo.com; ID: 0000-0002-2878-2951

¹ Marius Turda biomedicina-történeti professzor az Oxford Brookes Egyetemen. Jól ismert szakértője a közép- és kelet-európai biopolitikáknak és az eugenika európai recepciójának. Munkái közé tartozik az *Eugenics and Nation in Early Twentieth-Century Hungary* (Palgrave, 2014.), a *Latin Eugenics in Comparative Perspective* (Bloomsbury, 2014.) és a *Historicising Race* (Bloomsbury, 2018.). Szerkesztőként többek között a *The History of East-Central European Eugenics, 1900–1945: Sources and Commentaries* (Bloomsbury, 2015.) és a *Religion, Evolution and Heredity* (University of Wales Press, 2018.) című kötetek fűződnek a nevéhez. Románul – a Polirom Kiadónál – a következő kötetei jelentek meg az utóbbi évtizedben: *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870–1950)* (2014.), az *Istorie și rasism. Ideea de rasă de la Iluminism la Donald Trump* (2019.).

² A faj (román: *rasă*) kifejezést jelen esetben arra a fogalomra értjük, amelyet a 19. század óta az emberi természetet magyarázó biológiai elméletek dolgoztak ki. Ezek a tudományos megismerési irányzatok eleinte, mint például a biológiai antropológia vagy a Francis Galton óta virágzó eugenika – fizikai, szociális és lelki tényezők megnevezése révén – különböző faji csoportokat azonosítottak be, ugyanakkor azon dolgoztak, hogy a csoporttulajdonságok ismeretében hogyan járulhatnának hozzá az egyes fajok feljavításához. A 20. században, különösen az I. világháború után ez a fogalom nagymértékben változott, és, túllépve a biológia és az orvostudomány keretein, Marius Turda kifejezésével élve, a „nemzeti hovatarozás biológizálásának” folyamatában vett részt, és igen gyakran a nacionalista politikák eszközüvé vált.

A kötet több szempontból is formabontó. Először is azért, mert a szerző – amint azt a romániai könyvbemutatóin több alkalommal is nyilatkozta – nem elsősorban a szakközönségnek írta a kötetét, hanem az volt a célja, hogy példák százai által kibontsa a biológiai alapokra helyezett nemzet fogalmát, és megértse, illetve megértesse, hogyan válhattak az eugenikából származó fogalmak a kizárás, a másságteremtés eszközeivé a történelem során. A kötet erkölcsi hozadéka pedig a *szembesítés* kíván lenni: a román társadalomnak meg kell ismernie ezt a fejezetet is a múltjából, és szembe kell néznie önmagával. A szembesülés a múltban elkövetett tettekkel, a felelősség felvállalása szükséges ahhoz, hogy a társadalom tovább tudjon lépni a *ki a román* „rögeszmén”, hogy a későbbiekben az ezzel járó megkülönböztetést/marginalizációt elkerülje.

A munka egyik különlegességét adja az is, hogy nem szövi át a szöveget a szakirodalmi intertextusok bonyolult hálójába. A 15 oldalas előszóban megtörténik a szakirodalomra való hivatkozás, a szerző számot vet azokkal a szövegekkel, amelyek a 20. század Romániájának történelmét próbálták megérteni az etnicitás, a nacionalizmus és az eugenika kérdésein keresztül. A kötet további, majdnem 300 oldala azonban kísérlet: a kötetet indító kérdésre fűzi fel a román nemzetteremtés-nemzetbiológia-eugenika-rasszizmustörténet egyes fejezeteit, folyamatos történetté rakja össze ezeket, és az esztörténeti fejezeteket a jogtörténeti és politikatörténeti epizódokkal olvassa össze. Megértéskísérlet, a források párbeszéde ez, vagy ha úgy tetszik, drámája.

A román történetírásban sokáig hiányzott a fajiságkoncepciókkal és -narratívákkal kapcsolatos elemzés, és – bár az utóbbi évtizedben jelentős lépések történtek e téren – a történészek ritkán nyúlnak vissza az ezekkel kapcsolatos forrásokhoz, hogy megpróbáljanak magyarázatot keresni olyan kérdésekre, mint a társadalmi szegregáció, az etnikai sztereotípiák, a kisebbségek másként való kategorizálása. Marius Turda ezeknek a fogalmaknak a változását és jelenlétességét ragadja meg ebben a kötetében.

A nagy mainstream nemzeti tendenciák megrajzolásán túl az teszi rendkívül izgalmassá a könyvet, hogy nem egy töretlen folyamatként tekint a nemzeti azonosság biologizálására, hanem számol a véleményformálók és fajleméletalkotók diverzitásával, azokkal a belső ellentmondásokkal, amelyek a nemzetállamépítés belső feszültségeit hordozzák. A faji alapon történő megkülönböztetés romániai története egy egybefüggő, lineáris, de szakaszaiban mégis rendkívül különböző folyamatokat mutat meg.

Miért fontos ez a munka?

Turda kötete egyfajta időbeli és térbeli keresztmetszetét rajzolja meg a román nemzeti specifikumnak. Nem szakítja ki abból az európai ideológiai és társadalomtörténeti

miliöből, amelyben létrejött, de igényt tart arra, hogy élesebb kontúrt kapjanak a helyi, belső karakterek. Romániának Németországgal, Franciaországgal, valamint Olaszországgal zajló kulturális párbeszédének minden bizonnyal voltak fontos következményei, és nemcsak a tudományos élet belső dinamikájára, hanem a biológiai antropológia mint tudományos diszciplína és az eugenika mint bioszociális és orvosi mozgalom fejlődésére is hatással voltak. Azonban – még ha a fajelméletek tekintetében át is vettek néhány nyugati kulturális modellt – a nemzeti sajátosságokkal kapcsolatos viták mégis a romániai realitásokat tükrözték. A szerző ebbe a gondolatba kapaszkodik, és a nyugati modellek adaptációját folyamatában vizsgálja, egyfajta *longue durée*-t ír le. Ez annál is inkább fontos, mivel a fajról való gondolkodás hosszú távú vizsgálata és feltérképezése segíthet jobban megérteni, hogy diszkurzív és konceptuális folytonosság van a 19. század utolsó évtizedének faji nacionalizmusa és az 1930-as és 1940-es évek eugenikus és biopolitikai programja között, amely végül többek között a zsidó és roma holokauszthoz vezetett.

A nemzeti biológiai testhez való tartozás követelményeinek felállítása természetesen nem csak az újonnan alakult román nemzetállamra volt jellemző, hiszen a 19–20. század fordulóján, majd a 20. század első felében egész Európán végigsöpört az eugenika, a faj feljavítása, valamint a fajismeret iránti lelkesedés. Az I. világháborút követően megalakult Nagy-Románia nemzetépítésében azonban kulcsfontosságú szerepet tulajdonítottak a hovatartozásnak, és az sem elhanyagolandó tény, hogy az ebben a biologizáló nemzetdiskurzusban részt vevők többsége már nemcsak a laborokba és a dolgozószobáikba bezárkózó tudós volt, hanem a nemzetállam sorsáról döntő, befolyásos intézményvezető is.

A román eugenikai mozgalom, ahogyan 1900 után és különösen 1918 után fejlődött, a román nemzetállam megteremtésére irányuló, szélesebb körű nemzeti projekthez viszonyítva határozódott meg. E cél elérése érdekében a román eugenikusok kettős küldetést vállaltak: egyrészt azonosítani akarták azokat a románokat, akiket védeni kell, másrészt pedig stratégiát dolgoztak ki, hogy meggyőzzék őket a nemzet jövőjéért viselt felelősségükről. Ezért is látja szükségesnek Turda az egyes regionális összefüggéseknek és az ország sajátos multietnikus környezetének a vizsgálatát, amelyben az eugenikus eszmék és gyakorlatok ebben az időszakban fejlődtek.

Más európai országokhoz hasonlóan a faj a modern Romániában is széles körben használt fogalomná vált. A 20. század elején konszenzus alakult ki Romániában azt illetően, hogy a faji kategóriát szükséges bevinni a nemzeti identitás-építés programjába. A román szerzők gyakran vitatkoztak a fogalom jelentéséről és ennek a helyi kontextusban, az etnikailag igencsak heterogén lakosságra való alkalmazásáról. A faj ebben az összefüggésben olyan fogalomná vált, amelyet a modern román állam politikai geometriájának legitimálására és igazolására használtak, nemcsak a többségi lakossággal, hanem az etnikai kisebbségekkel, különösen a zsidókkal, de a románokkal, a székelyekkel és a csángókkal szemben is. Ezt a faji

terminológiát az egyetemeken, kutatóintézetekben és az 1918 után létrehozott eugenikai központokban dolgozták ki, de a nagyközönség számára is elérhetővé tették: bemutatták a sajtóban és nyilvános konferenciákon értekeztek róla.

A kötet első fejezete ennek a folyamatnak az előzményeit tárgyalja, és komplex megközelítésben mutatja be a nyugaton szocializálódott 19. századi román tudósok ráhangolódását a fajelméletekre. Így kerül fókuszba Constantin Rădulescu Motru, A. C. Cuza és Aurel C. Popovici, akik Houston Stewart Chamberlain eszméit próbálták meg adaptálni. Rendkívül izgalmas látni, hogy a brit/német Chamberlain filozófiája, a román nemzetépítés 19. századi tendenciái, Mihai Eminescu és Lucian Blaga költők parasztságkonceptiója és a korban már elhatalmasodó antiszemitizmus miként ér össze, és hogyan harmonizál a román politikai kultúra más megközelítéseivel, például azzal az igénnyel, hogy a románoknak új nemzeti spiritualitásra van szükségük. Eminescu és a két világháború közötti követői számára a parasztság biológiai egység volt, amelyben az ősök öröksége, a népi vér és a lélek mutatkozik meg. A román paraszt – vallotta Rădulescu-Motru – nemcsak társadalmi, hanem etnikai kategória is volt, az egyetlen, amelyben a történetiség és a kollektív lelkeség egyesült, a nemzeti megújulás egyetlen forrása. Ebből kiindulva remélhetőnek vélte, hogy az „új lélek” kialakításának nemzeti projektjével egy időben ennek a rétegnek a kulturális mobilizációjára is sor kerül. Rădulescu-Motru azonban nem egy vidéki utópiát javasolt, az etnikai megújulás programját nem a múltba való visszatérésként, hanem a jövőre vonatkozó tervként fogta fel, a románok siralmas állapotának javítására irányuló általános erőfeszítés részeként. A romániai kulturális változás iránti vágytól vezérelve talán elkerülhetetlen volt, hogy Rădulescu-Motru is bekapcsolódjon a „zsidókérdés” körüli vitába – mondja Turda. Az ősiségmegtalálás és a falubiológia kérdésénél kapcsolódik Turda az antiszemitizmus és a kizárás problémájához is. A zsidóság mint betegséget hordozó faj képe az orvosi és eugenikai diskurzusból nőtt ki, elméleti hátterét jelentette a „zsidó ügynek” az I. világháború után, és megalapozta a kisebbségek kizárásának szükségességét a nemzetből, azaz orvosilag indokolta a marginalizációt.

A kötet második fejezete az antiszemitizmus kérdését vizsgálja, különösen a két világháború közötti időszak vonatkozásában. Az antiszemitizmus – mondja Turda – az antropológusok által kínált, a különböző emberi fajok morfológiai jellemzőinek változékonyságára és öröklődésére vonatkozó magyarázatokat használta fel a szegregációs és diszkriminációs politikák igazolására. Így került be a faji degenerálódás fogalma a tudományos nyelvből a közéletbe és a politikákba, fonódott össze az antiszemitizmussal és általában véve a románok és nem románok közötti interetnikus kapcsolatok biomedikalizációjával. Éppen ezért, hangsúlyozza Marius Turda, nem elég a politikai diskurzusokat tanulmányozni, ha meg akarjuk érteni a jelenséget, hanem az orvosi elméleteknek az antiszemitizmusra gyakorolt hatását is meg kell vizsgálnunk, azaz a faji tudományos elméletek jelenlétét a román nép degenerációjáról szóló 19. század végi és 20. század eleji vitákban Arthur de Gobineau, Henri

de Boulainvilliers, Bénédict Augustin Morel, Cesare Lombroso, Max Nordau fajelméleteihez kanyarodunk vissza, hiszen ezek olyan stigmatizációs és kizárásos szó-készletet alkottak meg, amelyet a századfordulón és azt követően, a két világháború között a román gondolkodók nagy része szívesen alkalmazott, és amely a zsidóságot mint a román népet degeneráló csoportot mutatta be.

A kötet harmadik nagyobb fejezete a biopolitika és nemzetantropológia fogalmait bontja ki, a két világháború közötti Iuliu Moldovan biopolitikáját és a köré épülő eugenikai iskolát, az eugenikai alapokra épülő intézményeket, majd a fajbiológiai, fajantropológiai kísérleteket veszi számba. Turda ebben a fejezetben az általa már korábban is elemzett szerológiai (vérszérum) és kraniológiai (koponyatan) kutatásokra is kitér, de ezúttal a kötetben megjelölt problémára varrja fel őket, és az érdeklí, hogy ezek a kutatások miként szolgálták a nemzeti önazonosság keresését, és hogyan járultak hozzá az etnikai másságdiskurzusok kialakulásához. Ez adja majd a kulcsot olyan korabeli alapművek megértéséhez is, mint például Petre Râmneanțu 1935-ös tanulmánya.³ Râmneanțu szerológia kutatásaiban izohemagglutináló eljárással dolgozott, és az volt a célja, hogy a Székelyföld magyar falvaiban megállapítsa a románok biokémiai faji indexét, majd azonosítsa azokat a falvakat, amelyek szerinte csak „felületesen székelyesedtek el” (vagyis azokat a településeket, ahol a „románok biológiai faji indexe” könnyen kimutatható). Râmneanțu a kutatásai eredményeit nem titkoltan nacionalista köntösbe burkolta, és nyílt szándéka volt, hogy ezeket a tudományos perspektívákat a szélesebb közönséggel is elfogadtassa. Turda ezekből az antropológiai kutatásokból bontja ki azt a székelységről kialakított, a két világháború között meghatározó képet is, amely szerint a lakosságnak ez a része fajilag nem alsóbbrendű, ezért asszimilálható, ellentétben olyan etnikumokkal, mint a zsidók vagy a romák.

Az eugenikusoknak a politikai és közgondolkodásra tett hatását azért fontos ilyen részletesen szemügyre venni, mondja, mert Romániában az 1940-es évek elején – akárcsak a fasiszta Olaszországban és a náci Németországban – a különböző radikális politikai javaslatok egy totalitárius biopolitikai államot szorgalmaztak, amelyet a román etnikai felsőbbrendűség megtestesítőjének tekintettek.

Bár a szerző nem tér ki részletesen erre, de megemlíti, hogy a Râmneanțu és csapata végezte szerológiai kutatás Észak-Erdélyben 1940 után is folytatódott, ám ezúttal magyar kutatócsapatok (például Malán Mihály és Csík Lajos) indították ezeket a Kolozsvári Egyetemen, egyfajta válaszként a román eugenikus kutatásokra.⁴

³ Râmneanțu, Petru: Cercetări asupra originii etnice a populației din sud-estul Transilvaniei pe baza compoziției serologice a sângelui. *Buletin Eugenic și Biopolitic*, 1935/1–3. 36–66.

⁴ Csík Lajos – Kállay Ernő: Vércsoportvizsgálatok kalotaszegi községekben. Kolozsvár: Minerva Kiadó, 1942.; Malán Mihály: Erdélyi magyarok és románok az embertan tükrében. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. Budapest: Athenaeum Irodalmi Kiadó, 1943. 1. köt., 599–667.

A kötet 4. fejezete egy újabb problémát kapcsol a nemzeti önismeret kérdésköréhez, ez a sterilizálás kérdése. Bár ténylegesen ilyen tárgyú sterilizációs törvény nem jött létre, Romániában is komoly vitákat generált ez a kérdés, a reprodukciós kontrollt számtalan törvény szabályozta, és a faji romlás fogalma bekerült a köznyelvbe. Jól szemlélteti ezt az 1940-es dekrétum, amely megtiltotta a zsidók és románok közötti házasságot,⁵ de az 1936-os Büntető törvénykönyv 446. cikkelye is, amely megtiltotta a 16 év alatti kiskorúak közötti házasságkötést, továbbá az együtt élő kiskorúakat és szüleiket pénzbírsággal és szabadságvesztéssel büntette, mivel ez a faji degenerációt előidéző bűntettnek („delictum de degenerare a rasei”) minősült.⁶ Az 1939. november 7-én bevezetett új Polgári Törvénykönyv és annak 1940-es felülvizsgált változata megerősítette az állam jogát a „tisztaság, az egészség és a társadalmi javulás” felügyeletére, beleértve az olyan házasságok megakadályozását, „amelyekből elfajzott, egészségtelen elmeállapotú gyermekek születnek”⁷. 1943-ban pedig Romániában is bevezették az új törvényt, amely kötelezővé tette az egészségügyi bizonyítvány bemutatását a polgári házasságkötéskor. Egyre nagyobb hangsúlyt kapott tehát a faj feljavításának kérdése és az állam felelősségvállalása ebben a folyamatban. A degenerálnak tekintett egyedek szaporodásának megállítása (a házasság előtti tanácsadással és az orvosi ellenőrzéssel), illetve a felsőbbrendűek szaporodásának elősegítése a kontroll olyan területeit jelentették, ahol a kizártak listázása magától értetődő volt. A kizárás tovább gyűrűzött a zsidók és romák eltávolítására irányuló akciókban a II. világháború idején (1942-ben 24 686 roma származású személyt deportáltak Transznisztria területére). Ebben a folyamatban meghatározó volt a román vér egész pontos definíciójára való törekvés, miközben a szakemberek és a végrehajtó intézmények számtalanszor arra panaszkodtak, hogy szinte lehetetlen megállapítani, ki a román és ki a roma.

A kötet záró fejezete túlmegy a két világháború rendkívül sűrű és feszültségekkel teli korszakán, és azt nézi meg, hogy az eugenikai metaforák és a nemzet faji alapjai miként változtak a II. világháború után. Romániában az 1945 utáni évtizedekben az eugenika már nem kapta meg azt a nyilvános elismerést és támogatást, amelyet a két világháború közötti időszakban, de látenszen jelen volt a közbeszédben és a tudományos diskurzusokban. Érdekes volt ezt az ideológiaátvitelt látni intézmények és személyek esetében is. A két világháború közötti fajkonceptióktól való teljes eltávolodás az 1950-es évekre tehető, ezúttal az orosz modellek átvételével és kizárólagos használatával. A romák faji másságának hangsúlyozása és az ebből eredő kizárás azonban nem ért véget az Antonescu-korszakkal, hanem

⁵ Decret-Lege pentru oprirea căsătoriilor între românii de sânge și evrei. *Monitorul Oficial*, vol. 108, nr. 183, 1940. 4086–4088.

⁶ *Codul Penal Carol al II-lea adnotat*. Vol. 3, București: Editura Librăriei Socec, 1937. 18.

⁷ Decret-lege pentru modificarea Codului Civil Carol al II-lea. *Monitorul Oficial*, 30 August 1940 Nr, 200, 4727.

az eugenikai metaforák – például az, hogy a romák hozzájárulnak a román faj degenerációjához – tovább éltek ezután is.

A kötet olvasása során nyilvánvalóvá válik, hogy a „ki tartozik a nemzethez” kérdés megválaszolása egyfajta biológiai mátrix alkalmazását tette szükségsszerűvé a 20. század elejétől. Ez a mátrix egyrészt a kívülről való azonosítás lehetőségével kecsegtetett, és azzal, hogy meghatározhatja azokat a faktorokat, amelyek szerint románnak születhetett valaki, továbbá volt egy belső kritériumrendszere is, amely a románok biológiai közösségén belül maradást kondicionálta: ez azonban rendszerint együtt járt a kizárással, a nem megfelelő egyedek (az elmebetegek, a fertőző betegek, az alkoholizmusban szenvedők, a deviánsok, az örökletes betegségben szenvedők stb.) kizárásával. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ennek a biológiai mátrixnak a társadalomtörténetét írta meg Marius Turda ebben a kötetében.

És mi történik a múlttal való szembenézés után?

A fajról való tudás és az iránta való érdeklődés története rendkívül izgalmas, hiszen számtalan változáson ment át Európa-szerte. A 19. századi eugenikától – amely rendkívül erőteljes akadémiai tradíció volt, és alapvetően a társadalom biológiai alapon történő „feljavítását” tűzte ki célul – a 20. század harmincas és negyvenes éveinek fajbiológiáján át, amikor ez az eugenikától kölcsönzött biológiai, szakmai eszköztár átbillent a fajismeret területére a náciizmus és fasizmus eszköztárát gazdagítva, a 21. századra eljutunk oda, hogy a fajismeret kommersz, mindenki számára eladható tudássá válik.

„Fedezze fel etnikumát és származását!” Tudjuk, hogy ez ma egy jól ismert géndiagnosztikai vizsgálat jelmondata, és hogy egyre többen élnek ezzel a tesztelési lehetőséggel. Ma a fajiság kézbe kapott információcsomag lesz, amelynek a tudatosítása nem jár együtt az egyén büntetésével, marginalizációjával. De vajon miért is érdekel minket ennyire az, hogy mely etnikumhoz, rasszhoz, népcsoporthoz tartoztak az őseink? Úgy vélem, hogy nemcsak az identitástudat adta biztonságérzet a fő mozgatórugója ennek a kíváncsiságnak, hanem egy eleve elég szigorúan megalkotott etnicitáskategorizáláshoz csatol vissza, az etnikumokról való – tanult – sztereotípiáinkat aktiválja. Amikor a genetikai térképen helyezem el magam, ugyanazt az igényt fogalmazom meg, amit az előző századfordulón önonazonosságukat keresők – nyilván más eszközökkel.

Marius Turda munkája rendkívül hasznos és hiánypótló. Nemcsak azért, mert gazdag forrásanyagot helyez elénk, de azért is, mert ezáltal tükröt tart a ma embere számára. Úgy gondolom, a kötet maga társadalomtörténeti unikum, a román történetírásban mindenképp úttörő munka. Nem csak románoknak: de románul tudóknak mindenképp ajánlott elolvasni.

KARSAI LÁSZLÓ*

Strasshof és az 1944-ben „jégre tett” magyar zsidók

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Szeged–Strasshof–Szegeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” szegedi deportáltakról 1944–1947.* [Szegeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021. 256 oldal (jav. utánnny.: *Szeged–Strasshof–Szegeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szegedről deportáltakról 1944–1947,* uo. 2022);

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Szolnok–Strasshof–Szolnok. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szolnokról deportáltakról 1944–1948.* [Szegeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar – Izraeli Baráti Társaság, 2022. 356. oldal;

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Debrecen–Strasshof–Debrecen. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Debrecenből deportáltakról 1944–1948.* [Szegeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék–Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2024. 312 oldal

Historiográfiai bevezető helyett

Talán nincs olyan történelmi esemény, korszak, amelyről az elmúlt kb. fél évszázadban olyan sok könyv, tanulmány, cikk, film, színdarab született volna, mint a holokauszt. Az amerikai polgárháborúról vagy a nagy francia forradalomról is szép számmal írtak könyveket, tanulmányokat stb., de ezek száma messze elmarad a holokauszt mint téma mögött. A szintén nagyon népszerű II. világháborús

---

* A szerző történész, SZTE Történelmi Intézet, professzor emeritus.
E-mail: karsai@hist.u-szeged.hu; ID: 0009-0004-3635-9776

könyvek jelentős részében is legalább megemlítik, hogy a nácik kb. hatmillió zsidót is legyilkoltak, halálra dolgoztattak 1939–1945 között, „civil” áldozataik egyik legnagyobb csoportját a zsidók alkották. Tucatjával jelentek meg csak az elmúlt két évtizedben is olyan vaskos monográfiák, amelyek a holokauszttal kapcsolatban napvilágot látott legfontosabb munkákat historiográfiai szempontból próbálják több-kevesebb sikerrel áttekinteni.¹ A magyar holokausztról szóló szak- és szépirodalmi könyvek száma, ezt túlzás nélkül ki lehet kijelenteni, ma már Európa-, sőt, világszerte az egyik legnagyobb. R. L. Brahm 2009-ben megjelent szakkönyvi bibliográfiája 5573 címet tartalmaz.² Itt talán érdemes megemlíteni, egyben cáfolni egy nagyon széles körben elterjedt legendát, mítoszt. Sokszor és sokfelé lehet hallani, olvasni, hogy a holokauszt mint téma tabu volt a Rákosi-, majd a Kádár-rezsim idején. Vannak, akik azt állítják, hogy a holokausztot a rendszerváltás előtt elhallgatták Magyarországon a hivatalos diskurzusban.³ Akik ilyesmit állítanak, biztos, hogy soha a kezükbe sem vették Brahm fentebb említett bibliográfiáját, mert ebből megtudhatták volna, hogy még a legkeményebb Rákosi-korszakban is, tehát 1949-től 1955-ig nem kevesebb, mint 40 holokauszt tárgyú könyv jelent meg Magyarországon. Ez a szám persze csak az egyhatoda az 1945–1948 között kiadott holokauszt tárgyú munkáknak (240), amelyek közül többet, például Lévai Jenő monográfiáit vagy Nyiszli Miklós auschwitz-i emlékiratait angolra is azonnal lefordították. 1956 után nagyon jól lehetett tudni, melyek voltak a tiltott, tabunak minősített témák: az 1956-os forradalom, a szovjet–magyar kapcsolatok és a határon túl, a szomszéd országokban élő magyarok helyzete. A túrt témák közé tartozott a szocializmus építése során elkövetett „hibák”, a sztálinizmus és a Rákosi-rendszer bűneinek tárgyalása. A támogatott témák széles körébe tartoztak a rezsimet, annak kül- és belpolitikáját dicséző munkák. A holokauszt mint téma a túrt és a támogatott határan mozgott, betilva, tabuvá minősítve soha nem volt. Nem is lehetett, a Rákosi- és Kádár-rezsim is a magát „forradalminak”, többek között a Horthy Miklós kormányzó nevével fémjelzett és saját magát „ellenforradalmiként” meghatározó

¹ Michman, Dan: Characteristics of Holocaust Historiography and Their Contexts since 1990. Emphases, Perceptions, Developments, Debates. In: Gigliotti, Simone-Earl, Hilary (eds.): *A Companion to the Holocaust*. Hoboken-New Jersey-USA: John Wiley&Sons Ltd. 2020. 209–232. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781118970492> (Utolsó letöltés: 2025. január 5.); Karsai László: A holokauszt és a történészek – historiográfiai vázlat. *Mozgó Világ*, 2020/7–8. 139–157. és Karsai László: A holokauszt és a történészek az 1980-as évektől napjainkig. *Múltunk*, 2021/4. 146–190.

² Magyarul: Brahm, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája I–II*. Budapest: Park Kiadó, 2010.

³ Bartha Eszter–Otčenášová, Slávka: Memory and Politics: „totalitarian” and „revisionist” approaches to the study of the Holocaust in Hungary and Slovakia. *Central European Papers*, 2019/VII/1., 18–24. Bár Bartha Krausz Tamás tanítványa, mentorának nyilván nem mutatta meg tanulmányuk kéziratát, mert akkor nem állították volna, hogy a *Medvetánc* c. folyóirat az 1980-as években szamizdatként jelent meg. Talán összetévesztették a *Beszélő*vel...

rendszerrel szemben határozta meg. Az antiszemita Horthy-rezsimnek, mint a tömeggyilkos náci Németország szövetségésének egyik fő bűne éppen a magyarországi zsidók jogfosztása, kirablása, majd 1944-ben a náci tömeggyilkosok kezére adása volt. Ezt sem a Rákosi-, de még kevésbé a Kádár-rendszer ideológusainak, propagandistáinak nem volt érdekük elhallgatni. Ha csak a több száz oldalas monográfiákat, dokumentumsorozatokot, emlékiratokat vesszük figyelembe, akkor is megállapíthatjuk, hogy 1956-tól 1966-ig 133, 1967-től 1979-ig 120, és 1980-tól 1988-ig 81 holokauszt tárgyú mű jelent meg Magyarországon. 21 olyan film készült, amelyek közül ötnek teljes mértékben, a többi 16-nak részben a holokauszt volt a témája.⁴ A holokauszt tárgyú könyvek egy részét ma már elképzelhetetlenül nagyinak tűnő, több tízezres példányszámban adták ki, és volt, amelyik több kiadást is megért. Az egész és holokauszt tárgyú mozifilmeket rendszeresen újra és újra levetítette a televízió is. Amikor 1988–1989-ben előbb lazulni, enyhülni kezdett a hivatalos és a szerzők, szerkesztők öncenzúrája, és megjelentek az első nyíltan antiszemita újságok is, volt, hogy utóbbiak szerzői arra is panaszkodtak, hogy miközben a „vízcsapból is a holokauszt folyt” a Kádár-rendszer idején, addig bezzeg a határon túli magyarok elnyomásáról, szenvedéseiről egy szót sem lehetett szólni.⁵

A magyar holokauszt nemzetközi ismertsége

Az átlagemberek, a II. világháború és ezen belül a holokauszt története iránt érdeklődők jelentős része csak néhány fontosabb személyről, (tömeg)gyilkosság színhelyéről tud. A náci birodalom Vezére, Adolf Hitler, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) IV (Gestapo) B4 (zsidóügyi) osztályának vezetője, Adolf Eichmann, esetleg még az SS Birodalmi Vezetője, Heinrich Himmler neve mellett világszerte ismerősnek tűnhet a budapesti embermentő hős svéd diplomata, Raoul Wallenberg neve is. Utóbbiról nevezték el azt az útkereszteződést Washington D. C.-ben, a múzeumi negyedről kőhajításnyira, ahol az United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), a nemzetközi holokauszt kutatás egyik legfontosabb intézményének központi épülete áll. *Az Auschwitz Album* képeit világszerte használják a holokauszt kiállításokon, és akik a képaláírásokat megnézik, tudják, hogy magyar zsidó deportáltakat látnak a leghírhedtebb haláltábor, Auschwitz-Birkenau rámpáján. Nagyon sokan vannak, akik hallottak a magyarországi cionista ellenállás egyik vezetőjéről, Kaszner Rezsőről. A háborús helyzet miatt egyéves késéssel, 2023 december helyett 2024. december 16–18. között rendezte meg a Yad Vashem azt a nagy nemzetközi (online-zoom) konferenciát, amelynek központi témája a II. világháború

⁴ Szeffű András: *A holokauszt a magyar filmben*. <https://nfi.hu/filmarchivum/hirek-1/a-holokauszt-a-magyar-filmben.html> (Utolsó letöltés: 2025. január 10.)

⁵ Karsai László: Mítoszok, rágalmak és pártpropaganda – a *Szent Korona*, a *Hunnia Füzetek* és a *Magyar Fórum* történelemszemlélete. *Kritika*, 1990/12. 22–26. és uo. 1991/1. 27–29.

alatti zsidó ellenállás volt.⁶ A magyar holokauszt jelentőségét mutatja, hogy a megnyitó előadás a budapesti baloldali cionista ellenállás élő legendája, David Gur (sz. 1926) tartotta. Részletesen ismertette, hogyan mentettek meg sok ezer embert hamis védlevelek, védőútlevelek készítésével; másokat az akkor már biztonságos Dél-Erdélybe, román területre szöktettek, és több tucat gyermekotthont helyeztek a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá stb.⁷ Előadásában többször említette Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnökének nevét, de egyetlenegyszer sem legközelebbi harcostársa, helyettese, Kasztner Rezsőét.

A strasshofi „szerencsés”, „jégre tett” zsidók

David Gur előadásának fő témája a fiatal cionisták ellenállási tevékenysége volt, de Kasztner „kihagyásának” a fő oka az lehetett, hogy nem akart egy olyan cionista ellenállóról beszélni, akit sokan nemcsak Izraelben, de Magyarországon is árulónak, a nációkkal kollaborálónak tartanak. Ám Kasztner kihagyása az 1944–1945-ös magyar holokauszt történetéből azzal is járt, hogy nem említette meg: mintegy 16 000 zsidót 1944. június végén nem Auschwitz-Birkenaubába, hanem a Bécs közelében lévő strasshofi táborba deportáltak. Itt őket Eichmann cinikus, de pontos szóhasználataival „jégre tették”, vagyis életüket egyelőre megkímélték, a munkaképteleneket, az öregeket, kisgyerekeket, betegeket nem mészárolták le. Szakmai életem kevés, de annál értékesebb ajándékainak egyike volt, hogy személyesen ismerhettem az egyik strasshofi túlélőt, Ember Máriát (1931–2001), dolgozhattam vele. Egyszer óvatlanul, tudatlanságomat elárulva valami megjegyzést tettem „a” strasshofiakra, hogy ők milyen szerencsések voltak. Máriát ritkán láttam olyan dühösnek, szinte kiabálva mondta: „De hát Laci, legalább maga értse meg, hogy mi nap mint nap halálfélelemben élünk!”⁸

2021 és 2024 között három kötet jelent meg ezekről a szerencsés „strasshofi” zsidókról.⁹ Még 2019-ben határozta el Molnár Judit (Szegei Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék) és Frojimovics Kinga (Bécs, Simon Wiesenthal Intézet), hogy levéltári források, 1945–1946-os Igazoló Bizottsági jegyzőkönyvek, újságcikkek, visszaemlékezések, hitközségi és személyes, családi dokumentumok (korabeli levelek, levelezőlapok, naplók) segítségével

⁶ A konferencia programját lásd: <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/research/Virtual-Biennial-Conference-Program.pdf> (Utolsó letöltés: 2025. január 5.)

⁷ Gur, David: *The Zionist Youth Resistance Movement in Hungary in the Struggle for Life and to Save Jews in 1944*. Kézirat, 1–10.

⁸ Nekrológot is írtam róla: Ember Mária, a magyar holokauszt történésze. *Élet és Irodalom*, 2002. január 11. 5.

⁹ A könyvek bibliográfiai adatai az ismertetés elején találhatóak a továbbiakban: *Debrecen–Strasshof, 2024*.

rekonstruálják, hogyan, mikor, miért, kik kerültek Auschwitz-Birkenau helyett Strasshofba, hol, milyen kényszermunkát végeztek, kik pusztultak el, kiket, hol gyilkoltak meg, kik éltek túl a deportálást és a kényszermunkát, ők hogyan tudtak hazavergődni.¹⁰ A három kötet megjelenési sorrendje (Szeged – 2021, Szolnok – 2022, Debrecen – 2024) nem követi az 1944-ben Strasshofba deportált zsidók „menetrendjét”. Csillag Edit, aki Strasshofban a tábori irodán dolgozott, úgy emlékezett, hogy először a szolnoki (június 27.), utánuk a debreceni (június 29.) és végül a szegedi zsidók (június 30. és július 1.) érkeztek a táborba.¹¹ A három strasshofi kötet nem jelenhetett volna meg az OTKA (NKFIH) ANN 132718 és az osztrák FWF Fund I 4666-G sz. pályázatának támogatása nélkül.

A kötetek szerkesztői hosszú évtizedek óta kutatják a magyar holokauszt történetét. Mostani kutatómunkájuk a hazai levéltári források (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a szegedi, szolnoki, debreceni [vár]megyei levéltárak) mellett kiterjedt a Yad Vashem Archives-ra és a Spielberg-féle Shoah Foundation oral-history anyagára is. Makótól Bécsen át Budapestig számos történész, levéltáros segítette munkájukat. A kötetek bevezető tanulmányaiban természetesen bőven idézik a témájukkal kapcsolatos szakirodalmat is.

Holokauszt Magyarországon, német urak, magyar szolgák

A magyar történészek egy része az 1944-es deportálásokért a kizárólagos vagy a fő felelősséget a Sztójay-kormányra és erőszakszerveire próbálja hárítani. Például arra hivatkoznak, hogy önmagában az Eichmann-kommandó csekély létszáma és az a tény, hogy maga a deportálások „mestere”, ahogy őt Himmler nevezte, csak Obersturmbannführer (kb. alezredes) volt, mutatja, hogy a németek milyen csekély fontosságot tulajdonítottak a magyarországi zsidókérdés „rendezésének”.¹² A valóságban Magyarország megszállásának egyik oka az volt, hogy a németek a Kállay-kormány óvatos és ügyetlen különbéke-próbálkozásai mögött is az általuk erős túlzással egymillióra becsült magyar zsidóságot sejtették. Ernst Kaltenbrunner a megszállókkal együtt érkezett Budapestre, és amint megtudta, hogy Horty – a németek jelöltjei, Imrédy Béla volt miniszterelnök és két szélsőjobboldali katonatiszt, Rátz Jenő és Ruskay Jenő ellenében – ragaszkodik a berlini magyar követ, Sztójay Döme miniszterelnöki kinevezéséhez, és a hivatalosan még ki sem

¹⁰ Molnár Judit: Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai (Szeged–Strasshof, 2021. 17–26.)

¹¹ Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei (továbbiakban: DEGOB) 3628. L. Szeged–Strasshof, 2021. 75.; valamint Szolnok–Strasshof, 2022. 145. és Debrecen–Strasshof, 2024. 93.

¹² Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok*, 2015/1. 1–32.

nevezett régi berlini ismerősével már a magyarországi zsidókérdés „megoldásáról” tárgyalt. Az RSHA főnöke jól tudta, hogy Eichmann közvetlenül Himmler alá van rendelve, és azért nem léptették elő, mert nem akarták még jobban az ő osztályára terelni a figyelmet. Bizonyos, hogy a magyarországi zsidókérdés „végső megoldásában” nem Eichmann és „zsidótlánító” szakértőinek néhány tucatnyi csoportja vett csak részt. Eichmann közvetlen főnöke dr. Hans-Ulrich Geschke SS Standartenführer [kb. ezredes – az SS-rangokat nem lehet pontosan a magyar katonai rangokra „lefordítani”] parancsnoksága alatt három rendőrezred volt, és a magyarországi SS és rendőri erők parancsnoka, Otto Winkelmann még azt is tudta, hogy Wilhelm Höttl, az RSHA VI. osztálya (külföldi hírszerzés) vezetője rendelkezésére is állt egy másik kommandó.¹³

A szolnoki kötetben érdemes figyelmesen elolvasni Bertóthy Dezső rendőrtanácsos parancsait, feljegyzéseit is. Ő is tudta, hogy például a szolnoki gyűjtőtábor felett a parancsnokságot a németek átvették, egyébként a nagyobb gettókban és gyűjtőtáborokban országszerte ez történt, a külső őrséget látják el csak a magyar rendőrök. Alárendeltjeit utasította is, hogy a „német parancsnok kívánságait előzékenyen teljesíteni kell”. Arról is tájékoztatta őket, hogy a „gyűjtőtábor élelmezéséről, egészségügyi és rendészeti szolgálatáról a németek gondoskodnak”.¹⁴

Horthy és a Baky-puccs

1944. július 6-án a kormányzó ideiglenesen felfüggesztette a deportálásokat. Döntésének okát, körülményeit jól ismerjük. Azt is tudjuk, hogy augusztusban ismét engedélyezte a deportálások folytatását, és erre csak azért nem került sor, mert augusztus 23-án Bukarestben megdöntötték Ion Antonescu „Conducator” uralmát, Románia pedig átállt a szövetségesek oldalára, majd összeomlott a délkeleti német front, s minden német vonatszerelvényre, teherautóra, katonára és vasutasra szükség volt, hogy a bekerítésből kimentsék a Wehrmacht-katonákat. Horthy deportálásokat felfüggesztő döntéséről többek között Molnár Judit is több tanulmányában, cikkében részletesen olvashatunk. Most a szegedi kötetben ezt csak azzal magyarázza, hogy a kormányzó pár napig elhitte, hogy Baky László belügyi államtitkár valamiféle puccsra készül ellene. Annyit még hozzátesz, hogy a kormányzó döntésében szerepet játszott az erősödő nemzetközi nyomás is.¹⁵ A szolnoki kötetben

¹³ A magyar és német deportálók közötti hierarchia és felelősség kérdéséről lásd: Karsai László: *German Mass Murders, Hungarian Collaborators*. Előadás, elhangzott 2024. május 24-én Kolozsvárott a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Politika-, Közigazgatás- és Kommunikáció-tudományi Karán *A holokauszt Észak-Erdélyben – 80 év múltán* címmel rendezett konferencián, kézirat, 1–28.

¹⁴ Szolnok–Strasshof, 2022. 49.

¹⁵ Szeged–Strasshof, 2021. 19.

már csak egy rövid lábjegyzet jut erre a történetre, és a kormányzó döntésének magyarázataként csak a Baky-puccs bukkan fel. Hozzá kellett volna tenni, hogy ez csak (rém)hír volt.¹⁶ Ugyanilyen hiányosan, hibásan szerepel ez a történet a debreceni kötetben is.¹⁷ Először is, Horthyra hathatott a nemzetközi nyomás mellett a hazai tiltakozás Bethlen István volt miniszterelnöktől Ravasz László református püspökig, és még hosszan sorolhatnánk azokat, akik megpróbálták Horthyt a deportálások leállítására rávenni. A nemzetközi nyomás okainál feltétlenül említést érdemelt volna, hogy amikor a svájci sajtón keresztül az úgynevezett *Auschwitzi jegyzőkönyv* világszerte elterjedt és hatalmas botrányt okozott, az milyen kellemetlenül érintette a magyar illetékeseket is. Végül, de nagyon nem utolsó sorban meg kellett volna említeni a tengelyhatalmak szempontjából rohamos ütemben romló katonai helyzetet. Nem lehetetlen, hogy Horthy még a június 6-i normandiai partaszállás után is hetekig azt hitte, hogy a Wehrmachtnak sikerül visszaszorítania, a tengerbe visszakergetnie az angolszász erőket. Június utolsó hetétől ebben már Berlinben sem reménykedhetett senki józanul gondolkodó és a harcászathoz és hadászathoz értő ember. A keleti fronton június közepétől kibontakozott a Bagratyion-hadművelet, hetek alatt hatalmas területeket szabadítottak fel a Vörös Hadsereg egységei. Ilyen körülmények között Horthy számára is egyre elfogadhatóbbá vált a deportálások felfüggesztésének gondolata. A Központi Zsidó Tanács talán a leghasznosabb tettét is ekkor hajtotta végre: nagyon hatékonyan elterjesztette azt a rémhírt – talán ennek még Horthy is hitelt adott –, hogy ha elviszik a fővárosból a mintegy 2000 házba, háztömbbe összezsúfolt zsidókat, akkor Budapestet szőnyegbombázni fogják a szövetségesek.¹⁸

Kasztner Rezső és a strasshofi zsidók

Azok, akik Szegeden, Debrecenben és Szolnokon zsidó vezetőként a gyűjtőtáborokban részt vettek a végül Strasshofba kerülők névsorainak összeállításában, 1945 után szinte szó szerint egybehangozva azt vallották, mondták, írták, hogy fogalmuk sem volt arról, miért is kell ezeket a listákat összeállítani. Ez ma már kevésbé hihető, nem tűnik életszerűnek. Hogy az úgynevezett „Kasztner-vonatra”, amelyen Strasshof, majd Bergen-Belsen „érintésével” végül csaknem 1700 „prominens” zsidó utazhatott ki Svájcba, a Központi Zsidó Tanács tagjai vagy a cionista ellenállás

¹⁶ Szolnok–Strasshof, 2022. 22/22. j.

¹⁷ Debrecen–Strasshof, 2024. 18/19. j.

¹⁸ A Baky-puccsról és arról, hogy Koszorús Ferenc mennyire nem mentett meg senkit, legfőképpen a budapesti zsidókat nem, e sorok írója és Jeszenszky Géza 2019 nyarán éles vitát folytatott. A vita összefoglalását lásd: Molnár Judit: Jeszenszky kontra Karsai. *Élet és Irodalom*, 2019. augusztus 16. <https://www.es.hu/cikk/2019-08-16/molnar-judit/jeszenszky-kontra-karsai.html> (Utolsó letöltés: 2025. január 5.)

vezetői magukat nem írárták fel, az igaz. Viszont családtagjaikat, rokonaikat, barátait, cionista harcostársaikat, neves rabbikat, tudósokat szép számmal találunk a „prominensek” között. Azt is nehezen tudom elhinni, hogy a deportálónvatok „célállomásáról” semmit sem tudtak, semmit sem sejtettek.¹⁹ Az nagyon is lehetséges, hogy nem tudták pontosan, hol van Auschwitz, de arról legalább a nagyobb hitközségek vezetői és maguk a cionista ellenállók is részletes információkkal rendelkeztek, hogy a nácik már 1942–1943 folyamán több millió zsidót lemészároltak. Azt pedig 1944-ben Szegeden, Szolnokon és Debrecenben is tudták, vagy legalább erősen sejtették, hogy akik a prominensek listáira felkerülnek, azoknak valószínűleg nagyobb esélyük lesz a túlélésre.

Molnár Judit a szegedi kötetben alapos tanulmányban tárta föl Kasztner szerepét a strasshofi „akcióban”. Mind a három kötetben újra és újra leköszölték Kasztner híres (egyések szerint hírhedt...) 1946-os emlékiratainak-jelentésének a strasshofiakkal foglalkozó részeit.²⁰ De arról, hogy Kasztnerrel mi történt Izraelben, hogyan került bíróság elé, első fokon miért ítélték el, majd végül jogerősen miért mentették fel, egy sort sem olvashatunk ezekben a kötetekben. Legalább röviden ki kellett volna térni arra, hogy amikor az akkori jobboldali sajtóban megvádolták, hogy hitsorsosait elárulta, az ő vérükön gazdagodott meg stb., Mapai-párti főnökei kényszerítették arra, hogy becsületsértésért beperelje az őt sok indulattal, de a magyar holokauszttal kapcsolatban kevés ismerettel rendelkező és ezért is magabiztosan vádaskodó, rágalmozó újságíró. A Kasztner-per óriási figyelmet keltett Izraelben és világszerte is. Amikor kiderült, hogy Kasztner egy viszonylag jelentéktelen kérdésben (tett-e igazoló vallomást Nürnbergben háborús bűnökkel vádolt nácik mellett – egyébként igen) hazudott, elítélése első fokon biztossá vált. Az igazi politikai kérdés nem az volt, hogy hős, embermentő volt-e Kasztner (az volt), hanem akkor, abban a perben az, hogy kié a holokauszt, kik az igazi hősök, ellenállók, mi volt általában a Zsidó Tanácsok és konkrétan a magyar Központi Zsidó Tanács tagjainak a szerepe 1944–1945-ben. Évtizedekig tartott, amíg nemcsak a varsói gettóban fegyvert ragadó, egyébként bal- és jobboldali, cionista és vallásos zsidó harcosokat, hanem az ellenállás más formáit választó zsidókat is elkezdtek elismerni, tisztelni. Az akkori baloldali kormány belebukott a Kasztner-perbe, és később a Legfelső Bíróság hiába mentette fel, a cionista vezetőt időközben egy volt titkosszolgálati ügynök agyonlőtte. A gyilkos néhány év múlva kegyelmet kapott.²¹

Mind a három kötet bevezető tanulmányaiban újra és újra elolvashatjuk a strasshofiak történetéről mindazt, amit a korabeli német források alapján tudunk.

¹⁹ Szolnok–Strasshof, 2022. 33.

²⁰ Szeged–Strasshof, 2021. 175–181.; Szolnok–Strasshof, 2022. 289–296.; Debrecen–Strasshof, 2024. 207–214.

²¹ A Kasztner-ügyről lásd: Karsai László-Molnár Judit (eds.): *The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945. by Rezső Kasztner*. Jerusalem: Yad Vashem, 2013. 393. – különösen a bevezető tanulmányt: 11–49.

Hanns Blaschke, Bécs polgármestere Kaltenbrunnertől 1944. június 7-én „hadi-fontosságú” munkákra embereket kért. Sajnos nem tudjuk, hogy hány embert, mert csak Kaltenbrunner válaszelevele maradt fenn, az ő eredeti levele nem, és azt sem tudjuk, hogy miért kezdett Eichmann először 30 000 magyar zsidó osztrák területre szállításáról tárgyalni Kasztnerrel, és hogyan alakult ki végül a 16 000-res létszám. Azok, akik még ma is azt hiszik, hogy a náci rendszer hierarchikusan volt szervezett és német precizitással működött, meg fognak lepődni, ha elolvassák Molnár Judit tanulmányát azokról a véletlenekekről, így például tévedésből először Auschwitz felé, majd mégis Bécsbe irányított vonatról stb., amelyeknek köszönhetően ezek az emberek végül is nem az auschwitz-birkenai rámpára kerültek. Ebben éppen a magyar deportáló illetékeseknek csekély, pontosabban semmilyen szerepük nem volt.

A szerencsés és szerencsétlen strasshofi zsidók

Azt tudjuk, hogy a strasshofiak kb. 75%-a túlélte a II. világháborút, annak ellenére, hogy kb. 70%-uk öreg, beteg vagy kisgyerek, tehát „hadimunkára” alkalmatlan volt. A munkaképesek egy része, mint ahogyan azt például az egyik bőrrönggyártó üzemben készült fénykép is mutatja, tiszta, fűtött munkahelyen dolgozott.²² Mind a három kötetben természetesen bőven olvashatunk a „szerencsétlen-szerencsésekről”, azokról, akik nem éltek túl a holokausztot, elpusztultak a háború utolsó hónapjaiban-heteiben a halálmenetekben, vagy agyonlőtték őket öreik, esetleg máig ismeretlen SS-katonák. Az egyik tanulmányban azt olvassuk, hogy többen azért haltak meg a bombázások idején, mert a zsidók nem használhatták az óvóhelyeket.²³ Előfordultak ilyen esetek, de mind a három kötetben megszólalnak olyan túlélők is, akik az „árja” munkásokkal együtt menekülhettek be az óvóhelyekre légiriadók idején.²⁴

1996-ban nagy feltűnést keltett Daniel J. Goldhagen amerikai politológus, aki azt hitte, hogy megtalálta a holokauszt igazi és egyetlen, sőt, legfőbb okát: vaskos kötetében azt bizonygatta, hogy minden egyes német férfi és nő démoni, pusztító, tömeggyilkos indulatokkal eltelt antiszemita volt.²⁵ Annak idején a DEGOB 1945-ös jegyzőkönyvei közül összesen 102 darabot hosszán, bőségesen ismerttettem Goldhagen könyvéről írott recenziómban. Kizárólag olyan magyar holokauszt-túlélőket idéztem, akik emberséges, őket segítő, sorsukon szánakozó német

²² Szeged–Strasshof, 2021. 236.

²³ Szeged–Strasshof, 2021. 10.

²⁴ Szeged–Strasshof, 2021. 50. 188.; Szolnok–Strasshof, 2022. 39.; Debrecen–Strasshof, 2024. 32., 151. 172.

²⁵ Goldhagen, Daniel, J.: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996.

és osztrák férfiakról és nőkről is beszámoltak.²⁶ Most nagy örömmel fedeztem fel jó néhány olyan DEGOB-jegyzőkönyvet mind a három kötetben, ahol a túlélők például „nagyon jóindulatú” osztrák mérnökről,²⁷ kedves osztrák gyógyszerészről, postásról tesznek említést.²⁸ Goldhagen talán el sem hitte volna, hogy volt olyan SS őrmester, aki élelmiszert csempésztett a magyar zsidó kényszermunkásoknak.²⁹ Löw Lipót szinte csak mellékesen említette meg, hogy a szegedi gyűjtőtáborból a zsidók egy része Ausztriába, „nagyreszt jóindulatú lakosság közé” került.³⁰ A jó érzékkel kiválogatott, nagyon informatív DEGOB-jegyzőkönyvek közé valahogy belekeveredett Pap Róbert visszaemlékezése is.³¹ Ennek okára nem tudtam rájönni: új információt a szegedi gettózásról nem ad, ki sem vitték az országból, Strasshofról pedig még csak nem is hallott.

A három kötet sokkal több, mint a Strasshofról szóló tanulmányok, dokumentumok gyűjteménye. Például Dov Friedmann 2002. november 27-én rögzített visszaemlékezésében plasztikusan írja le, hogyan élt Hajdúnánáson egy ultraortodox zsidó család, az adatközlő maga a hét testvér közül az ötödik volt. Szerinte Hajdúnánás kicsi falu volt, ami ha New Yorkkal hasonlítjuk össze, akár igaz is lehetne, de manapság az 1941-es népszámlálás adatai szerint 18 700 fős helységet inkább (kis)városnak mondanánk. Ebben a kisvárosban pedig nem azért tudták a Friedmann-család tagjairól, hogy zsidók, mert „mindenki ismert mindenkit”, hanem azért, mert például rajtuk „látszott”, hogy azok: a férfiak, fiúk hosszú pajeszt, sapkát, kalapot viseltek stb.³²

Őszinte örömmel olvastam, hogy tervezik az Igazoló Bizottságok, valamint népbírószági tárgyalások azon jegyzőkönyveinek külön kötetben való megjelentetését, amelyekben zsidók vádoltak zsidókat. A szegedi kötetben említi Bálint Imre Fischer Simont, aki szintén megjárta Strasshofot, majd több társával együtt ő is Bergen-Belsenbe került. Fischer Simont „táborparancsnok”-ként említi Bálint, pedig csak nagyhatalmú kápó volt, akit a háború után több volt fogolytársa feljelentett. Bálint 1945. november 15-én Szegeden mondta el emlékeit a DEGOB munkatársainak, ő akkor és ott már tudta, hogy Fischert olyan sokan és olyan súlyos vádakkal jelentették fel, hogy letartóztatták.³³ A szegedi kötet szerkesztőinek teljesen érthető

²⁶ Karsai László: Történészek, gyilkosok, áldozatok. *Beszélő*, 1997. június, 34–59. Deák István a Goldhagen könyve körül kibontakozott nemzetközi történelemszvitát összefoglaló tanulmányában úgy fogalmazott, hogy Bettina Birn kanadai történész bírálta csak nálam is élesebben a harvardi politológust. István Deák: Holocaust Views. The Goldhagen Controversy in Retrospect. *Central European History*, Vol. 30. N. 2. (1997), 295–307. – idézett rész: 305.

²⁷ Szeged–Strasshof, 2021. 93.

²⁸ Szeged–Strasshof, 2021. 98.

²⁹ Szeged–Strasshof, 2021. 100.

³⁰ Szeged–Strasshof, 2021. 130.

³¹ DEGOB 3560. Szeged–Strasshof, 2021. 115–120.

³² Debrecen–Strasshof, 2024. 158–182.

³³ DEGOB 3575. Szeged–Strasshof, 2021. 101.

okokból arra már nem volt idejük, hogy ellenőrizzék, mi lett Fischer sorsa, akit először még 1945. október 1-jén állították népbíróság elé Szegeden. A fő vád ellette az volt, hogy egy bizonyos Neumannét olyan súlyosan bántalmazott a lágerben, hogy a szerencsétlen belehalt sérüléseibe. Valószínűleg nagyon gyenge lábakon állhatott a vád, mert a népbíróság visszaküldte az ügyet a népjegyésznek.³⁴ Másodszor 1946. június 18-án állították népbíróság elé, és az egykorú újsághírekből úgy tűnik, hogy a „terhelő tanúk sora” egyszerűen „elfelejtkezett” a Fischer által állítólag agyonvert Neumannéről. Most a vádak arról szóltak, hogy a fejadagokat csökkentette, a maradékkal üzérkedett, aranyóráért, aranygyűrűkért adott egy-két szelet kenyeret stb. A nyilván nagyon felháborodott újságíró Fischer vádlóit és talán magát a népjegyészt is idézve kijelentette: „[...] a nyilasok nem viselkedtek olyan kegyetlenül a deportáltakkal, mint Fischer.”³⁵ Végül Fischert nyolcévi fegyházra ítélték, hét hónapot és 15 napot vettek ebből kitöltöttnek. Feljelentői nyilván megdöbbenek, amikor szeptemberben a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) egyik megbízott bírāja váratlanul Szegedre érkezett, és egymás után hallgatta ki a vád és a védelem tanúit. A NOT október 1-jén közölte ítéletét: Fischert minden vád alól felmentették és szabadlábra helyezték.³⁶ Csak az eredeti vizsgálati anyagok, kihallgatási jegyzőkönyvek, a vádirat és a népbírósági, illetve NOT-tárgyalás jegyzőkönyvei alapján kísérlehetjük meg majd eldönteni, hogy Fischer valóban ártatlan volt-e, vagy más szempontokat figyelembe véve mentették fel. Bálint Imre 1945 őszén már talált számára, ha nem is mentséget, de magyarázatot: szerinte Fischernek „nagyon kicsiny intelligenciája és lelkiereje volt ahhoz, hogy feladatot jól és önzetlenül lássa el”.³⁷ Göndör Andort is feljelentették, letartóztatták, az ő ügyének utána tudtak nézni a szerkesztők. Nincs nyoma annak, hogy végül a népjegyész vagy a debreceni népbíróság elé került volna.³⁸

Az egész holokauszt egyik legszomorúbb történetét a fentebb már idézett Csilrag Editnél olvashatjuk. Egyik nap a szentesi fiúárvaházból 12 kislány érkezett Strasshofba. Felügyelőnőjükről azt mondták, hogy elhagyta őket, és most a lágerben az egyik sarokban álldogálva várták sorsukat, végül Auschwitzba kerültek.³⁹ Lehet, hogy a felügyelőnőt még Szentesen vagy a szolnoki gyűjtőtáborban szakították el védenecitől, de a kislányok ezt nem tudták. Az is lehet, hogy a számunkra ismeretlen hölgy valóban csak a bőrét próbálta menteni. Ha Auschwitzig védeni-óvni próbálta vagy tudta volna a kislányokat, a birkenauai rámpáról úgyis a gázkamrába küldték volna őket. David Gur nagy hangsúllyal említette embermentő akcióik között azt az 55 gyermekotthont, amelyekben a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt szerinte

³⁴ *Délmagyarország*, 1946. június 18. 2.

³⁵ *Délmagyarország*, 1946. június 19. 2.

³⁶ *Délmagyarország*, 1946. szeptember 17. 5. és október 2. 2.

³⁷ Szeged–Strasshof, 2021. 101.

³⁸ Debrecen–Strasshof, 2024. 273/1. j.

³⁹ Szeged–Strasshof, 2021. 77–78.

6000 kisgyermek és gondozóik éltek túl a nyilasok rémuralmát.⁴⁰ Azt nem említette meg, hogy Szálasi Ferenc „Nemzetvezető”, miután a semleges államok többsége hivatalosan nem ismerte el rezsimjét, decemberben bosszúból parancsot adott ezeknek a gyermekotthonoknak a kiürítésére, és lakóikat a gondozóikkal együtt a nagy gettóba vitette. Tudjuk, hogy a zsidó gyermekotthonok egy részében szörnyűséges állapotok uralkodtak. Révész Perc cionista vezetőnek 1944. december 6-án jelentették, hogy a nagy gettóban a Dob utca 90. sz. alatt lévő gyermekotthonból, ahol több száz kisgyerek volt, a vezető, miután egész családját elküldte, maga is „elment”, példáját 20 pedagógus és a személyzet más tagjai követték.⁴¹

A cionista ellenállók 1945 óta következetesen tagadják, cáfolják, hogy az általuk hamisított védlevelekért, védő útlevelekért valaha valakitől is pénzt kértek vagy követeltek volna. Most a szolnoki kötetben olyan eredeti csendőri jelentéseket is olvashatunk, amelyekben hamis keresztény igazolvánnyal lebukott zsidókról van szó. Az igazolványokat zsidóktól vették, nem is olcsón (400-500 pengőért), ráadásul az egyik igazolványárus, Rand Andor Szlovákiából átszökött zsidó volt.⁴²

A DEGOB-jegyzőkönyveket hajdan Kádár Gábor és Vági Zoltán történészek gépeltették le, ezek a jegyzőkönyvek anonimizált formában a neten megtalálhatók.⁴³ Azok, akik kíváncsiak, hogy kik az 1945-ös adatközlők, vagy elmennek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárba, és megnézik az eredeti jegyzőkönyveket, vagy a levéltár honlapján találják meg az ABC-rendbe szedett névsort, és az egyes nevek mellett a jegyzőkönyv számát.⁴⁴ Az anonimizálás mára már idejélmúlt gyakorlatát sajnos egy-két helyen követik a szolnoki kötetben, ahol például csak a gyűjtőtábor egyik lakójaként említik Fuchs Bernadettet (Dévaványa, 1923), aki 1944-ben kereskedősegéd volt, és Auschwitz-Birkenau után megjárta (és túlélte) Bergen-Belsent és Theresienstadtot is.⁴⁵ A másik, csak „törökszentmiklósi üldözött”-ként említett adatközlő Szepesi Lucia (Budapest, 1928), aki 16 éves volt 1944-ben, őt „háztartásbeliként” jelölték meg a DEGOB munkatársai, és 1944–1945-ben ugyanebben a három lágerben, illetve gettóban szenvedett.⁴⁶

⁴⁰ Gur: *The Zionist Youth Resistance Movement*, 4.

⁴¹ Erről részletesen lásd: Karsai Elek–Karsai László (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. IV. 1944. október 15.–1945. január 18.* Budapest: Balassi Kiadó., 2014., különösen a 387/a. és 351. sz. dok.

⁴² Szolnok–Strasshof, 2022. 64.

⁴³ www.degob.hu (Utolsó letöltés: 2025. január 8.)

⁴⁴ <https://archives.milev.hu/index.php/jegyzokonyvek-visszaemlekezesek;isad> (Utolsó letöltés: 2025. január 8.)

⁴⁵ DEGOB 628.

⁴⁶ DEGOB 3495.

Terminológia, szavak, kifejezések

Nem tudok mit kezdeni a „múltjával szennyezett táj” kifejezéssel.⁴⁷ Frojimovics Kinga és Kovács Éva tanulmányukban ezt Martin Pollacktól vették át, aki ezt egy 2014-es újságcikkben leírta, de remélhetőleg maga sem gondolta igazán komolyan. Ha elég mélyre ásunk, elég sokat kutatunk, akkor nincs olyan falu, kis- vagy nagyváros, a főváros, amelynek a múltjában ne lehetne borzalmas, szörnyű, ma is elrémisztő dolgokat, bűnöket, aljasságokat elkövető embereket találni. Ebben az értelemben minden tájat nevezhetünk a saját múltjával szennyezettnek.

Az emberi faj egységes, ezért hibás „zsidó fajúnak minősített” magyar állampolgárokról írni. Zsidó faj nincs, ez a fajvédők, fajgyűlölő rasszisták nyelvhasználata.⁴⁸ Ha mindenáron kell valamit mondani, írjuk-mondjuk azt, hogy „zsidónak” vagy „zsidó származásúnak” minősített emberekről van szó.

A holokausz-tszakirodalomban, -publicisztikában gyakran találkozunk kisgyerekes anyákról, csecsemőkről készült fényképekkel. Az esetek jó részében tudjuk, mikor, hol, néha azt is, kik gyilkolták meg őket, hol haltak (kín)halált. Sajnos néha előfordul, hogy a képaláírásokban a „kivégzés” szó szerepel,⁴⁹ pedig napjainkban a terroristák, hajdan a nácik és a velük kollaborálók legfeljebb (tömeg)gyilkoltak, lemészároltak embereket. Kivégzésről akkor beszélhetünk, ha azt legalább valamilyen vizsgálat, akármilyen bírósági, (nép)törvényszéki tárgyalás és ítélet előzi meg. Ha embereket válogatás nélkül tömegsírba lőnek, az „csak” tömeggyilkosság, nem kivégzés.

Nagyon örültem, amikor az egyik visszaemlékező végre világosan, értelmesen leírta, hogy a II. világháború idején legyilkolt zsidók nem mártírok, hanem áldozatok voltak. Kardos Pál a nagyon nem szerencsés strasshofiak egy kis csoportjának az emlékművét látogatta meg az 1960-as évek elején Ausztria egyik kies táján. Szívszorítóan tárgyszerű, ugyanakkor érzelmes, őszintén megható, ahogy leírja, hol gyilkolták meg 80 sorstársával együtt első feleségét és kisfiát.⁵⁰

Volt, hogy a deportáltakkal Auschwitzból levelezőlapokat írtak, közölni kellett az otthoniakkal, hogy jól vannak, minden rendben. Ezek voltak a hírhedt Waldsee-levelezőlapok. Kardos Pál is látott még 1944-ben ilyen levelezőlapot, és megértette, hogy nagy baj van. Írója tudatta az otthoniakkal, hogy ő, egyedül ő szerencsésen megérkezett, jól van. Az otthoniak jól tudták, hogy feleségével és kislányával együtt deportálták, és annak, hogy róluk egy szót sem írt, csak borzalmas oka lehetett.⁵¹

⁴⁷ Szeged–Strasshof, 2021. 39.

⁴⁸ Szeged–Strasshof, 2021. 18.

⁴⁹ Szeged–Strasshof, 2021. 231.

⁵⁰ Debrecen–Strasshof, 2024. 281–283.

⁵¹ Debrecen–Strasshof, 2024. 66.

Jó lenne, ha nem használnánk a „megsemmisítő tábor” kifejezést sem. Megsemmisíteni szemetet, hulladékot szoktunk. Ebben az esetben is a nácik szóhasználatát, terminológiáját vesszük át, ők számos láger kategóriát különböztettek meg, felsorolásukban szerepelt a Vernichtungslager-, azaz megsemmisítő tábor is.⁵²

Mind a három kötetben szép számmal találunk remek korabeli fotókat is, túlélőkről, emlékművekről, gettópalánkokról stb. Több szakértőtől is megkérdeztem, ám senki nem tudott számomra meggyőző választ adni a szegedi kötetben 14-es szám alatt szereplő képre. Ezen az úgynevezett Kasztner-vonat utasai közül hat, egyébként cionista rabbi látható egy svájci református lelkész társaságában. Amit tudós kollégáim nem tudtak megmagyarázni, az az, hogy mindannyian fedetlen fejjel, kalapjukat vagy a kezükben, vagy az ülők a térdükön nyugtatva tartják.⁵³

A szinte említésre sem méltó pontatlanságokat könnyű kiszűrni. A szegedi kötetben a „Dörrgemüse” ötször fordul elő,⁵⁴ de lefordítani, megmagyarázni, hogy az micsoda, (valami nagyon pocsék ízű és egyáltalán nem tápláló híg leves, főzelékféle lehetett, amit szárított zöldségekből kotyvasztottak), csak az ötödik előfordulásakor derül ki.⁵⁵ A szolnoki kötetben idézik az egyik holokauszt-túlélőt, aki szerint: „Ez tarlórépa volt összevagdálva kockára és olyan korpaszerűséggel volt sűrítve.”⁵⁶

Az egyes dokumentumok értelmezését szakszerű, gondos lábjegyzetek segítik. Jogosan javítják ki az egyik szegedi holokauszt-túlélő megjegyzését, aki úgy emlékezett, hogy [1944.] április 4-én rendelték el a sárga csillag viselését.⁵⁷ Az igaz, hogy április 5-től kellett a megkülönböztető jelet viselni a hat (6) éven felüli zsidóknak, de maga az 1240/1944 M. E. sz. rendelet március 31-én jelent meg.⁵⁸

⁵² Szolnok–Strasshof, 2022. 9.

⁵³ Szeged–Strasshof, 2021. 241.

⁵⁴ Szeged–Strasshof, 2021. 92., 100. (itt kétszer is), 112., és 151.

⁵⁵ Szeged–Strasshof, 2021. 151/13. j.

⁵⁶ Szolnok–Strasshof, 2022. 40.

⁵⁷ Szeged–Strasshof, 2021. 83/2. j.

⁵⁸ A hivatalos lapban, a *Budapesti Közlöny*ben 1944. március 31-én tették közzé (3.), és a mindig jól értesült és a Horthy-kormányokhoz nagyon közel álló *Függetlenség* c. napilap is ugyan ezen a napon a címlapján örvendezett ugyanennek a kormányrendeletnek. Még pontatlanabb az a megfogalmazás, hogy április 5-én rendelték el a sárga csillag viselését. Pl. <https://zsiroma.hu/2024/04/07/sarga-csillag-80-eve-rendeltek-el-a-magyar-zsidok-szamara-a-sarga-csillag-hordasat/> (Utolsó letöltés: 2025. január 7.) A 10x10 cm átmérőjű, hatágú, kanárisárga csillaghoz a szövetet meg kellett venni, a csillagot ki kellett szabni, meg- és fel kellett varrni, erre gondoltak a Sztójay Döme vezette náci kollaboráns kormány tagjai is, ezért adtak néhány napot a felkészülésre...

Összefoglalás

Viszonylag gyakran kérnek fel könyvrecenziók írására. Ezeket a kéréseket igyekszem elhárítani. Még élénken él az emlékezetemben annak a recenziómnak a hatása, amelynek megjelenése után a megbírált könyv szerzője többé már nem köszönt (vissza) nekem. Azt már régóta tudom, hogy sokkal könnyebb, azt is mondhatnám, hálásabb feladat rossz, nivótlan, trehány módon szerkesztett könyvről írni, mint olyan könyvekről, mint ez a három strasshofi dokumentum- és emlékkötet. A recenzens csilloghat-villoghat, ezt is tudja, azt is jobban tudja, bezzeg a szerző, a szerkesztő nem... Régi rossz szokásom szerint nagyon kerestem, és ezért találtam is kisebb-nagyobb hibákat, hiányosságokat, pontatlanságokat ebben a három strasshofi kötetben is. Őszinte örömeimet és lelkesedésemet, remélem, sikerült azért érzékeltetnem. Hajdan egyszer édesapám, Karsai Elek történész mondta (tanácsolta) nekem, hogy próbáljak úgy élni, hogy a halálom után ne úgy gondoljanak rám, mint egy mély tóba dobott kőre, amely egy-két fodrot, hullámocskát talán vet, de aztán nyomtalanul elsüllyed. Ez a három kötet, hiszem, tudom, hogy még hosszú évtizedekig fennmarad, olvasni fogják, és tudják majd akár gimnáziumokban, akár a felsőoktatásban használni, idézni.

BALLA KÁLMÁN*

Közkinccsé tett emlékezet

L. Juhász Ilona: *Ruszkik, haza! Adalékok Csehszlovákia 1968-as katonai megszállása szlovákiai magyar emlékezetéhez*. Somorja–Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2023. 423 oldal [Notitia historico-ethnologica 7.]

A csehszlovákiai rendszerváltást megelőző hónapokban, 1989 tavaszán tervezgetett, ám csak több évvel később megvalósult szlovákiai magyar kisebbségkutató intézmény, a Fórum Intézet egyik példamutató szakmai tevékenységet végző részlege a révkomáromi székhelyű Etnológiai Központ, jelen kötet gondozója. (Megjegyzendő, hogy a Központ és maga a Fórum a szlovákiai állami, akadémiai intézmények hiányzó szisztematikus kisebbségi témájú kutatómunkáját is végzi és pótolja, igaz, részesülhet pályázati támogatásokból. A rendszerváltás negyedfél évtizede nem hozta el a szlovák állam részvételét a kisebbségi tudományosság fenntartásában, de a függetlenséget legalább biztosította...) L. Juhász Ilona néprajzkutató, a Központ munkatársa nevéhez számos felfigyeltető és hiánypótló tanulmány fűződik a felvidéki magyarság tárgyi kultúrája és népi emlékezete körében. Ezekre, köztük a szlovákiai magyarság lakóterületén található emlékjelekre vonatkozó anyaggyűjtésének feldolgozásait több kötetben is közzétette. Munkái egyebek mellett teljesebb, nemzeti szintűvé teszik a más (magyarországi és kisebbségi magyar) régiókban folyó hasonló témájú kutatásokat, s nem egy esetben kezdeményezőként és követésre ösztönző mintaként felhívják a figyelmet azok hiányára.¹

A *Ruszkik haza!* 68 interjút tartalmaz a Szovjetunió és négy alárendelt kommunista állam, köztük Magyarország szovjet irányítással és utasításra 1968 augusztusában végrehajtott katonai intervenciója kapcsán, amely Csehszlovákia 1991-ig tartó szovjet megszállásához vezetett. Szemtanúk személyes emlékeit és fiatalabb adatközlők hallomásból szerzett értesüléseit egyaránt rögzítik a lejegyzett elbeszélések.

A zömében 2017–2018-ban, a hivatalos szóhasználatban „testvéri segítségnyújtást”, illetve „augusztusi eseményeket” fél évszázaddal követően felvett

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com; ID: 0009-0009-7703-8625

¹ Pl. L. Juhász Ilona: *Örök mementő. A holokauszt emlékjelei Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely: Vámbéry Polgári Társulás, 2015.

interjúanyagot három kistérségben készítette a kötetet jegyző szerkesztő-szerzővel együtt öt néprajzkutató és muzeológus – Baranyovics Borisz, Psenák Emese és Vataščin Péter a Garam menti régióban (Párkányban és Béla, Ebed, Kőhídgyarmat, Muzsla, Nána községekben), L. Juhász Ilona a gömöri Rozsnyón és környékén (Csucsom, Rudna, Szilice), Turcsányi Dániel pedig a bodrogi Bélyben és Ágcsernyőn (a szovjet viszonylatú árucseré céljára létesített vasúti átrakodóállomás mellett felépült „szocialista” lakótelepváros, a környék elsődleges munkaadója, a csehszlovák oldalon Záhony szerepét betöltő Tiszacsernyő szomszédságában).

Külön fejezetben, eltérő módszerrel dolgozta fel a kutatás vezetője, a kötet szerzője és szerkesztője a szovjet intervenció két, a lakosságban riadalmat keltő rozsnyói epizódját (egy szovjet tank okozta halálesetet és egy tisztázatlan okból, szerencsére sérülés nélkül lezajlott lövöldözést). Ezeket a felvett interjúk és írásos források (sajtcikkek) vonatkozó részeinek szembesítése, összevetése alapján igyekezett rekonstruálni a történeti néprajz módszerével (erre utal a kötetet tartalmazó kiadványsorozat latin címe is).

(*Műfaj*) A népi kötődésű, falu- és tanyakutató, irodalmi ihletésű szociográfia újabb hulláma (Csoóri Sándor, Csák Gyula, Duba Gyula, Zám Tibor és mások) mellett az 1970-es években megjelenő „urbánus”, a városi társadalom alsó rétegeit és az ipari munkásság életét tényszerűen bemutató – Csalog Zsolt, Berkovits György, Haraszi Miklós, Halmos Ferenc, Konrád György és Szelényi Iván nevével fémjelzett – szociográfia és szociológia tiltást és korlátozást váltott ki az 1970-es évtizedben, felidézve a népi írók 40 évvel korábbi felrázó tudósításainak értetlen, lebecsülő fogadtatását. Érthető volt a hasonló reakció, hiszen a két korszak szociográfusai egyaránt a népi magyarság, illetve a munkás-paraszt osztály képviselőjeként és pártfogójaként magát feltüntető államhatalom képmutatására világítottak rá. A kollektivizált vidék valóságát felmérő szociografikus láttelekek párhuzamosan a népi emlékezet és önéletírások közlése is fontos műfajjá vált az említett évtizedben, elsősorban kiváló folkloristák, így Hoppál Mihály és Nagy Olga kezdeményező munkásságától és Tamási Gáspártól Csibi Istvánnéig számos népi emlékiró önéletírásának sikerétől ösztönözve.

Az elbeszélte történelem műfajába sorolható kötetet – pontosabban legtöbb lejegyzését – a mai (vidéki és városi) folklór körébe is sorolhatjuk, megfordítva Sebő Ferenc gondolatát, miszerint a népdal a régiség popzenéje volt. Egyébként a kötet szerző-szerkesztője által hivatkozott (14.) szlovák és cseh kötetek közt nem szerepel hasonló *oral history* kutatás 1968 vonatkozásában, 1956-ról azonban több hasonló magyar adatgyűjtés, illetve dokumentumfilm is készült a rendszerváltás után, kezdve Csalog Zsoltéval (*Doku56*, Budapest, 1990) és Ember Juditéval (*Menedékjog – 1956*, Budapest, 1989).

Az interjúk felépítése egységes annak köszönhetően, hogy felvételük a *Bevezetésben* ismertetett kérdéskörök szerint történt. A *Bevezetésben* és *A kutatás eredményeinek összefoglalásában* a szerző ismerteti a kutatás lefolyásának részleteit és

körülményeit, majd áttekinti és értékeli az adatközlőket és történetüket befolyásoló tényezőket (főként életkor, lakóhely, iskolázottság, korábbi élettapasztalat), valamint az általuk előadott fontosabb és ismétlődő epizódokat és emlékezetesebb eseteket. Az *Összefoglalás* tömörségével is utal arra, hogy a közölt terjedelmes anyagban bőven van ismétlődés. Az ismétlés persze lehet funkcionális, a többszöri ismétlődés pedig üzenetértékű. Ezenfelül a Rozsnyón és környékén készült interjúk (14-től 20-ig) lényeges elemei átfedik a 2. fejezet anyagát, a két rozsnyói esettanulmányt. Ez utóbbiakban a kötet szerzője – voltaképpen a kiváló néprajzkutató szociográfus és prózáíró Csalog Zsolt és mások munkáiból ismert irodalmi szociográfiai módszert alkalmazva – több adatközlő anyagából állította össze a népi emlékezetben még élő két történetet, szembesítve őket az egykorú írott források, jegyzőkönyvek és sajtócikkek állításaival (utóbbiak egy része a kötet végén, a *Mel-lékletek* közt olvasható).

A *Bevezetés*ben foglaltak szerint a kutatás és anyaggyűjtés elsődleges célja az volt, hogy képet kapjunk arról, „mit őriztek meg az emlékezetükben a szlovákiai magyarok Csehszlovákia 1968-as megszállásával kapcsolatban” (14.). A kötet interjúiban elbeszéltek valóban „adalékok” a megszállás emlékezetéhez, hiszen a megkérdezettek számát tekintve kicsi a minta, kevésbé részletezők és célzottak a kérdések, azaz nem szociológiai felmérés készült. A történetek jól összevethetők az 1990-es budapesti taxisblokádnak a kerek évfordulók alkalmából – jellemzően az internetes fórumokon – felidézett emlékezetével.

Az átlagnál érdeklődőbb, tájékozottabb emberre valló, önéletírást idézően beszédes kedvű, terjedelmesebb interjúkban (ilyen például az 50. és a 68.) a dubceki reformpártzsargonból származó, hivatalos használatú kifejezéssel demokratizálódási folyamatnak nevezett „prágai tavasz” naiv, hallomásokból, alkalmi hírekből, utólagos propagandából összevegyített képe és magyarázata rajzolódik ki (236–241.). A folklorisztikus, szinte népmesébe illő, Csalog Zsolt, Balázs József és Tar Sándor szocialista társadalom alatti szegény embereit idéző történetben maga az invázió a későbbi, például 1969-es tiltakozásokkal (önégetések) és a '89-es rendszerváltással is keveredik. Jellemző, hogy az 1968 augusztusát megelőző időszak egybemosódik a rendszer korábbi éveivel. Ez azt is jelzi, hogy a felvidéki magyar társadalom szemében nem hoztak markáns változásokat a felülről, a kommunista pártközpont által indított és vezényelt prágai tavasz hónapjai.

A demokratikus és emberi arculatú szocializmus jelszavai, amelyek főleg a kulturális és politikai élet szereplőit lelkesítették és foglalkoztatták, a kötet adatközlőinek életét viszont kevésbé befolyásolták, egyetlen – a szlovák értelmiség által nemzeti prioritásként hangoztatott – kérdésben vezettek eredményre augusztus 21-e után, amikor a Moszkvához és hadseregéhez lojális, az 1956-os Kádár-kormány szerepét eljátszó szlovák kommunisták – és szószólójuk, a gyorsan álláspontot és szövetségést váltó Gustáv Husák – kaptak bizalmat a Kremltől. Ők a hozzájuk csatlakozó régivágású cseh apparatszikokkal néhány hónap alatt visszaállították

a rendszer megingott rendjét, és kihasználták az alkalmat a Beneš és Gottwald által leépített szlovák államiság felújítására – ha mégoly formálisan is, azaz szovjet köztársasági mintájú, központi pártirányítású alapon. Ez az eredmény a kéttagú „csehszlovák szocialista” föderáció volt, amit a „szocialista demokráciához” hasonló kiméraként „szocialista dualizmusnak” is nevezhetnénk, lévén hogy a jelző mindegyik esetében eleve kizárta a propagandán túlmenő érdemi tartalom lehetőségét. (NB. A csehszlovák dualista pártállami ideológiának talán utolsó, a konszolidációt keletnémet stílusú abszurdításba váltó fejezete volt a „szocialista pluralizmus” fogalma, amit 1989-ban a szovjet, lengyel és magyar reformok láttán dobott be az aktuális prágai főideológus, a Bil’akot követő Fojtík, hátha valaki elhiszi, hogy változik valami...) A kommunista föderáció látszat mivolta a kisebbségek részére már az 1968. október 27-ei prágai nemzetgyűlési szavazás másnapján kiderülhetett, miután a Csemadok bevonásával még augusztus előtt előkészített, formailag az alkotmány részét képező ún. nemzetiségi alkotmánytörvényt az utolsó pillanatban Husák jóváhagyásával önkényesen, jogszerűítő értelemben átírták.²

(*Orosz és magyar megszállás*) Az interjúk kivétel nélkül megerősítik és ismételten hangsúlyozzák is, hogy a vidéki, nem értelmiségi magyar lakosság szempontjából nem volt traumatikus élmény a szovjet, illetve a határ menti régióba bevonuló magyar hadsereg megjelenése és jelenléte. Összetűzésekre, atrocitásokra nem került sor, és a közhangulat az első ijedség után napok alatt megnyugodott:

„[...] az a begyüvetel nem vót annyira veszélyes” (281.). „Igazából komoly dolgok nem történtek itt [...] A nagypolitika csinálta a konfliktust, nem az emberek” (128.). „Bántalmazásokról [...] nem hallottunk [...] A csehszlovák vezetőség józanul gondolkodott, fenn tudták tartani a nyugalmat, nem lett belőle olyan értelmetlen vérveszteség, mint Magyarországon [1956-ban]” (160.). „Három napig lebényt minden [...]” (250.). „... oszt harmadnap má rendesen dógozott mindenki” (305.). „... osztán megszokta [...] a níp, ők meg minket.” (291.). „Ilyen kis helyen, mint Párkány, nem volt semmi, sem atrocitások, sem letartóztatások” (163.). „Utána oszt azt magyarázták, hogy gyötek megvédeni a népet, a szocializmust. De oszt azt csendbe monták az emberek, hogy azért gyötek, nehogy a Nyugathoz tartozon Csehszlovákia”(85.).

A saját élmények meglepő részletességgel élnek évtizedek múlva is (milyen műszakban, kivel volt együtt az illető, milyen autókkal utaztak stb.). Ez a bevésődés nyilván a rendkívüli eseménynek, a hétköznapi életet megzavaró átmeneti fennakadásoknak, a meglepetésnek tulajdonítható, ugyanakkor a reagálások tükrözik a teljes értetlenséget, a bizonytalanságot, az elfogadható magyarázatok teljes hiányát is. Ez ügyben eleinte nem fogalmaztak meg véleményeket (a *Bevezetés*

² Lásd Szabó Rezső: *A Csemadok és a Prágai Tavasz. Beszélgetések, cikkek, előadások, dokumentumok* Pozsony: Kalligram, 2004. 392–396.

tárgyalja az adatközlők bizalmatlanságát, l2.), inkább a saját emlékeket, a megélést idézik fel, egybeolvasztva hallomásokkal, köztük rémhírekkel is („*Nyitrán rendezsen lődözték a magyarokat. Vót halott is. Civil is, meg magyar katona is*”, 254.).

A gyors megnyugvást nem csekély mértékben erősítette a megszálló szovjet és magyar csapategységek békés, barátságos viselkedése, ami a felvidéki, határ menti területen általános volt a kötetben elbeszéltek tanúsága szerint. Rövidesen kialakult és erős kapcsolattá vált a feketekereskedelem az orosz katonák és a helybeliek között. Sokan megsajnálták őket a bezártság, a nyomorúságos laktanyai körülmények, a kemény bánásmód miatt:

„Eleinte utáltuk az oroszokat, utána megszoktuk, megbarátkoztunk velük” (151.). „[...] nem vótak problémák. [...] Rosszat nem csináltak senkinek [...] Ők nem is saját maguktú gyűttek [...] az is a parancs vót [...]” (264.). „[...] én nem haragudhattam azokra a katonákra, akik itt voltak [...] Ők sem tehetek róla [...] annyira szegény fiúk voltak [...] nem azt csinálták, amit akartak” (47–48.). „Párkányba itt mindenki úgy szerette az oroszokat, mind a saját testvérít” (246.).

„Itt nem volt semmilyen atrocitás az oroszok és a lakosság között [...] haverok voltunk velük, pedig [...] a szőlőhegyen [...] összeszedték a szőlőt, [...] de azért, hogy megették. Éhesek voltak” (177.). „A Garam párkányi felén cseresznyefák voltak, amiknek nekimentek tankkal, és a termést így szedték le, hogy a fákat ledöntötték” (188.).

„Sajnálunk a közkatonákat” (141.). „A tisztek [...] kimondottan durván bántak velük, nem vették őket emberszámba, lapáttal is verték őket [...]” (145.).

„Az oroszokkal lehetett seftelni is [...] Mindent lehetett tőlük venni” (uo.). „A világon mindent árultak, sokan jól jártak velük” (185.). „Abban az időben szénhiány is volt. [...] Az oroszok hoztak nekem szenet [...] vagy 20-30 mázsát ideöntöttek a ház elé” (131.). „[...] éjjelente kiszökdöstek a kaszárnyából ketten-hárman, és hozták [...] amit el tudtak lopni [...]” (uo.).

A szerző megállapítása szerint „[A]z adatközlők egy része már nem itéli olyan súlyosnak ezt a történelmi eseményt, mint amilyen az valójában volt (lehetett)” (15.). Kérdéses persze, kinek volt, lehetett olyan súlyos, amilyen a szlovákiai magyaroknak nem volt. Erre a válasz nem e helyen keresendő. A miértre viszont részletes válasz rajzolódik ki a megkérdezettek nyilatkozataiból – azaz hogy a szlovákiai magyarok miért érezték és érzik utólag is kevésbé jelentősnek, őket csekély mértékben érintőnek, semmiképp sem traumatikusnak, megrázónak az augusztusi intervenciót és az egész 1968-as reformfolyamatot, illetve annak lezárulását, visszavonását.

A magyarázat részben az oroszokkal kialakult baráti és üzleti kapcsolatokban kereshető, abban, hogy a szovjet laktanyák lakói az elzártságuk ellenére bizonyos szinten beépültek az adott település életébe az idézett emberi és üzleti kapcsolatok, másrészt a rendszeres hivatalos és protokolláris megjelenéseik révén (május 1-jei és más ünnepségeken, többek között a gombaszögi országos magyar dal- és táncünnepélyen). További körülmény, hogy az intervenciót követő visszarendező-dés nyomán egy ismerős állapot állt vissza az ún. konszolidációban, aminek két évtizedét, majd a rendszerváltást és a csehszlovák állam megszűnését követően a népi emlékezetben mindössze átmeneti epizódként idéződnek fel a prágai tavasz hónapjai, azon belül is leginkább a katonai megszállással járó kizökkenés napjai, mintegy két hete:

„Az tán nem tartott ez sokáig [...] rendeződött kb. egy hét után [...] visszatért minden a régi kerékvágásba” (212.). „Három napig lebénút minden [...]” (250.). „[...] oszt harmadnap má rendesen dógozott mindenki” (305.). „Hát vagy [...] két hétig is eetartott” (288.). „A megszállás feszültsége körülbelül egy hétig tartott” (176.).

A fenti idézetekben is hangot kapó közhangulat lehet a közvetett válasz a *Bevezetés* zárásaként felvetett kérdésre, miszerint

„érthetetlen módon napjainkban a lakosság jelentős része nem az agresszort okolja a háború kitöréséért, hanem a megtámadott felet. Hogy ezek az emberek miért bocsátották meg az oroszoknak [...] Csehszlovákia 1968-as lerohanását, az részint az itt közöltkekből is kikövetkeztethető, másrészt túlmutat e kötet tárgyán” (15.). „Amikor az interjúk zöme készült (2017–2018), még nem öltött ilyen mértéket a lakosság körében sem Szlovákiában, sem pedig Magyarországon az oroszok iránti elfogultság és a szimpátia” (uo.).

A kérdésben foglalt és külön is megfogalmazott állításokban feltételezés és minősítő állásfoglalás is felfedezhető, és a téma valóban nem érinti a kötet anyagát. Amennyiben azonban az interjúk kapcsán a történeti tudat hiányáról, 1956 vagy 1849 emlékének igencsak halvány nyomairól beszélünk, akkor kétségtelen, hogy azok nem kapcsolódnak össze az invázióval, vélhetően ez utóbbinak az alapvetően békés lezajlása és amiatt, hogy a rendszer nem változott egészen 1990-ig, és a legfeljebb hallomásból ismert, az 1968 utáni konszolidációt kísérő retorziók és következmények (elsősorban a preverálásnak nevezett igazolások, azaz a kommunista párton és a kulturális életen belüli tisztogatás, továbbá az értelmiségi réteg nagyarányú emigrációja) gyakorlatilag nem érték el az adatközlők társadalmi rétegét és környezetét, és a szlovákiai magyarságot általában kevésbé érintették a cseh és szlovák társadalomhoz, szellemi élethez képest.

(*Ellenállás*) A lakosság véleménye leginkább az országos, cseh és szlovák minták szerint terjedő feliratokban, helyenként röpcédulákban nyilvánult meg.

Az adatközlők többnyire szlovákul idézik a leggyakoribb jelszavakat. „*A feliratok szlovák nyelven jelentek meg, magyar nyelvű feliratokra nem emlékszem*” (154.). A kötet címét adó magyar felszólítás, noha feltűnő helyre, egy érsekújvári felüljáróra festették, inkább kivételnek számít. (NB. Szlovákul jellemzően a hasonló hangzású *Rusi*, azaz „orosok” jelentésű, tehát semleges, nem gúnyos szóalakat használták.) Színmagyar községekben (a recenzens tapasztalata szerint is) több magyar nyelvű, például Dubčeket éltető felirat is látható volt azokban a hetekben.

A címzettek túlnyomó többségére azonban nemigen tudtak hatni a sok helyen látható követelések:

„rengeteg vót ilyen... festékkal a falakra meg a vagonokra is fel vótak írva... Hát nem tudták elolvasni. Azbukájuk [cirillbetűs írásuk] van, tudod” (73.).

A népi bölcsesség humora és öniróniája egyértelművé teszi, hogy a feliratokkal önmagát igyekezett bátorítani, buzdítani a megijedt, magára hagyott nép. Nem alaptalan arra gondolni, hogy annak a rendszernek is szóltak a többnyire éjszaka vagy szemtanúkat kerülve végrehajtott feliratozó és röplapozó akciók, amelyben akkor már két évtizede és büntetés terhe alatt csak ünnepelni volt szabad mindent, ami szovjet. A Sztálinnal szövetkező Edvard Beneš – aki Kárpátalja átadásával fizette ki, hogy az oroszok visszasegítették a Hradzsínba a rekonstruált és békeidőben népiertást elkövető Csehszlovákia vezetőjének – a kisebbségtelenítés Eichmannéhoz hasonlítható piszkos munkáját elvégezvén saját kárán tapasztalhatta, hogy a Kremlnek a vele kötött szerződés sem számít, és a korábbi szövetségeseknek nincs helyük a kommunista birodalom új közép-európai provinciáiban.

A „megszállás” kifejezés használata kezdetben nem volt általános, gyakran egyszerűen a „bejöttek, bejövétel” volt a bevonulás spontán megnevezése: „[...] *nem járnak a vonatok, mer begyűttek az oroszok. Így mondták akkor [...]*” (276.). A sajtó, rádió és a tiltakozó feliratok a politikai, negatív konnotációjú megnevezés terjedését segítették elő, ami azonban rövidesen már az újra bevezetett cenzúra tiltása alá esett.

Az ellenállás országosan sem volt jellemző, miután Svoboda elnök főparancsnokként ugyanúgy „Fegyvert lábhoz!” értelmű hadparancsot adott ki, mint Beneš s utána Hácha elnök 30 évvel korábban. Sajtócikkek, rádió- és tévériportok, röplapok, falragaszok és rövid sztrájkok mellett az ellenállás legjelentősebb eseménye – amely egyben a cseh reformkommunizmus záró aktusának bizonyult – a példátlanul szovjetellenes légkörű XIV. pártkongresszus megtartása volt az alig egy napja megszállt Prágában 1968. augusztus 22-én, s amelynek határozatai a magyar 1956 és a kínai 1962 után újabb szakadást hoztak a kommunista világban. Az eredetileg szeptember 9-ére összehívott rendkívüli pártértekezlet reformkommunista szervezői a retrográd, szovjethű pártvezetők csoportjának teljes félreállítását és saját reformjaik újabb hullámát készítették elő, és demonstratív győzelmük

megakadályozása nyilvánvalóan meghatározó szempont volt a szovjet intervenció időzítésében. A néhány napra őrizetbe vett cseh reformista pártvezetők kapitulációjaként aláírt augusztus 26-ai moszkvai jegyzőkönyv egyik azonnal teljesítendő kötelezettsége és vállalása volt a kongresszus érvénytelenítése és törlése, jóllehet a konspiratív módon összegyűlt küldöttek a Varsói Szerződés beavatkozásának elítélése után a Csehszlovákia kilépését követelő határozatot végül nem szavazták meg. A szovjet haderők jelenlétének „ideiglenes” állandósítását s azáltal a restaurációs rendszer hatalmi hátterét megteremtő államközi szerződés is a jegyzőkönyv következménye volt. Az invázió és a kongresszus együttes hatására azonban tartóssá és mélyebbé vált a kommunista világmozgalom újabb szakadása.

A prágai tavasz, noha a rendszertagadásig ugyanúgy nem jutott el, mint Nagy Imre 1956 októbere vagy az MSZMP vezetői 1989 októbere előtt, rövid ideig elsöprő támogatást élvezett a közvéleményben, amely azonban hamar kifulladt a pártvezetőség fokozatos, szalámitaktikát követő lecserélésének hónapjaiban. A kezdettől tartalmatlan, de a szlovák nacionalizmust még úgy is kielégítő föderáció bevezetése alkalmas volt és kapóra jött a nyilvánosság megtévesztésére a „demokratizálás” vívmányaként felmutatva, immár Husák és Moszkva értelmezése szerint. Dubček és köre, hasonlóan Nagy Imréhez, valóban a rendszeren belül zajló új, „emberi arcú” szakasz kezdetének, a rendszer példátlan elfogadásának vélhette a kormánya által bevezetett enyhítést és liberalizációt fogadó euforikus támogatást, de még a későbbi ellenzéki mozgalmakat elindító Charta '77 sem volt rendszertagadó. A szovjet rendszer igazi és legkövetkezetesebb belső tagadója Szolzsenyicin volt, hatása méltán mérhető Tolsztojéhoz.

(Legendaképzés) Az elbeszélte történetek folklór jellegét kiemeli, hogy a monda- és legendaképzés kezdeményei egyértelműen megjelennek bennük, természetes módon a távoli és uralkodói magasságokban zajló események főszereplői köré szöve, szinte mesehősként megjelenítve őket.

Dubček alakja három epizódban is megjelenik, előbb a magyarok jótevőjeként (a környék fejlődését is neki tulajdonítva), majd rosszakarói összeesküvésének áldozataként, akit – mintegy a hálás magyarok nevében – Kádár óva intett, és figyelmeztetett a közeli veszélyre. A Novotný-korszakban (1953–1968) zajló általános szlovákiai iparosítási program keretében a magyar határ menti körzetekben is voltak ipari és infrastruktúra-fejlesztések (gyár-, út-, hídépítések) az 1960-as években (Párkány, Dunaszerdahely, Gúta stb.), részben az 1965-ös dunai árvíz pusztítását követő újjáépítés keretében. Ezeket Dubček magyarok iránti kedvezésének tulajdonítja a népi emlékezet, és azt hibátlan logikával meg is indokolja:

„[...] azt a modellt akarta fővenni, ami Jugoszláviába vót. Dubček megígérte az összes nemzetnek, hogy szabad kezet kap. Saját kultúráját, saját iskoláját, mindenre kap támogatást. Bil'akék meg nem támogatták [...] a terveit, merhogy hogy az istenben lehet itt a fölvidíkieknek itten szabad kezet adni. [...] A Dubček tudta, hogy a kenyeret innen

kapja Szlovákia. És akkor kezdtek indúni a [párkányi papír-] gyár, meg minden [...] És a ő idején kezdte alakítani ezt a riszt” (258.).

Dubček és Kádár augusztus 17-ei révkomáromi tárgyalásáról hírt adott a sajtó, és utólag Kádár figyelmeztetéséről is kiszivárogtak értesülések. A népi emlékezetnek mindez alkalmas volt arra, hogy mondai jelenetté alakítsa:

„Kádár ott már megmondta hogy ha [...] pár napon belül Csehszlovákia nem fűj hátra-arcot, akkor Magyarország teljesíti azt a kötelességét, ami a Varsói Szerződésbe le van írva” (239.). „[...] itt [a Komáromhoz közeli Bajcsón] vadásztak fácánra. Azér jött át Kádár, hogy figyelmeztesse Dubčekot, hogy Esztergomba [...] meg vigig, itt vannak az orosz pánccelosok. Főhozták egész Debrecenbű meg Kecskemétrű [...]” (249.). [Valójában három komáromi találkozójuk volt: 1968 februárjában, júliusában és augusztusában. A közös vadászat pedig ezeket megelőzve még januárban történt, Kistapolcsány és Tótmegyer közelében. Előbbiekén kívül volt még egy kétoldalú Kádár–Dubček tárgyalás júniusban Budapesten, a csehszlovák delegáció hivatalos látogatása során. – B.K.]

Svoboda tábornok elnök szerepe több verzióban is olvasható, a moszkvai tárgyalásokról szóló akkori sajtóhírek kiszínezéseként, folklorizálódásaként. Így például: „*azt nagyon beszítik, hogy a Svoboda szabadította ki a Dubčekot [...] aszonta, hogy ő agyonlövi magát, ha nem engegyik vissza a Dubčekot*” (299.). Más kérdés, hogy akkoriban az adatközlők s a felvidéki magyarok előtt rejtve volt – s azóta is lényegében rejtve maradt – a kommunista rendszerben cseh nemzeti hőssé emelt katonatiszt szerepe és felelőssége hadügyminiszterként a német és magyar lakosság elleni állami terrorban 1945–1949 között, nem beszélve a cseh légió (amelynek század-, majd zászlóaljparancsnoka volt) fegyvertelen magyar hadifoglyok ellen elkövetett tömeggyilkosságairól az oroszországi polgárháború éveiben.

A folklorizálódási folyamat kezdetei a Rozsnyón felvett történetekben is követhetők (307–344.). Erre az emlékezéseket feldolgozó esettanulmány szerzője fel is hívja a figyelmet oly módon, hogy a két elbeszélte eseménynek több variánsát is közli, amelyek a hallomásokon és az egyéni tapasztalaton, helyzeten, vélekedésen alapuló eltéréseket mutatnak, szemléltetve a folklorizálódás folyamatát.

A csehszlovák–szovjet összecsapások a sportban (jégkorongban) 1968 és 1969 tavaszán alkalmat adtak a szembenállás, majd a tiltakozás demonstrálására, sőt tüntetésekre is, hasonlóan a magyar–szovjet labdarúgó- és vízilabda-mérkőzésekhez. Ennek kapcsán sokatmondó az 1969-es labdarúgó-világbajnoki selejtezőt követő spontán rozsnyói felvonulás története:

„[...] ezt 4:1-re nyerte Csehszlovákia. [...] Ez 1969-ben volt, decemberben, és amikor győztünk, bejöttünk ide a Krasba [szálloda Rozsnyón] a zászlóval, a piacon körbe jártunk

[...] oszt bevitek minket. Azt hiték, hogy provokálunk az oroszok miatt, pedig kinek volt eszébe, mi a meccsnek örültünk, hogy győztünk!” (106.).

A rendőri készenlétben és reagálásban az országosan lappangó feszültség volt tetten érhető, ugyanakkor az öröm és az állami zászló lengetése – s hogy ezek a fiatalok a magyar ellenében a csehszlovák csapatnak szurkoltak – jelzi az egy évvel korábbi események olyan irányú hatását, ami 1968-ban a felvidéki magyar sajtó és általában az értelmiség megnyilvánulásait jellemezte. Ez az intervenció ébresztette együttérzés és szolidaritás megnyilatkozása volt a megtámadott Csehszlovákia iránt, és neheztelés Magyarország részvétele miatt. A többségi lakosság lelkesedését visszhangzó kisebbségi közhangulat alól már augusztus előtt is csak a messzebbre tekintő, elkötelezett jogvédők, így Janics Kálmán és Gyönyör József képeztek kivételt, akik a magyarság 1968 márciusában kinyilvánított létfontosságú igényeinek, céljainak esélyei és sorsa miatt aggódtak az intervenció előtt megjelent közéleti írásaikban, s mint augusztus 21. nyomán rövidesen (októberben, a föderációs törvények kapcsán) kiderült, jogosan. A nyilvánosságban zajló egyéb vitákkal együtt a kisebbségi, nemzetiségi problémákat tárgyaló írások közlését is betiltották a következő évtizedekre, a hivatalos propaganda tételeit visszhangzó cikkek kivételével. (A fiatal szlovákiai magyar költőkről 1969–70-ben, majd irodalmi és oktatásügyi kérdésekről a későbbi években megjelent polemikus sajtócikkeket a cenzorok vélhetően nem érezték veszélyesnek, vagy/mert egyszerűen nem értették azokat.)

(Konszolidáció, kivonulás, kiábrándulás) Az interjúk mindegyikében kérdés volt az is, hogy „*a megszállásnak s az azt követő több mint két évtizednek volt-e hatása az itt élők mindennapjaira, s ha igen, akkor ez miben nyilvánult meg*” (14.).

A konszolidáció hatékonyságát javította, és társadalmi elfogadottságát valóban gyorsította, hogy hatalmuk megszilárdítása során a párt és az állam nyeregbe ültetett új vezetői mellőzték a terror eszközeit és módszereit. Megelégedtek a szigorú cenzúrával és az egzisztenciális fenyegetéssel, az írástudók és egyéb értelmiségiek sokaságának kiszorításával a szellemi életből. A társadalom a korábbi rendszer folytatásaként vette tudomásul, illetve fogadta el, hogy visszatért és folytatódik a feltétel nélküli szovjetbarátság, és a korábbi szabályok betartását sokkal merevebben fogják mindenkitől megkövetelni: „*nagyon gyorsan eldőlt, hogy visszaesés lesz, és visszaesünk a gödörbe ott, ahol voltunk politikailag*” (238.).

A nyilatkozók természetesen a jelenből, a rendszerváltás óta tapasztalt instabil közállapotok, gazdasági ingadozások világából és személyes helyzetükből tekintenek vissza nemcsak 1968 tavaszára, hanem a korábbi és az intervenciót követő, restaurált állampárti rendszer távolodó, egybemosódó időszakára. A szovjet hadsereg jelenlétével végig összefonódó, azon alapuló husáki restaurációhoz a mindennapi élet, a megélhetés egyéni gondolatai és szubjektíven érzékelt korlátai alapján

viszonyultak a szlovákiai magyarok is. E tekintetben javuló életszínvonalú időszakként emlékeztek az 1968 előtti évekre:

„[...] akkor a világ valahogy [...] ment a jobb és jobb felé. [...] a Dubčekék [...] fel-emelték a fizetéseket, az árak megmaradtak” (61.). „[...] felháborodott a nép, hogy mire fel kellett ide bejönni, hisz nálunk nem volt semmi baj, sőt jobbult a helyzet [...] az árak, azok abszolúte nem mentek fel [...] Úgyhogy az emberek jobban tudtak spórolni is, meg jobban tudtak öltözködni is” (63.). „[...] lényegében az ember amit meg akart venni, meg tudta venni [...] mi legalábbis meg vótunk elégedve” (44.). „[...] mi itten a politikától nagyon messze vótunk [...] ide annak hatása nem vót [...] minket nem érdekelt az, hogy ottan fenn most mi zajlik” (45.).

A Novotný-korszak folytatásaként felfogott husáki konszolidációt többnyire kedvező értelemben hasonlítják össze a rendszerváltás utáni évekkal, s e véleményekben a megélhetési szempont mellett egyfajta népi, paraszti munkaetika is felfedezhető:

„[...] hát jobb vót, még itt vótak... Most meg má rosszabb rezsím van” (267.). „Olyan sora a nemzetnek a бүдös íletbe nem lesz, mind a szocialista rendszerbe vót. [...] aki meg tróger vót meg trahany [lusta, nemtörődöm ember] vót, annak meg nem vót semmije [...] a түдőbajosok [...] mind meghaltak vóna a nem kommunista rendszerbe. Fél évig ott vótak kezelísen Tátrába” (258.). „90-ig az összes gyereket a pionértáborokba hordtuk [...] Legyen demokrácia, de biztosítsanak valamit!” (273.). „[...] akkor minden csak egyszerűbb vót. Iskolába jutni, meg minden, mind most” (269.). „89–90-be gyakorlatilag az emberek mindegyikének vót hol aludni [...] olyan nem vót, hogy az utcán [...] vót az embernek fizetett állása [...] Legalább a minimumot tudták fizetni, azok az alapvető dolgok [...] azt meg tudta mindenki venni” (285.).

Az alárendeltségek és a folyamatosan megkövetelt hűségnyilatkozatok újra konszolidált rendszerében szinte reflexként felelevenedtek a lakosság régi alkalmazkodási, érvényesülési és túlélési taktikái:

„[...] aki még decemberbe is azt mondta, hogy nem helyeslem [a katonai beavatkozást], az hosszú évekre, évtizedekre elásta magát” (239.). „[...] bizonyos témákrul nem lehetett beszélni, [...] nem gondolták az emberek hogy egyszer vége lesz a kommunizmusnak [...] inkább hallgattunk, mert sok volt a besűgő” (157.). „Annak idején marxizmusbú meg leninizmusbú vót vizsgám, rá öt évre [1990-ben] má mindenki szídtá [...] Akkor az vót a rend” (226.).

„Az ember megtett mindent, ha azt akarta, hogy a gyerekei főiskolára járhassanak, akkor belépett a pártba, azt szajkózta, amit hallani akartak tőle” (193.). „Meg vótak... akiknek

jobb munkahelyet biztosítottak, ha beát a kommunista pártba, ez így zajlott [...] (233.). „[...] aki kommunista vót ...nem tudom, hány ponttal indúlt már [a gyereke] [...] mondom [a férjének]: A betyár hétszentsígít, a gyerek jól tanul [...] pont ennyi hiányzott csak neki, nem tudad vóna kifizetni azt a rohadt kommunista bílyeget? [...] ennyi eszed neked nem vót? [...] úgy összevesztünk hazáig [...] de oszt fővettik anékú is” (234.).

Huszonhárom év múltán, a rendszerváltás fordulatai közepette végül csekély figyelem kísért a szovjet haderő távozását. A helybeliek néhol próbáltak ugyan hasznot húzni abból, hogy az oroszok kiárusítást rendeztek sok mindenből, a többség azonban közömbösen fogadta a távozásukat, esetenként a kiszolgáltatott fiatal katonák iránti részvét érzésével:

„[...] rendszerváltáskor még egy kicsit sajnáltam is, hogy elmennek az oroszok” (148.). „Nem örültek a tiszték, hogy el kell innen menniük [...]” (151.). „[...] nekik ez Nyugat volt itt. Nagyon jól érezték itt magukat, jobban, mint otthon, az biztos” (195.). „A szegíny embernek haszna abbú nem vót, hogy kivonút az orosz hadsereg. [...] Semmivel nem lett gazdagabb se, mer az oroszok semmit nem vittek el, semmit nem hagytak itt [...]” (226.).

(Magyarok) A magyar lakosságot érzékenyen és ellentmondásosan érintette a honvédség, az akkori Magyar Néphadsereg megjelenése, hiszen eleven volt még a 30 évvel korábbi határrevízió és az eufóriával fogadott magyar bevonulás emléke mindazokban, akik átélték, azonban nem kevésbé a hét évvel azutáni, a háború és a frontátvonulás megpróbáltatásait felülmúló eszeveszett megtorlás és néppusztításé, aminek egyik következményeként mindkettő emlegetését súlyos külső és belső tiltás gátolta a nyilvánosságban és az otthonokban egyaránt. A kötet elbeszéléseiben, történeteiben, kommentárjaiban is tapasztalja ezt az olvasó, aki arra kíváncsi, mennyire jelenik meg az emlékekben a magyarságtudat, illetve a hivatalos ideológia.

A magyarországi alakulatok megjelenése alapvetően aggodalmat, a következményektől való félelmet ébresztett, vagyis hogy a magyar lakosságot ismét bűnbakká tehetik Magyarország lépése miatt. Ez nem is volt alaptalan: a vegyes nemzetiségű településeken, munkahelyeken a magyar katonák megjelenése felszította az ellentéteket.

„[...] hogy a magyar hadsereg is bevonult, az nekünk, az itt élő magyarságnak rosszul esett [...] haragutunk rájuk mink is, mer eztet azér mégse keletet vóna. Osztan csodákoznak, hogy a tótok nem szeretik a magyarokat. Mink ituk meg a levét enek is” (114.). „Én úgy éreztam [...] hogy ez nekünk ártott, a prezstízsünket, a magyar létünket mellbe vágta az, hogy a magyarok ide jöttek 1968-ban” (154.).

„A megszálláskor mi mindenkit ellenségnek néztünk, még a magyarokat is [...] A magyar vértestvéreinket utáltuk, mert mi akkor abban bíztunk, hogy itt egy szabadabb ország lesz ... de a Szovjetunió nem engedte” (150.). „...félt mindenki, hogy most mi lesz. Aztán mikor [...] kiderült, hogy Párkány tele van magyar katonákkal, hát az egy akkora pofon volt [...] nagyon rossz érzés volt. [...] meg kellett volna érteni, hogy ők parancsra jöttek, de [...] mégis taszított az érzés, hogy miért pont ezek” (295–296.).

„[...] leköptük őket. Ipolyságiak mesélik [...] milyen testvérek vagytok! [...] No, hogy tük vagytok testvérek!” (290.). „Az nem magyar vót, aki leköpte. [...] akik marha nagy szlováknak tartották magukat és közbe Keszthőcrű meg Pilisbű vótak [értsd: az 1947–1949-es lakosságcsere keretében áttelepültek – B.K.]. Ezek csinálták [...] magyar ajkú egy se” (254.).

„[...] a magyarokra haragudtak az események után, de nem ok nélkül [...] Irgalmatlanul lefegyverezték a magyar vámosok a szlovák vámosokat. A szlovákok részéről jött a gyűlölet. [...] azt mondták nekünk, hogy mit akartok, megszálltátok Szlovákiát” (137.). „A magyar megszállók a szlovák lakosságban ellenszenvet váltottak ki, felébresztette a nacionalizmust a magyarok ellen” (174.).

A magyarságra vonatkozó észrevételek, a magyar bevonulás vonatkozó emlékei is igazolják, hogy maga az invázió nem volt traumatikus élmény a nyilatkozók emlékei szerint:

„Idősebb tartalékosokat hívtak be [...] Azt mondták nekik, hogy forradalom van Csehszlovákiában. Csak itt szembesültek azzal, hogy nincs itt semmi” (158.). [...] fájó pont vót, de mit köpködhetek le azokon [...] egy-két tiszt [...] megmondta, hogy minek gyűttünk ide, nincs itten semmi” (280.). [A magyar alakulatok] „nemsokára vissza is mentek, oszt béke vót utána. Csak a ruszkik maratak iten a nyakunkon”(114.).

Két adatközlő emlékeiben tűnt fel a csehszlovákiai inváziónak eddig nem emlegetett s nem kutatott részlete: a kárpátaljai magyar sorkatonák megjelenése a bodrogközi magyar településeken, a szovjet alakulatokban. Múlt századi történelmünk keserű fintoraként az eleven emlékezetben a front 1945-ös átvonulása idején kíméletlenül fosztogató, erőszakoló, védtelen magyarokat elhurcoló hordaként élő szovjetorosz sereggel 1968-ban olyan magyar fiúk érkeztek a Felvidékre úgymond „megszállóként”, akik korábban ugyanúgy terrorizált és elhurcolt kisebbségi magyarok utódai voltak. „*Úgy mondtuk, hogy ruszkik. De többnyire magyarok vótak. [...] erről a vidékről, innen Kárpátaljáról. [...] be vótak sorozva*” (Ágcsernyő, 25.).

A Párkányban gyűjtött adat azt is jelzi, hogy nem kizárólag a Bodrogközben, hanem a Kisalföldön is megfordultak szovjet egyenruhás magyar sorkatonák, és

az anyaországi honvédekhez hasonlóan ők is rossz érzéssel tapasztalták, hogy a helyi magyar lakosság nem látta őket szívesen: „[...] voltak az oroszokkal kárpátaljai magyarok is [...] Ők szépen beszéltek magyarul, de restellték, hogy most magyarokra jöttek rá. A magyar megszállók is restellték, hogy meg kellett szállni a magyarlakta vidéket [...]” (Párkány, 174.). Ugyanakkor még megválaszolandó kérdés, hogy maradtak-e magyarok a tartósan berendezkedő szovjet alakulatokban, esetleg később is érkeztek-e még újabb magyar sorozottak Kárpátaljáról a párkányi, révkomáromi és a többi felvidéki szovjet laktanyába.

(Traumák) Különösen felfigyeltetők azok a szórványos utalások, említések, amelyek a szlovákiai magyarok valódi, 1944–1949 között átélt egyéni és közösségi traumáira vonatkoznak. A generációkon át, egészen 1990-ig tartó – Fábry Zoltán 1946-os tiltakozó röpiratának megjelentetését leszámítva még 1968-ban sem feloldott – szigorú tiltás megszűnte után két évtizeddel is csak célzás szintjén, kibontás nélkül jelzik a nyilatkozók a kibeszéletlenül maradt, 70 évvel (!) korábbi traumákat. Igaz, vonatkozó kérdések nélkül. Sokat elárul, hogy az 1968-as emlékek az akkori szabadabb közhangulatot is az emlékezetbe idézik, s azzal együtt a ma már nem tiltott, de az időben mélyen elmerült, elhalványult, gyakran csak kisgyermekként átélt vagy hallomásból ismert megpróbáltatásokat és az inváziós hadművelet hatására újra feltörő félelmeket:

„Hát még egy háborút nem szeretnénk. Mer az volt, nyolc éves voltam, és kilakoltattak minket Csehországba, vittek minket ilyen gazdaságba, január 11-én vagonokba [...] Szegények vótunk, oszt még jobban leszegényítettek minket. [...] Visszagyűttünk nagy semmibe, ez vót. Ez az emlék megmaradt” (265.).

„Má a kitelepítés megszűnt, attó fitek legjobban, hogy é kő mennyi innét, mert apám is ezí írta alá [...], hogy reszlovakizálás. [...] aszondja [...] aláírták velem, hogy én mingyíg szlovák vótam, aláírtam, mer aszonták, hogy akkor itt hannak. Józsi, itt maradsz bikibe, nem bánt senki tíged tovább, csak alá köll írnya, hogy szlovák vagy [...] Ha csak az a kívánságtok, aszondja, le van szarraa, aláírta, hogy szlovák” (306.).

„Az a helyzet, hogy az embereknek má jobban ment akkor [...] nem nagyon emlékeztek rá, ami ténylegesen az 50-es évekbe vót [...] vagy 45 után [...] Itt [...] hatvannyóc [...] felhozta ezeket az emlékeket, de 89–90-be má kevesen emlékeztek arra, hogy hánynak kellett feketén átúszni a Dunán, hogy azé a bőrént mentse. És Magyarországon telepedett meg, itt hagyott mindenét” (285.).

A kérdés, rákérdezés hiánya természetesen nem róható fel a kötetnek, hiszen annak tárgyát egyértelműen meghatározták. Általánosabban azonban létezik ez a hiány, mégpedig a félszázados tiltás, a tartós megfélemlítés gyászos eredményeként, az 1938 utáni évtized traumáiról szóló személyes beszámolók és emlékezések

viszonylagos szűkösségében, négy évtized alatti pótolhatatlan elmaradásában. Az 1990 után Szlovákiában és Magyarországon készült kiadványok értékét a szemtanú, túlélő generációk tanúságtétele adja. Az ő végleges távozásukkal az írásos forrásokból meríthetők további adatok. Azok mennyisége az elzárt levéltárak megnyitásával még bizvást bővíülhet. Ami viszont továbbra is bizonyosan gyűjthető volna, az a kisebbségi helyzet megélése és tapasztalatai különféle településeken, helyzetekben és helyszíneken: iskolákban, hadseregben, munkahelyeken.

Külön figyelmet érdemel a „málenkij robot” említése (egy ágcsernyői adatközlőtől), igaz, évtizedes időeltéréseket egybemosva, 1968 kapcsán:

„Hogy letartóztattak-e valakit? [...] Hát csak a málenkij robot vót, akiket elvittek.” [...] „Hát elvitték a színe javát Oroszba... Az a málenkij robot” (28–30.).

A polgári lakosság részletek nélkül említett „elvittele” mindmáig feldolgozatlan fejezete a felvidéki magyarság múlt századi sorsának. Bognár Zalán felrázó hatású tényfeltárásaiból (amelyekre a rendszerváltás után, félszázad elteltével kerülhetett sor) tudható az ágcsernyői említés magyarázata: a *málenkij robot* a felvidéki magyarság településterületének a keleti, Kárpátaljával összefüggő, attól 1945 tavaszáig határral el nem választott szakaszát sújtotta, míg a gömöri, nógrádi, honti és a kisalföldi magyarok ettől megmenekültek (véltetően a magyar közigazgatás távozásának és egyúttal a csehszlovák főhatalom időközbeni visszatérésének is köszönhetően, mely utóbbit Kárpátalján megakadályozta a megszálló Vörös Hadsereg 1944–45-ben, miközben elhurcolta a balsorsú országgrész védtelen felnőtt magyar férfi lakosságát).

Elmondható a kötet alapján, hogy érzékelhető távolság, sőt, szakadék volt a szlovákiai magyarok emlékezetéből, illetve a magyar értelmiség és írástudók megnyilvánulásából (főleg a Csemadok és a sajtó révén) kirajzolódó magatartás és hozzáállás között. Az utóbbiakban megfogalmazott (elsősorban az *Új Szó*, az *Új Ifjúság*, a *Hét* hasábjain és a pozsonyi rádió magyar műsorában közzétett), ellenállást hirdető felhívások, tudósítások és azok híre nem jutott el a magyarság szélesebb rétegeihez, nem is szólva a kisebbségi jogok és az autonómia igényének korábbi, a sajtócenzúra tavaszi eltörlését követő felvetéseiről. (Megjegyzendő: az anyanyelvi iskolázottság megléte vagy hiánya és a mindennapi kommunikáció domináns nyelve véltetően nagyban meghatározta azt is, ki olvasott magyar nyelvű sajtótermékeket.)

Ez az eltérés, amit a kötet *Mellékletében* közölt dokumentumok is szemléltetnek, mindenesetre felveti az 1968-as invázió szlovákiai magyar visszhangját történeti források alapján feldolgozó munkák szükségességét, amire éppen a Fórum

Intézet 1956-os kötetének tanulmányai kínálnak példát.³ Szabó Rezső említett, a szerzői *Bevezetés*ben is hivatkozott dokumentumkötetéből pedig a Csemadok 1968-ban nyíltan vállalt politikai és érdekvédelmi tevékenységét ismerhetjük meg, azét a szervezetét, amelynek még nem eléggé méltatott történetéről azt is el kell mondani, hogy a Kárpát-medencében az egyedüli kisebbségi magyar tömegszervezet volt 1949 után (1989 előtt 100 ezerhez közeli taglétszámmal). A Csemadok mintájára s ellenében alakultak meg 1968-ban a Szlovák Matica helyi szervezetei, jellemzően nem a többségi szlovák lakosságú területen, s ismét a magyar kisebbségtől kívánták „megvédeni” a többségi nemzetet, akárcsak 1944–1949-ben és 1989–1998-ban:

„...akkor alakult meg Rozsnyón a Matica, s nekik az egyedüli céljuk volt a magyarelenség szítása, és a Csemadokot látták a legnagyobb veszélynek” (90.).

(*Nyelv*) Fontos és tanulságos többlet hozadéka a kötetnek az a kép, amely a lejegyzett megszólalásokból nyerhető a szlovákiai magyarok nyelvhasználatáról. Ez a kép persze az adott regionális nyelvhasználatra és leginkább annak szókinccsére nézve releváns, ezért is érezzük az arra vonatkozó tájékoztatás hiányát, hogy az adatközlők milyen nyelvű iskolákban tanultak. Az oktatáson kívül a sorkatonai szolgálat és a kötelezően szlovák nyelvű munkahelyi környezet (kiváltképpen az államvasutak) hatása egyértelműen megmutatkozik a nyilatkozók szókinccsében; általában nem is vetődik fel, hogy magyarul mi lehet a megfelelő kifejezés. Igaz, többnyire intézmények, járművek lábjegyzetben értelmezett, lefordított megnevezéséről van szó, s az ilyen és egyéb elnevezések magyarra fordítása általában nem szükséges a régió beszélt nyelvében, azt továbbá azért is szükségtelennek érezheték az adatközlők, mert a kérdező azonos nyelvi környezetben él.

„Az adatközlők gyakran csúszkáltak a dialektus és a köznyelv között” – állapítja meg a *Bevezetés* (13.), ami nem meglepő, hiszen többségük falusi lakos (12.) és városba ingázó, bejáró. Az interjúk lejegyzésében egységesítés, egyeztetés az elvek és gyakorlat szintjén nem érvényesült. A nyelvjárási szövegek leírása többnyire nem fonetikus, és a helyesírás szerintivel váltakozik, egyes kérdezők azonban törekedtek a fonetikus, hangzás szerinti alak visszaadására. A teljes fonetikuságra törekvő lejegyzés értelme viszont félmegoldásként, következetesség híján kérdéses, hiszen nyelvészeti vizsgálat céljára nem felel meg, az olvasást és megértést viszont nehezíti. Így például a helyi nyelvjárásra jellemző, *-el-*, *-al-* összeolvadással keletkező hosszú *e* és *a* hangot a nyelvészeti jelölés helyett néhol *ee/aa*, másutt viszont *á/é* átírással olvashatjuk, ami félreérthető, mint például itt: *hágattuk* (azaz hallgattuk, 298.). A fonetikus lejegyzés is helyenként „csúszkál”, például a *Csehbe*,

³ Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os forradalom visszhangja Csehszlovákiában* Budapest – Somorja: Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2018.

Csehország helyesírás szerinti lejegyzés, mivel a *h* ott néma. Az legalábbis kétes (vagy nagyon szlovákos hangsúlyozásra utalna), hogy a hosszú mássalhangzók annyira hiányoznának az adott tájnyelvből, amiként a lejegyzésben áll (*bejöttünk, elvitek, azt hiték, tankokal* stb.). A helyi (többnyire megjegyzetelt) szlovák és cseh jövevényszavak (*csinzsák, bandaszka, nafta, tankista, monterka, pionír*) mellett nyelvjárási szóalakokat (*berobbaszt, hagymájai*) és regionális szóhasználatokat is megismerhet az olvasó (*fölooltottam a villanyt*, azaz meggyújtottam, *szolgáltam*, azaz szolgálatban voltam (*térés*, azaz forduló).

A szókincs mellett a reáliákban jelennek meg a közel hat évtizeddel ezelőtti cseh-szlovákiai élet jellegzetességei. Megérthető, hogy egy letűnt korszak és rendszer távolából nem mindig sikerült kinyomozni a kiejtésben vagy lejegyzésben esetleg torzult szlovák vagy cseh kifejezések eredetijét, így ezek magyarázata néha hiányzik vagy pontatlan. Ilyen például: a *zamos forradalom* (17., helyesen bársonyos); *boni*, helyesen *bony* (*bon* szlovák többes száma): a kötelezően beváltott nyugati (kemény) valuta ellenében kapható utalvány, más néven „*Tuzex-korona*”, amellyel a nyugati árucikkeket árusító *Tuzex* boltokban lehetett vásárolni (214–215.); *zsúpkocsi*: a lengyel gyártású Žuk kisteherautó népetimológiás neve (nem a magyarban ismert rendőrségi „zsúpkocsiról” van szó, 276.); *Arma*: a csehszlovák néphadsereg laktanyáiban működő üzletek egységes (cég)neve (189., 362.); *lityenant*, *lityinant*: helyesen *lejtyenant*, hadnagy jelentésű orosz szó (francia eredetű, 59., 126.); *Hlas l’udu*: nem szakszervezeti, hanem kerületi (megyei) szlovák kommunista pártnapilap volt (160.); *gyurma*, helyesen *tyurma* (oroszul börtön, 167.).

(*Emlékezet mint örökség*) A szerzői *Bevezetés* előrebocsátotta, hogy nem történeti munkáról van szó, hiszen „*célunk nem az összehasonlítás vagy az események rekonstrukciója volt*”, s az elmondott emlékezések „*mozaikkockák*”, amelyek beilleszthetők a „*nagy egészbe*”, azaz a témáról folyamatosan alakuló teljes, teljesebb képbe (14–15.).

Az első magyar történetíró szavaival élve, a kötet – *mutatis mutandis* – „*a parasztkok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből*” merít, amelyek kiegészíthetők, árnyalhatják, amit „*az iratok biztos előadásából, meg a történeti művek világos értelmezéséből*” tudhatunk.⁴ És ez eszünkbe idézi, mennyit sajnálkoztak tudósaink és íróink amaz énekek és mesék, azaz elveszett ösköltészetünk hiánya miatt. Biztató azonban, hogy a jelen kötetben és másutt közzétett elbeszélte történelem és folklórkincs már nem fog elveszni, és ösköltészetünk számos eleme is felfedezésre vár az összegyűjtött és -gyűjtendő népmesei és népköltészeti szövegkorpusz további feldolgozása során.

A népi emlékezet mindig megőriz meglepő történeti értékű értesüléseket is: a kötetben ilyen a kárpátaljai magyar sorkatonák megjelenése szovjet megszállóként

⁴ Anonymus: *Gesta Hungarorum. Előbeszéd.* Ford.: Pais Dezső. Budapest: Magyar Helikon, 1977. 73. [Bibliotheca Historica]

a felvidéki magyar településeken. A népi emlékezetnek a kötet interjúiban összegyűjtött elbeszélései kiegészíthetők, árnyalhatják, módosíthatják a források alapján kirajzolódó eseménytörténeti képet, éppen a személyes nézőpont, az egyedi társadalmi perspektíva, az élmény lélektani hitelessége révén. Bizonyára minél több ilyen történetre és visszaemlékezésre volna szükség minél több témakörben, hiszen az emlékek mulandók és pótolhatatlanok. Ugyanakkor a témák korlátozása, tiltása többé nem akadály, és jó minőségű videó- és hangfelvételek készítése, megosztása minden korábbinál egyszerűbb és olcsóbb ma már. E tekintetben követhető példát képvisel – nyilván nemcsak a szlovákiai magyarok részére – a csehországi *Paměť národa* ('Nemzeti Emlékezet'), amely nem a magyar NEB-hez vagy a szlovák ÚPN-hez hasonló állami intézmény, hanem országos hálózattal rendelkező civil szervezet, és honlapján (pametnaroda.cz) is közzéteszi az önkéntesek által folyamatosan gyűjtött és adatbázisába befogadott audiovizuális felvételeket és írásbeli emlékezéseket az utóbbi évszázad csehországi történetére, annak mérföldköveire vonatkozóan. Az eddig regisztrált emlékezők és mindenkinek hozzáférhető emlékezéseik ezrei (!) a cseh nemzeti emlékezet mint kulturális örökség mentésének és megőrkítésének irigylésre méltó és valóban közkinccsé tett forrásai és dokumentumai.

Magyar viszonylatban ilyennek minősül ez a szép kivitelezésű gyűjtemény is. A szakmai kiadványok esetében már-már szokásosnak mondható szerény példányszám és az utánnomás, újrakiadás irreális volta azonban kívánatossá teszi a jelen kötet példájára a hasonló gyűjtések anyagának internetes elérhetővé tételét is, a nemzeti emlékezet forrásainak nem korlátozott hozzáférhetősége és megismerhetősége végett. Az internetes publikáció további haszna az utólagos javítások és pontosítások, valamint a közétett anyag folyamatos bővítésének, teljesebbé tételének lehetősége.

CONTENTS

RURAL TRANSITIONS

- DÉNES, KISS
The Final Days of a Vegetable Growing Culture? Actors
and Processes in 21st Century Agriculture in Aranyosszék 3
- TÖHÖTÖM, A. SZABÓ
The Case of a Village Located on the
Eastern Edge of Transylvania 39

GERMAN-SWABIAN HERITAGE

- M., MÜLLER – K., GOMBKÖTŐ-KEMÉNY – Á., HUBER – P., KAPPEL –
G., KEREKES – E., KNIPF-KOMLÓSI – É., MÁRKUS – I., NAGY –
I., SZÍVÓS
The Dialect Dictionary of German in Hungary on the
Path of Digitalization 66
- MÁRTA, MÜLLER
Events, Incidents and Turns in the Linguistic Autobiographies
of Germans in Hungary 84
- KEREKES GÁBOR
German literature in modern Hungary. Authors, themes, motifs,
narratives and forms from 1945 to the present 100
- ZS., BABAI – K., GOMBKÖTŐNÉ KEMÉNY – É., MÁRKUS
The future of the German minority in Hungary: the key role of German
minority kindergarten, primary and secondary teacher training 123

WORKSHOP

- KORPICS FANNI
Situation of the Ladin Regional Community in Italy's
Trentino-Alto Adige Region 157
- GYÖRGY ESZTER
The History of the Elimination of Gypsy Settlements
in the 3rd district of Budapest 182
-

REVIEW

ADORJÁNI ANNA

Personal Autonomy – the European Waltz of a Viennese Idea 206

Börries Kuzmany: Vom Umgang mit nationaler Vielfalt: Eine Geschichte der nicht-territorialen Autonomie in Europa. Berlin/Boston: De Gruyter, 2024.

BOKOR ZSUZSA

The Biology of the Nation 212

Marius Turda: În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă. [In search of the perfect Romanian: national specificity, racial degeneration and social selection in modern Romania.] Iași: Polirom, 2024.

KARSAI LÁSZLÓ

Strasshof and the Hungarian Jews „Put on Ice” in 1944 219

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): Szeged–Strasshof–Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” szegedi deportáltakról 1944–1947. [Facts and memories of the deportees from Szeged „put on ice” in and around Vienna 1944-1947.] [Szeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék –Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): Szolnok–Strasshof–Szolnok. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szolnokról deportáltakról 1944–1948. [Szeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar – Izraeli Baráti Társaság, 2022;

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): Debrecen–Strasshof–Debrecen. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Debrecenből deportáltakról 1944–1948. [Szeged]: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék–Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2024.

BALLA KÁLMÁN

Public Memory 234

L. Juhász Ilona: Rusz kik, haza! Adalékok Csehszlovákia 1968-as katonai megszállása szlovákiai magyar emlékezetéhez. [Ruszkik, home! Contributions to the Hungarian memory of the 1968 military occupation of Czechoslovakia in Slovakia.] Somorja–Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2023.